

BLIND STAT

Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800

David Malm

Blind stat

Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800

David Malm

Blind stat

Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800

David Malm

Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen i idéhistoria vid Stockholms universitet som offentlig kommer att försvaras fredagen den 23 maj 2025 kl. 13.00 i Auditoriet (215), Manne Siegbahnhusen, Frescativägen 24E.

Abstract

Blind state. The empiricisation of politics in Sweden at the turn of the 19th century

This dissertation explores state-led reform efforts in Sweden between 1786 and 1823. The efforts were part of a broader wave of political transformations in the late 18th and early 19th centuries aimed at refashioning the state. The overarching purpose is to develop an understanding of what the dissertation terms the empiricisation of politics—a process in which empirical records and descriptions became central to political decision-making.

The study employs the analytical concept of making legible to examine how the state sought to render areas of interest amenable to reform through empirical inquiries. This concept is influenced by scholars who highlight oversight and its role in the exercise of power. At the same time, the concept is intended to be polemical, emphasizing that making legible was a labour-intensive process of enacting and implementing reforms, carried out by a broad range of actors across various environments — thus illustrating what is termed a material political culture.

The first case study examines the Swedish Academy, founded in 1786, and its efforts to regulate language through the creation of a dictionary and a spelling reform. These efforts illustrate how the empirical description of language evolved from a preparatory tool into an end in itself.

The second case study investigates a committee, established in 1812, tasked with reforming the education system. It highlights how the collection of information—through, for example, surveys of the educational system and Sweden's schoolbook repertoire—became the foundation for policymaking. The committee proposed mechanisms for maintaining an ongoing cycle of documentation, reflecting an emerging view of the state as an entity that must be attentive to empirical records and descriptions.

The third case focuses on administrative reforms following the constitution of 1809, particularly a committee's attempts to render the administration legible. Rather than making a new administrative system, the committee sought to reorder the old. The labour-intensive process of collecting and describing administrative structures thus became central to the effort of altering the administration.

A fundamental finding is that empirical politics did not merely inform decision-making; it became the dominant framework for conceiving and executing political action. This study offers new insights into how the state produces knowledge, revealing both the challenges of making simplifications and a persistent scepticism toward oversimplifications that omitted essential details. Ultimately, the state was constituted through this ongoing process, continuously generating institutions, rules, and procedures for collecting information. In sum, this dissertation provides a prehistory of the contemporary relationship between knowledge and politics, exploring the origins of reliance on empirical records and its unintended consequences.

Keywords: *making legible, material political culture, political history, state formation, administration, education, language, reform, Swedish Academy, committees.*

Stockholm 2025

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-240623>

ISBN 978-91-8107-194-8
ISBN 978-91-8107-195-5

Institutionen för kultur och estetik

Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Stockholms
universitet

BLIND STAT

David Malm

Stockholms
universitet

Blind stat

Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800

David Malm

©David Malm, Stockholms universitet 2025

ISBN tryckt 978-91-8107-194-8

ISBN PDF 978-91-8107-195-5

Tryckeri: Universitetsservice US-AB, Stockholm 2025

Inledning	2
Syfte och frågeställningar.....	4
Analytiska och metodologiska utgångspunkter.....	6
Tidigare forskning.....	11
Material.....	22
Disposition.....	26
Språket.....	28
Staten, offentligheten och språket i tidigare forskning	31
Inträdestalen – uppgift och självsyn	34
Från grammatik till ordbok	37
Ordboksarbetet avslutas	63
Från ordsamlingar till stavning.....	67
Avslut. Liberal styrningskonst eller empiriseringens problem.....	89
Undervisningen	93
Undervisningsväsendet i tidigare forskning.....	94
Kommitténs inrättande och arbetsplan	98
Frågeformulär.....	111
Läroboksfrågan	123
Uppfostringskommitténs förslag.....	136
Avslut. Beskrivning och tidsenlig utveckling.....	149
Förvaltningen.....	153
Sveriges förvaltning i tidigare forskning.....	156
Reformens idé – problembeskrivningar och uppdrag	159
Löner och staten som ett främmande land.....	163
Författningarna och de många tidernas styre	170
Kollegierna, domsrätten och åtskillnadens konst	185
Organiseringen av förvaltningen. Pusslande och skrivkaruseller	190
Avslut. Styra det rörliga.....	200
Avslut.....	205
Tack.....	214
Summary.....	216
Källor och litteratur	222

Inledning

När Svenska Akademiens ledamöter skulle sammanträda den 11 november 1786 för att beskriva och standardisera svenska språket stötte de på problem. Vaktmästaren hade glömt att låsa upp mötesrummet och ledamöterna blev tvungna att ställa in.¹ Dylika praktiska problem var återkommande i det intensiva statliga reformarbete som pågick under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, ett reformarbete som i samtiden talades om som att Sverige var upptaget med att ”lära känna sig sjelf”.² Befolkningen, skogar och sjöar, liksom språket och handeln, var ett myller statens organ hade vaga föreställningar om innan någon beslutat sig för att beskriva det. Detsamma gällde något så till synes välbekant som de egna förvaltningsreglerna. Ämbetsmannen G. M. Danckwardts arbete med att förenkla regelverket, ett uppdrag han fått av regeringen i februari 1819, var så omständligt att en läkare rekommenderade honom tjänstledighet för brunnsdrickning i Medevi.³ Att förenkla regelverket betydde i första hand att samla ihop författningarna för att överblicka dem. Det innebar resor till arkiv, tolkning av gammal handskrift, utrönande av vilka bestämmelser som gällde bland de tusentals som utfärdats. Danckwardt själv talade om arbetet som ett försök att hantera ”Caos”.⁴ Utmaningarna blev för stora och projektet fick skjutas på framtiden. Sammantaget fick praktiska omständigheter stora politiska konsekvenser.

I den här avhandlingen undersöks tre fall av statligt reformarbete inriktade på att förändra det svenska språket, undervisningsväsendet och förvaltningen, mellan 1786 och 1823. Om politisk historia ofta handlat om kungar, ämbetsmäns

¹ Henrik Schück (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1786-89* (Stockholm, 1916), s. 58.

² *Allmänna journalen*, nr 8, 11/1-1817.

³ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 2/7-1821.

⁴ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, odaterat.

och filosofers visioner om hur staten bör styras är detta en historia om den visionära yrans baksmälla, det tröga och mödosamma arbetet med att verkställa det som högtidligt beslutats.

Statens arbete med att lära känna sig själv innebar att samla, beskriva och inventera, alltså om olika sätt att söka överblick genom att läsa och nedteckna uppgifter. Forskare har beskrivit Sverige som internationellt ledande i förmågan att överblicka sin befolkning sedan 1600-talet.⁵ Överblickandet underlättade extrahering av skatt och soldater.⁶ Denna typ av kunskap, och de statsintressen den tjänade, ansågs emellertid inte längre som den viktigaste för studiens aktörer kring sekelskiftet 1800. Gustav III motiverade exempelvis stiftandet av Svenska Akademien med att den skulle ge vetenskaplig och litterär glans snarare än krigisk ära. Axel Gabriel Silverstolpe – en av personerna bakom 1809 års konstitution – avfärdade det fokus staten tidigare haft på att samla in uppgifter om beskattningsbar jord och antalet soldater. Han menade att Sveriges ”moraliska, intellektuella och medborgerliga” resurser nu behövde åskådliggöras.⁷

Staten befann sig alltså i en övergångsperiod. Det den kunde göra ville den lämna bakom sig, det den ville göra var ännu inte möjligt. I vissa bemärkelser styrde fortfarande Axel Oxenstierna eller drottning Kristina trots att nya regenter och lagar var på plats. Den liberala juristen Johan Gabriel Richert suckade över otidsenligheten i det tidiga 1800-talets Sverige när han talade om att medeltiden förvisso var över, men att ”en stor del af dess former och inrättningar äro ändå hitintills bibehållna”.⁸ Överallt fanns anakronismer som snarare minde om en gammal feodalstat än de organisationsformer den nya konstitutionen föreskrev. Men förändring var lättare i teorin än i praktiken: nya grundlagar och regenter

⁵ Monika Edgren menar att Sverige ända sedan 1600-talet hade en ”förstklassig kyrkobokföring. Ian Hacking framhåller att Sverige “organized its pastors to accumulate the world’s best data on births and deaths”. Monika Edgren, *Från rike till nation: Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet* (Lund, 2001), s. 93; Ian Hacking, *The taming of chance* (Cambridge, 1990), s. 16.

⁶ Se t.ex. Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (London, 2002), s. 177-190.

⁷ *Protocoll, hållne hos bögförlige ridderskapet och adeln wid urtima Riksdagen i Örebro år 1812. [Del 2]. Andra delen* (Stockholm, 1813), s. 437.

⁸ Johan Gabriel Richert, *Ett och annat om corporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc.: I anledning af Consistorii academici i Upsala betänkande om den academiska jurisdictionen* (Stockholm, 1822).

var svaga i jämförelse med gamla invanda mönster. Samma gällde för reformerna som omtalades. De behövde mödosamt förberedas, skrivas och spridas, ett arbete som var kantat av praktiska problem. Detta arbete söker avhandlingen studera.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med studien är att skapa kunskap om en process som i avhandlingen kallas *empiriseringen* av politiken i Sverige kring sekelskiftet 1800. Med empirisering avses den förändring där empiriska uppgifter alltmer hamnade i centrum för politiska överväganden. Jag undersöker reformarbetets praktiker, miljöer och aktörer för att förstå förändringen. Dessutom analyserar jag vilka konsekvenser arbetet och dess fokus på empiriska uppgifter hade för enskilda reformer, och i förlängningen för framväxten av ett *statligt subjekt* med nya mål och arbetssätt. Begreppet statligt subjekt är en analytisk metafor för idéer, institutioner och praktiker som formade hur statsapparaten skulle styra och styras som aktörerna genom reformarbetet och empiriseringens processer gav upphov till, som också har en parallell i aktörernas tal om att staten skulle lära känna sig själv

Jag följer tre fall av reformarbete. Det första var inriktat på att förändra språket, det andra undervisningsväsendet och det tredje förvaltningen. Fallen har valts för att de är exempel på den praktiska kopplingen mellan kunskap och politik, på hur politik bedrevs och reformer blev till. De har också valts för att de inte uppenbart har att göra med sammanhang där empiriska uppgifter betraktades som viktiga, till skillnad från myndigheter som var primärt inriktade på insamling och sammanställning av uppgifter, såsom Tabellverket. Det gör dem till talande exempel på att empiriseringen var en bred historisk process som omformade politiken och det statliga subjektet i grunden.

I fallstudierna undersöker jag reformarbetet med hjälp av följande frågor: Vilka uppgifter samlade aktörerna in och varför? Var och hur samlades uppgifterna in, och av vem? Hur sammanställdes och användes uppgifterna? Svaren på

frågorna möjliggör en analys av vad empiriseringen innebar för det politiska arbetet, och därmed en undersökning av sekelskiftets politiska kultur som tar fasta på hur kunskapspraktiker och visioner samspelade.

Den första fallstudien behandlar Svenska Akademiens försök att stabilisera språket mellan 1786 och 1810. Fallet är ett exempel på arbetet med att lära känna sig själv och vilka problem som detta arbete innebar med att samla och sammanställa. I centrum står en konflikt om huruvida akademien skulle föreskriva nya språkregler eller beskriva språket sådant det var.

I den andra fallstudien följs 1812 års uppfostringskommitté och arbetet med att reformera undervisningsväsendet, fram tills ledamöterna fick igenom en ny lag 1820. Betydelsen av empiriska uppgifter för politiska processer var då mer etablerad, men andra metoder, möjligheter och problem uppstod. En svårighet var förmågan att överblicka det stora och spretiga undervisningsväsendet. Ett annat problem var aktörernas önskan att göra kontinuerliga ingrepp i skolväsendet möjliga genom tillgång till uppdaterade uppgifter om exempelvis antalet elever.

I den sista fallstudien behandlar jag 1819 års förvaltningskommitté vars uppdrag var att föreslå förändringar av statsförvaltningen till 1823 års riksdag. Det rådde stor samstämmighet bland riksdagsmän om att förvaltningen var tungrodd och ett hinder för ekonomin. Förvaltningen skulle omorganiseras från hinder till hjälpmedel och bli kapabel att hantera cirkulationen av uppgifter på ett effektivt sätt.

Sammantaget ger studiet av dessa tre fall upphov till en ny historia om politiskt arbete kring sekelskiftet 1800, och det som följde med empiriseringen. Det är en historia om tilltron till att dokumentationen av problem – revisioner, undersökningar, rapporter och åtgärdsplaner – ska leda till reformer, och om hur tilltron ofta, snarare, leder till mer dokumentation. Därför är avhandlingen också en förhistoria till relationen mellan kunskap och politik i vår tid. I dag tycks statens förmåga att överblicka sig själv inte längre vara ett problem. Snarare kan svårigheterna beskrivas som omvända. Där de studerade aktörerna såg lite men ville mycket ser staten i dag mycket men vill lite. Denna studie kan, genom att följa

det mödosamma arbete varmed staten försökte lära sig att se, berätta hur den förändringen blev till.

Analytiska och metodologiska utgångspunkter

Reformarbetet studeras genom det analytiska begreppet att *göra läsbart*. Begreppet empirisering är en analytisk benämning av en historisk process. Det är med hjälp av analysen av hur aktörerna gör läsbart som vi kan säga att politiken empiriseras och förstå de vidare konsekvenserna av processen genom arbetets irrvägar såväl som framgångar. Med hjälp av läsbarhetsbegreppet fokuseras arbetet aktörerna utförde med att bokstavligt talat göra Sverige möjligt att läsa genom att uppgifter samlades in, sammanställdes och en överblickbar bild spreds. Arbetet med att göra läsbart är en del av vad som i avhandlingen kallas *politikens materiella kultur*.⁹ Detta begrepp möjliggör ett analytiskt perspektiv som förankrar arbetet med att göra läsbart i tid och rum. Det synliggör även sådant som undgått uppmärksamhet eller avfärdats som trivialiteter. Det inbegriper sådant som kommittéernas och akademiens institutionella ramar, skrivandet, tidspressen, resorna och läsan-det. Genom denna fokusförskjutning framträder nya dimensioner av politiskt arbete. Att stater styrs från kanslier där ämbetsmän läser och skriver för att expediera beslut är exempel på politikens materiella kultur. Samma grundvillkor gäller för de studerade kommittéerna och akademien.¹⁰ Bok- medie- och vetenskapshistorisk forskning hjälper till att kasta ljus på den politiska materiella kulturen och arbetet med att göra läsbart.¹¹

Kristin Asdal och Bård Hobæk har, i linje med ett fokus på politikens materiella villkor, föreslagit att politiska frågor blir till genom ”platsens specificitet”.

⁹ Relationen till politisk kulturhistoria diskuteras i avsnittet om tidigare forskning.

¹⁰ Jfr med Charlie Järpval, *Pappersarbete: Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium* (Lund, 2016), s. 55.

¹¹ Bokhistoriker har ställt frågor om produktionen och spridningen av texter. En grundläggande referens är Robert Darnton, “First Steps Toward a History of Reading”, *AJFS*, vol. 23, nr 1, 1986, s. 5–30.

Platsen möjliggör, modifierar och förvandlar – i deras fall riksdagen med alla dess rutiner och standardiserade tillvägagångssätt.¹² Miljöerna där aktörerna gjorde sina respektive områden läsbara hade specifika förutsättningar och det är genom miljöerna vi kommer åt arbetet: kommittéerna och akademien, deras korrespondens med delegerade samlare och kungliga uppdragsgivare, deras knappa arbetstid och egenhändigt tillskurna pennor var den miljö där kunskapen nåddes och reformerna genomfördes.¹³ Snarare än att underliggande ideologiska drivkrafter får förklara agerande, en vanlig förståelse i äldre politisk historia, synliggör politikens materiella kultur arbetets villkor och låter det tolka utfall.¹⁴ Vi känner exempelvis inte till Danckwardts inställning till förvaltningsreformen, men vi vet att arbetet var svårt på grund av författningarnas materialitet och att det i sig påverkade reformplanerna.

Läsbarhetsbegreppet kommer ursprungligen från James C. Scotts klassiska studie *Seeing like a state* där han studerar hur stater bemäktigar sig områden genom att överblicka dem.¹⁵ Mer precist skapar stater något han benämner ”statsförenklingar” genom att en komplex verklighet reduceras till något möjligt att överblicka och agera på med hjälp av abstraktioner som tabeller, kartor och begrepp.¹⁶ Begreppet att göra läsbart är polemiskt utarbetat: om Scott föreställer sig en situation där staten beskriver en verklighet som därigenom blir till inbegriper begrep-

¹² Asdal, Hobæk, “Assembling the Whale: Parliaments in the Politics of Nature”, *Science as Culture*, vol. 25, nr 1, 2016, s. 98. Min översättning. I en nylig omdefinition av byråkrati har det på ett liknade sätt framhållits att den är ”an embodied means for the production and deployment of knowledge.” Theodore Porter, “Revenge of the Humdrum: Bureaucracy as Profession and as a Site of Science”, *Journal for the History of Knowledge*, vol. 1, nr, 1, 2020, s. 1.

¹³ Jfr med Christine von Oertzen som studerar de pappersverktyg som krävdes för att hantera befolkningsräkning i 1860-talets Preussen vilka alltid var förbundna med vad hon benämner infrastrukturer. Christine von Oertzen, “Machinerics of Data Power: Manual versus Mechanical Census Compilation in Nineteenth-Century Europe”, *Osiris*, vol. 32, nr 1, 2017, s. 31. Jfr också med den kunskapshistoriska forskningen som brukar lyfta fram kunskapens förankringar, t.ex. Östling, Larsson Heidenblad, *The History of Knowledge* (Cambridge, 2023), s. 7.

¹⁴ För oviljan att reducera och renodla, se framförallt Bruno Latour, *Science in action: How to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, 1987). För arbetet med att *välja* kontexter, se Asdal, Moser ”Experiments in Context and Contexting”, *Science, Technology, & Human Values*, vol. 37, nr 4, 2012.

¹⁵ James C. Scott, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven, 1998), s. 2.

¹⁶ Scott, *Seeing like a state*, s. 3. Min översättning.

pet som det används här snarare en radikal osäkerhet just på grund av de praktiker som krävdes för att göra läsbarheten möjlig. Reformarbetets miljöer, praktiker och medier förstås alltså i denna studie inte bara som lätt behärskade medel för att förverkliga en plan utan som oberäknliga och försvårande aspekter av reformarbetet. Chandra Mukerji och Patrick Joyce har, i en kritik av Scott, uttryckt det som att centralt formulerade visioner sällan realiseras.¹⁷ Iakttagelsen att visioner inte automatiskt realiserades vägleder även denna studie. De försök att göra läsbart som studeras inbegriper många aktörer och deras motstridiga intressen, vad de mödosamt och irrande tillsammans lyckades åstadkomma, samt de oanade konsekvenserna av det åstadkomna.¹⁸ Sammantaget ger perspektivet alltså en historia där det politiska arbetet, dess ouppmärksamade förutsättningar och oförutsägbara konsekvenser, synliggörs.

Aktörerna ställdes inför problemen: hur ska vi beskriva språket, undervisningsväsendet och förvaltningen? Och hur ska vi omvandla uppgifterna till reformförslag? Läsbarhetsbegreppet syftar till att bryta ner och följa aktörernas försök att hantera dessa utmaningar. Steget kan tyckas långt men för att resa sig mot abstraktionens och styrandets rena höjder snarare än att drunkna i enskildheter – så tedde det sig iallafall för aktörerna – behövdes formulär, revisioner och blanketter.¹⁹

Bruno Latour har presenterat två generella angreppssätt för att studera vetenskapernas historia som är kongruent med utmaningarna det innebar att göra läsbart. Dels att förvandla något ute i världen till en bit papper och dels göra pappret mindre och mer lätthanterligt.²⁰ Dessa utmaningar kommer återkommande vara

¹⁷ Joyce, Mukerji, "The state of things: state history and theory reconfigured", *Theory and society*, vol. 46, nr 1, 2017, s. 2.

¹⁸ Studien är inspirerad av diskussionen om makt, materialitet och betonandet av utspridd agens och oväntade utfall i "Introduction" i Bennett, Joyce (red.), *Material powers: Cultural studies, history and the material turn* (London, 2010).

¹⁹ Formulär och andra hjälpmedel har kallats kunskapsproduktionens "små verktyg", Becker, Clark (red.), *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices* (Ann Arbor, 2001).

²⁰ Bruno Latour, "Visualisation and cognition: Drawing things together" i Kuklick, Long (red.), *Knowledge and society studies in the sociology of culture past and present* (Greenwich, 1986). Latour fokuserar dock inte på utmaningarna. Därför är också den kritik som riktats mot Latour av bokhistoriker, om tryckets instabilitet, och av vetenskapshistoriker, om begreppens roll i skrivandet av prydliga fram-

i fokus för mina analyser. Flera mediehistoriska studier har på ett produktivt sätt visat informationshantering som en formativ aspekt av förvaltning, ekonomi och vetenskap.²¹ Med informationshanteringen som ingång har de också visat äldre informationslandskap. Att göra läsbart är bland annat, i linje med denna forskning, ett begrepp som riktar fokus mot ett pappersarbete som inbegrep svårigheten att hantera insamlingen och sammanfogningen av reformområdenas många uppgiftsformat: författningarna som berättade om hur förvaltningen styrdes, testamenten som avslöjade enskilda skolors budget eller dagstidningar som visade franska språkets intåg i svenskan.²²

Reformarbetet renderade förslag i form av exempelvis lagar, instruktioner och ordböcker. Med hjälp av begreppet att göra läsbart studeras, förutom framtagandet av förslagen, också arbetet med att skriva, trycka och sprida dem.²³ Om mycket av aktörernas arbete handlade om att göra områdena begripliga för sig själva var det alltså oftast minst lika viktigt att också göra det för en vidare publik, en publik som kunde skifta mellan riksdagsmän, bibliotekarier, andra ämbetsmän, lärare och elever.

Med begreppet göra läsbart vill jag sammanfattningsvis följa de konkreta praktiker reformarbetet bestod av, och därmed visa dessa praktikers roll i en politisk historia under en period då de alltmer hamnade i centrum.

gångshistorier, relevant. Se Adrian Johns, *The nature of the book: Print and knowledge in the making* (Chicago, 1998), s. 11-15; Lissa Roberts (red.), *Centres and cycles of accumulation in and around the Netherlands during the early modern period* (Zürich, 2011), s. 6.

²¹ Markus Krajewski, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548–1929* (Cambridge, [2002]2011). Se också Matthew Daniel Eddy, *Media and the mind: Art, science, and notebooks as paper machines, 1700-1830* (Chicago, 2023); Charmantier, Müller-Wille “Carl Linneaus’s botanical paper slips, 1767-1773”, *Intellectual history review*, vol. 24, 2014, s. 215-238; Ann Blair, *Too much to know: Managing scholarly information before the modern age* (New Haven, 2010); Matts Lindström, *Drömmar om det minsta: Mikrofilm, överflöd och brist 1900-1970* (Lund, 2017).

²² För en uppmaning till ett mer nyanserat studie av dokumentens rikedom bortom förenklande kategorier som manuskript och tryck, se Lisa Gitelman, *Paper knowledge: Toward a media history of documents* (London, 2014), s. 6.

²³ För spridning som en oundgänglig del av en politisk kultur för upprätthållandet och legitimeringen av lagen, se Arthur der Weduwen, *State communication and public politics in the Dutch golden age* (Oxford, 2023).

Stat, reformarbete, statligt subjekt

I studien kommer jag använda begreppen *stat*, *reformarbete* och *statligt subjekt*. De hör ihop men behöver separeras för att underlätta analysen. De historiska aktörerna talar om den entitet de är företrädare för som ”riket”, ”fäderneslandet” eller ”staten”. Jag kommer genomgående använda begreppet staten. Det syftar då på statens aktörer och institutioner – kungarna, myndighetscheferna, landsortspräster, kommittéerna, regeringen och riksdagen – alltså närmast på statsapparaten. Jag kommer i möjligaste mån vara specifik angående vilken statsaktör eller institution jag talar om istället för att enbart tala om staten. När jag ibland talar om staten som att den vill, säger eller gör något är det således en förkortning för en viss aktör eller institution inom staten. Denna studie har en syn på staten som ett fenomen i ständig rörelse, bestående av en bred uppsättning aktörer, platser och institutioner. Detta synsätt hjälper till att synliggöra politikens materiella kultur där reformer blev till i skärningspunkten mellan ämbetsmän, platser och medier. Det är en mer dynamisk förståelse än vad exempelvis en definition som utgår från vad de olika delarna hade för funktioner i statslivet ger vid handen. En sådan konstitutionell definition säger exempelvis att ämbetsmän verkställer politik och att riksdagen stiftar lagar, men sådana gränser upprätthölls inte.

Med reformarbete menar jag det praktiska arbete akademien och kommittéerna utförde med de enskilda reformerna. Det är delvis utbytbar med politik, men politik är också ett vidare begrepp. Med politik menar jag försök att förändra och det är det förändringsarbetets skiftningar som gör att politik kan situeras historiskt. Analytiskt förstås reformarbetet i avhandlingen som försök att göra läsbart. Förutom de empiriska termerna kommer jag omväxlande tala om reformarbetets förslag som kunskap, verktyg och teknologier. Det riktar fokus mot att förslagen är produkter av ett kunskapsarbete och av politiska överväganden. Varje enskild fallstudie betraktas som ett specifikt reformarbete men som också adderar till vad jag kallar skapandet av ett statligt subjekt. Formerandet av ett

statligt subjekt förstås som en kontinuerlig aktivitet där statens gränser, åtaganden och arbetssätt förhandlas och omförhandlas.²⁴ Närliggande begrepp som statsbyggande, statsformering och i viss mån nationsformering har, som kontrast, ofta förbehållits ett fåtal mycket viktiga händelser i staters historia. I Sverige gäller det sådant som Gustav Vasas maktövertagande, Axel Oxenstiernas organisering av förvaltningen och 1809 års konstitution. I denna studie överges alltså det synsättet för en utdragen och ständigt pågående process som också påverkade fler aspekter av staten än dess formella organisering.²⁵

Tidigare forskning

Jag kommer förhålla mig till två forskningsfält. Det ena fältet utgörs av svensk historisk forskning om statens förändringar och politikens former under 1700- och 1800-tal. Det andra av framförallt internationell forskning om relationen mellan stater, informationshantering och styre, det vill säga forskning som har analytisk bäring på studien. Diskussionen om den senare är ett delvis utökad resonemang om studiens analytiska utgångspunkter där skillnader gentemot och möjliga bidrag till den forskningen klargörs. Varje fallstudies specifika reformarbete gällde processer som i sig själva fått mycket uppmärksamhet såsom språkets stabilisering, folkskolans inrättande, ökad maktindelning och uppluckrade näringsregler. Denna forskning behandlas i respektive fallstudie.

²⁴ Jfr George Steinmetz (red.) *State/culture. State-formation after the cultural turn* (New York, 1999), s. 9-10. Det handlar alltså inte bara om statsformeringens när utan också dess hur och vad. Även hos äldre forskares nyare publikationer framhålls dock att statsformering egentligen är en kontinuerlig process. Harald Gustafsson menar exempelvis dels att stater är stadda ”i fortlöpande utveckling” och dels att vad han kallar ”kulturella faktorer”, såsom uppfattningar om legitimitet, är faktorer i denna process. Harald Gustafsson, *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen* (Göteborg, 2010), s. 225-227. För en diskussion om olika ingångar till statsformering, se Patrick Carroll, “Articulating Theories of States and State Formation”, *Journal of Historical Sociology*, vol. 22, nr 4, 2009; Kaspersen, Strandsbjerg, (red.), *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly’s Historical Sociology* (Cambridge, 2017). Perspektivet är etablerat hos exempelvis Mukerji och Joyce. “The state is extensive, diffuse, and experimental because it is always being pushed to change by political circumstances”. Joyce, Mukerji, “The state of things”, s. 3.

²⁵ För ett liknande synsätt, se även Corrigan, Sayer, *The great arch: English state formation as a cultural revolution* (Oxford, 1985).

Den situation som studeras var som sagt ett slags mellanläge. En äldre stat, av forskningen ofta kallad skatte-militär, skulle ersättas av en mer mångfacetterad stat kapabel att forma och styra sin befolkning.²⁶ Däremellan fanns denna statsapparat vars aktörer klagade på förvaltningens blindhet och oförmåga att utföra det de historiska aktörerna ville. Perioden har av Foucault karaktäriserats som ”ett sökande efter en styrelsekonst”.²⁷ Monika Edgren har urskilt ett överlappande politiskt projekt under 1700-talet som syftade till en nationell gemenskapsformering.²⁸ Anne Berg har studerat verksamheter där syftet var att utbilda element av befolkningen till medborgare.²⁹ Bergs studie är uppslagsrik och studerar många olika situationer där dessa projekt kan identifieras. Sammantaget menar hon att ”[d]en ständiga kampen om befolkningens nationella självförståelse reproducerade nationen som övergripande tolkningsram.”³⁰ Om Edgren och Berg fokuserar på vilken typ av relationer statsaktörer och andra grupper försökt skapa mellan staten och folket har Martin Melkersson studerat hur de styrande själva såg på staten från slutet av 1600-talet till mitten av 1800-talet. Studien visar att statsaktörer mot slutet av undersökningsperioden föreställde sig att staten skulle undanhålla sig från att störa de naturliga processer som samhället bestod av, såsom ekonomin.³¹ Sara Ekström har likaledes, i en studie om Gustav III:s regeringskonst, lyft fram visioner om en nation av ”självreglerande” subjekt som byggde på en förändring i uppfattningen om vad som var naturligt och hur staten

²⁶ Det betyder inte att utrikespolitiken upphörde. För periodens dramatiska utrikespolitik, se exempelvis Torvald T:son Höjer, *Carl XIV Johan: [2] Kronprinstiden* (Stockholm, 1943).

²⁷ Foucault, Michel *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-78* (New York, [2007]2009), s. 138. Min översättning.

²⁸ Edgren, *Från rike till nation*, s. 35-36.

²⁹ Anne Berg, *Kampen om befolkningen: Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780-1860* (Uppsala, 2011), s. 36.

³⁰ Berg, *Kampen om befolkningen*, s. 271. Berg undersöker dock också vad hon kallar kampens ”sociopolitiska förutsättningar”.

³¹ Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten: En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Stockholm, 1997), s. 179. Se också Torkel Jansson talar om 1800-talet som ett ”sprängfyllt tomrum” då staten trädde tillbaka men associationerna trädde fram. Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum* (Uppsala, 1985).

skulle förhålla sig till det, vad hon betecknar som ett skifte från ett styra *med* snarare än *mot* de känslor människor ändå ofrånkomligen, enligt aktörerna, kommer att ha.³²

Det studierna alltså tar fasta på är förändrade uppfattningar om vad statsaktörer ville att statsapparaten skulle vara och vilka relationer invånarna skulle ha till den. Det rör sig främst om förändringar på den diskursiva nivån – om vilka idéer som präglade lagstiftningen, politiska projekt, och programförklaringar. Föreliggande avhandling skiljer sig gentemot denna forskning genom att behandla det konkreta arbetet med att förändra bortom det blott deklarerade.³³ En utgångspunkt i studien är att reformer kräver arbete. Ett visst sätt att styra kommer inte av sig självt även om lagstiftningen och viljan var på plats.³⁴

De studerade aktörerna var antingen anställda av eller hörde till en viss del av statsapparaten. I forskning om statsformering och nationsformering kan det signalera, enligt en ofta återkommande uppdelning, att studien ställer sig i lägret som ser på förändring som en process som drivs på uppifrån snarare än underifrån.³⁵ Den stat som här studeras är dock, som sagt, bred och dynamisk. Aktörerna verkade inom olika delar och tillhörde olika hierarkier av statsapparaten. Staten utgjordes både av Gustav III och av landsortspräster.³⁶ Fokuset på staten är inte heller att förneka att exempelvis frivilliga anslutningar var viktiga politiska aktörer.³⁷ Statliga arenor bör inte naturaliseras och ses som givet centrala i politiska processer.³⁸

³² Sara Ekström, *Att styra genom känslor: Regeringskonst i tre gustavianska projekt* (Stockholm, 2023), s. 42-43, 234-235.

³³ Det betyder såklart inte att dessa forskare tänker sig övergången som enkel, bara att de har fokuserat på den diskursiva förändringen.

³⁴ Melkersson anmärker exempelvis själv att man ärver sin föregångares statsapparat. Melkersson, *Staten ordningen och friheten*, s 50.

³⁵ För ett nyligt exempel på uppdelningen där underifrånperspektivet betonas, se Dørum, Knut, Hallenberg, Mats & Katåjala, Kimmo (red.), *Bringing the people back in: State building from below in the Nordic countries ca. 1500-1800* (London, 2021).

³⁶ Forskningen anförts där den aktualiseras, men för övergripande om förvaltningen, se Björn Asker, *Hur riket styrdes: Förvaltning, politik och arkiv 1520-1920* (Stockholm, 2007).

³⁷ Särskilt i Foucaults efterföljd har aktörer utanför staten betonats som en slags maktutövningens utforskare och entreprenörer. Frans Lundgren har exempelvis studerat vad han benämner ”moraliska teknologier” inom bildningscirklar. Lundgren, *Den isolerade medborgaren*, s. 18.

³⁸ Se t.ex. Almbjär där riksdagens centrala funktion i det politiska livet *inte* förutsätts, Martin Almbjär, ”Grävandet efter demokratin rötter”, *Scandia*, vol. 89, nr 1, 2023, s. 11.

Det finns ett flertal studier som, likt den föreliggande, uppmärksammat förvaltningens många försök att förstå aspekter av Sverige. Överblickande och ap- titen på uppgifter blev som sagt viktigare under den studerade perioden, men har också en lång förhistoria. Silverstolpes och andras önskemål om statistisk kun- skap formulerades delvis emot äldre statligt uppgiftsinsamlande och de intressen det skulle tjäna.³⁹ En viktig publikation i denna förhistoria är Jakob Faggots *Tan- kar om Fäderneslandets känning och beskrifvande* från 1741 som i huvudsak efterfrå- gade uppgifter om naturresurser. Ungefär samtidigt inrättades Tabellverket som framställde befolkningsstatistik över Sverige. Karin Johannisson har framhållit det visionära och strategiska i den politiska aritmetiken och statistiken under 1700-talet, dess samtidiga försök att både ”förklara och förvandla.”⁴⁰ Hon menar dock att statistiken till slut förlorade sina visioner och försvann bort ur offentlig- heten under slutet av 1700-talet. Henrik Höjer har som kontrast pekat på statisti- kens fortsatta offentliga roll under tidigt 1800-tal ibland annat nationella identifi- kationsprocesser.⁴¹ Flera av de studerade aktörerna var drivande i statistikens eta- blering i Sverige och många var drömmarna om vad den kunde åstadkomma.⁴² Dessa aspekter av överblickandets historia är dock bara delvis överlappande med det bredare sammanhang som studeras i denna avhandling. En av poängerna med avhandlingen är att studera insamlandet av uppgifter bortom dess mest uppen- bara platser och visa hur politikens beroende av uppgifter involverade hela stats- apparaten. Att det inte bara var statistikerna som försökte överblicka Sverige har uppmärksamrats förut. En rad historiska sällskap bildades exempelvis runt se- kelskiftet 1800. För att den åskådliga historia de eftertraktade skulle vara möjlig

³⁹ Se t.ex. Maria Adolfsson, *Fäderneslandets kännedom: Om svenska ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet* (Stockholm, 2000), s. 53. Se också Richard Pettersson, *Fädernesland och framtidens land: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering* (Umeå, 2001). Molin, *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikevariska landskapet* (Umeå, 2003). För naturalhistoriskt samlande se Pär Eliasson, *Platsen blick: Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå, 1999). För en historik över Tabellverket, se Peter Sköld, *Kunskap och kon- troll: Den svenska befolkningsstatistikens historia* (Umeå, 2001).

⁴⁰ Karin Johannisson, *Det mätbara sambället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Stockholm, 1988), s. 7.

⁴¹ Henrik Höjer, *Svenska siffror: Nationell integration och identifikation genom statistik 1800-1870* (Uppsala, 2001), s. 93.

⁴² Om en av dem har det sagts att han etablerade den offentliga statistiken i Sverige. Henrik Höjer, ”Den politiska räknekonstens skrämästare”, *Personhistorisk tidskrift*, årgång 97, nr 1, 2001, s. 47.

behövde lämningar grävas upp och urkunder skrivs av.⁴³ Studierna har gett perspektiv och insikter till vad ett arbete med att göra läsbart kunde innebära.

Ekonomihistorikern Carl-Johan Gadd har med hjälp av forskningen om överblickande menat att ”[d]et är under 1800-talet första hälft som en överblickbar Sverigebild växer fram genom insatser på en rad fält som geologi, topografi, ekonomi och demografi.”⁴⁴ Det beskrivs alltså som slutet på en process där de bakomliggande faktorerna, enligt Gadd, är tryckkonstens möjliggörande av standardiserade kommunikationsformer såsom blanketter. Tryckkonsten och kunskapen den möjliggjorde ledde, enligt Gadd, också till en tydligare och bättre lagstiftning under början av 1800-talet, till skillnad från den otydliga och instabila tidigmoderna lagstiftningen. Föreliggande studie sällar sig, till skillnad från Gadd, till dem som ser på dylika processer som ett aktivt, komplext och medvetet politiskt arbete snarare än den oundvikliga följderna av teknologiska innovationer.⁴⁵ Genom att följa arbetet med att göra läsbart studeras hur kunskapen togs fram vilket visar att enskilda teknologier, såsom tryckkonsten, inte totalt tog över och att teknologierna hade skiftande effekter.

Politikens former runt sekelskiftet 1800

Efter den kulturella vändningen står strider om begrepp, mening och innebörd i centrum för politisk historia. Språkets formativa kraft betonas snarare än att politisk förändring skulle ske till följd av förment mer grundläggande faktorer såsom ekonomi. Det är en generell teoretisk utveckling men den har påfallande ofta använts om perioden, inte minst eftersom många av dess stora namn – t.ex. Keith

⁴³ Molin, *Den rätta tidens mått*, s. 197-198.

⁴⁴ Carl-Johan Gadd, ”Varför är äldre näringslagstiftning så oklar? Kring ekonomisk lagstiftning, lagefterlevnad och sedvana, ca 1680–1850”, i Lennart Andersson Palm & Maria Sjöberg (red.), *Historia: Vänbok till Christer Winberg* (Göteborg, 2007), s. 100.

⁴⁵ En bra studie i sammanhanget är Trish Loughran som likt Benedict Andersson belyser tryckmedierna, men visar på arbetet med att etablera nationsskapande offentligheter. Trish Loughran, *The republic in print: Print culture in the age of U.S. nation building, 1770-1870* (New York, 2007).

Baker och Lynn Hunt – studerade franska revolutionen och upplysningen.⁴⁶ Anders Sundin har exempelvis studerat den turbulenta riksdagen 1809 som en ”tolkningsprocess”.⁴⁷ Det innebär hur händelserna språkligt gavs en innebörd, t.ex. genom att beskriva kungens avsättning på ett visst sätt (var det legitimt eller inte?) och huruvida det innebar att en ny konstitution skulle skrivas (eller bara kungen bytas ut), vad som skulle vara med i en eventuell konstitution (skulle ständsriksdagen avskaffas?) och så vidare. Begrepp som allmänna opinionen och allmänna tänkesättet blev helt centrala att definiera och göra till sina under den studerade perioden.⁴⁸ Ytterst gav alltså språket – uppfattad som en meningsproducent – 1809 års händelser en form.⁴⁹

Andra forskare har fokuserat på var politiken ägde rum, på dess platser och medier. Dominerande är den allt viktigare tidningsoffentligheten – men även suppliken, kyrkbacken, predikstolen och pamfletterna har fått sin belysning.⁵⁰ Forskningen har intresserat sig för sådant som spridning och deltagande. Formerna gav olika grupper tillträde och inflytande i politiken. Periodens politik har

⁴⁶ Se t.ex. Lynn Hunt, *Politics, culture, and class in the French Revolution* (London, 1986); Keith Michael Baker, *Inventing the French revolution: Essays on French political culture in the eighteenth century* (Cambridge, 1990).

⁴⁷ Anders Sundin, *1809: Statskuppen och regeringsformen som tolkningsprocess* (Stockholm, 2006).

⁴⁸ Sundin, *1809*, s. 25.

⁴⁹ Andra företrädare för denna metodologi och som dessutom studerat samma period är exempelvis Mikael Alm, *Kungord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809* (Stockholm, 2002); Jakob Christensson, *Ljckoriket: Studier i svensk upplysning* (Stockholm, 1996). För en översikt, se Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt, Winton (red.), *Scandinavia in the age of revolution: Nordic political cultures, 1740-1820* (Farnham, 2011).

⁵⁰ För pressen, se Cecilia Rosengren, *Tidens bättre genier: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm, 1999) och Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850* (Lund, 2002); Lundell, ”Nykterhetsfrågans mediala förutsättning och karaktär” i Harvard, Lundell (red.), *1800-talets mediasystem* (Stockholm 2010). För andra kanaler, se exempelvis Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund, 2001); Anna W. Gustafsson, *Pamfletter!: En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet* (Lund, 2009); Karin Strand, *Brott, tiggeri, och brännvinsens fördärv: Studier i socialt orienterade visor i skillingtryck* (Möklinta, 2016); Joachim Östlund, *Ljckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott* (Lund, 2007); Martin Almbjör, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the age of liberty, 1719-1772* (Umeå, 2016). För ett bra engelskt exempel på tidens ”folkliga politik” se Mark Philp “Vulgar Conservatism, 1792-3”, *The English Historical Review*, vol. 110, nr 435, 1995, s. 68-69. I fokuset på politiska platser och forum finns även en kontinuitet och koppling till något äldre forskning om en tidigare period. Se exempelvis Harald Gustafsson, *Political interaction in the old regime: Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund, 1994). Eva Österberg, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: Konflikt-kompromiss-politisk kultur”, *Scandia*, vol. 55, nr 1, 1989.

framställt som dynamiskt och varierande, mångmedial och mångröstad. Trots det brukar perioden sammantaget beskrivas som stillsam och rentav menlös i jämförelse med det mer högröstade 1830-talet då det oppositionella *Aftonbladet* påbörjade sin utgivning.⁵¹

Politisk kultur innebär också ett fokus på mindre uppmärksammade delar av politiken eftersom den, menar dess förespråkare, kan spegla och skapa mentalitetsförändringar. Historikern Karin Sennefelt har exempelvis talat om en ”politikens vardag” när hon studerar hur frihetstida politik gjordes genom skålar och sätt att klä sig på kaffehus och torg.⁵² Denna avhandling både följer och avviker från denna tradition av politisk kulturhistoria. Om politisk kulturhistoria fokuserat på det som avfärdats som ”bara kultur” tar politisk materiell kultur fasta på sådant som ansetts vara för trivialt att uppmärksamma: mödosamt skrivande, obeständiga papper och annat som krävdes för att utföra politiskt arbete.⁵³ Även i denna studie förstås politiken som möjliggjord och begränsad av en rad inte alltid uppenbara faktorer. Men den rör sig alltså från den politiska kulturens upptagenhet vid språk till politikens materiella aspekter.⁵⁴

Eftersom politiken, i denna studie, inte bara bestäms av inställning eller ideologi – utan också av misstag, trötthet och tidsbrist – öppnas dörren för nya perspektiv på viktiga och väl beforskade frågor om relationen mellan centralt placerade statsaktörer och exempelvis allmogen. Forskningen har övergripande talat

⁵¹ Se t.ex. Sten Carlsson, ”Ståndsriksdagens slutskede 1809-1866”, i Herman Schück (red.), *Riksdagen genom tiderna* (Stockholm, 1985). För en kritik mot fokus på *Aftonbladet*, se Cecilia Rosengren, *Tidningarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm, 1999), s. 13.

⁵² Karin Sennefelt, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 2011).

⁵³ Jfr med Anders Ekström, *Representation och materialitet: Introduktioner till den nya kulturhistorien* (Nora, 2009), s. 32.

⁵⁴ Om politisk historia ibland anklagats för att vara metodologiskt konservativ och förbisprungen av t.ex. vetenskapshistoria finns ett pånyttfött och perspektivrikt intresse för politisk historia. Se t.ex. Jansson, Häggglund, Bengtsson (red.), *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid: Sverige 1880-1930* (Lund, 2024); Falk, Klockar Linder, Tistedt (red.), *Perspektiv på politiska idéhistoria* (Stockholm, 2023).

om dessa relationer som medierade av ”kanaler” och det som sker där som ”interaktion”.⁵⁵ Forskningen har exempelvis uppmärksammat konflikter om tillgång till information, där statsapparaten besuttit uppgifter den inte velat dela med sig av eller inte varit intresserad av att ta del av andras information. Exempel på det har varit bondeståndets utestängning från sekreta utskottet och befolkningsuppgifternas sekretess under 1700-talet, där staten i det ena fallet inte ville höra och i det andra inte vill tala.⁵⁶ Om kommunikationen tolkas materiellt snarare än ideologiskt kan vi se att de kanaler, fora och rum som funnits för interaktion – riksdagar, stämmor, ting, tidningar och så vidare – kan krångla oavsett intentionen bakom.

Den statliga kunskapens historia

Samtidigt som de analytiska utgångspunkterna är verktyg för att studera det praktiska reformarbetet vill jag också nyansera utgångspunkterna och därmed bidra till en mer generell forskning om den statliga kunskapens historia och dess förgreningar till makt och politik.

Enligt Scott ligger statens makt i dess förmåga att forma verkligheten genom att beskriva den och därefter skapa områdena staten styr över. Teorin har varit inflytelserik. Vetenskapshistorikern Kathryn M. Olesko har exempelvis, i linje med denna syn på statlig kunskap, talat om hur preussiska staten bara kunde förstå och administrera nytillträdde delar av Polen under slutet av 1700-talet genom att först samla in uppgifter om städerna och sedan ignorera ”the noise in the data” som den polska världen var.⁵⁷ Polska sätt att förstå området fick stå tillbaka

⁵⁵ Se t.ex. tidigare nämnda artikel av Österberg, Denna forskning säger inte att existensen av en kanal automatiskt ger en viss interaktion men att interaktionen beror på maktförhållanden snarare än något annat.

⁵⁶ För sekreta utskottet, se t.ex. Martin Almbjör, ”Inget nio till fem-jobb: Bondeståndets sekreterare och dennes inflytande i frihetstidens riksdag 1720–1772”, *Historisk tidskrift*, vol. 140, nr 1, 2020, s. 5.

⁵⁷ Kathryn M. Olesko, ”The indaganda survey of the Prussian frontier: The built world, logistical power, and bureaucratic knowledge in the polish partitions 1772-1806” i Felten, von Oertzen (ed.) *Journal for the history of knowledge*, vol. 1, nr 1, 2020, s. 7. Scotts förståelse har gjorts till modell att

för preussiska. Statlig kunskap är alltså enligt denna forskning ointresserad eller antagonistisk inställd till annan typ av kunskap – kunskapen var planerad, rationell och teknokratisk. Det är en målinriktad kunskap i statens tjänst, upptäckt, utförd och satt i verket av staten.⁵⁸ En grupp forskare har nyligen, delvis som ett alternativ till Scott, istället talat om att statlig kunskap antingen skapar eller förstör världar.⁵⁹

I föreliggande studie behandlas frågorna om hur statsaktörer gjorde aspekter av Sverige läsbara som en långt mer dynamisk process.⁶⁰ Istället för ett subjekt som agerar på ett objekt undersöks en ömsesidig påverkan som bland annat inbegriper svårigheterna det innebar för statsaktörer att formulera ett objekt att studera.⁶¹ Förutom epistemologiska och sociala konsekvenser av statliga definitioner och gränsdragningar – vilket står i fokus för forskning om standardisering och klassificering – innebar det också interna konsekvenser för aktörernas arbete.⁶² Av definitionerna följde vilka och delvis hur uppgifter skulle samlas in – att *alla* författningar skulle samlas in hade exempelvis förödande konsekvenser för Danckwardt och reformarbetet.

Michel Foucault och forskning i hans efterföljd förknippas ofta med ett utforskande av maktens materialitet. Med begrepp som *biopolitik*, *panopticism* och

kontrastera mot andra sätt att förstå relationen mellan att skapa och beskriva, se exempelvis Fourcade, Gordon, "Learning Like a State: Statecraft in the Digital Age", *Journal of Law and Political Economy*, vol. 1, nr 1, 2020, s. 85.

⁵⁸ Beskrivandet är alltid ett föreskrivande eftersom vissa saker döljs och annat lyfts fram, i den bemärkelsen är det också ett aktivt skapande. Scott, *Seeing like a state*, s. 82. Theodore Porter adde-rar, om en annan av statens centrala performativa kunskapsformer, att statistikens kategorier först kan tyckas svaga och godtyckliga, men att de, när de etableras, blir "i allt högre utsträckning verkliga." Porter, *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life* (Princeton, 1995), s. 42. Min översättning. Jfr med Alain, Desrosières, *The politics of large numbers: A history of statistical reasoning* (Cambridge, Mass., ([1993]1998), s. 6.

⁵⁹ De använder termen byråkratisk kunskap. Felten, von Oertzen i "Bureaucracy as knowledge" i Felten, von Oertzen (red.) *Journal for the history of knowledge*, vol. 1, nr 1, 2020, s. 8.

⁶⁰ För en kritik av Scotts syn på statlig kunskap, se exempelvis Tina Loo, "High Modernism, Conflict, and the Nature of Change in Canada: A Look at Seeing Like a State", *Canadian Historical Review* vol. 97, nr 1, 2016, s. 34–58;

⁶¹ En gemensam definition av ett studieobjekt är nödvändigt för vad som kallas kollektiv empiricism, se Lorraine Daston, Peter Galison, *Objectivity* (New York, 2007), s. 22. Se också Robert E. Kohler, "Finders, keepers: Collecting sciences and collecting practice", *History of science*, vol. 45, nr 4, 2007. En ömsesidig påverkan mellan statens informationshantering och teknologisk utveckling betonas av Jon Agar, *The government machine: A revolutionary history of the computer* (Cambridge, 2003).

⁶² Se t.ex. Geoffrey Bowker, Susan Leigh Star, *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences* (Cambridge, 1999) och Lawrence Bush, *Standards: Recipes for reality* (Cambridge, 2011), s. 13.

governmentality har han och andra undersökt sätten varpå staten styr. När nya idéer om styrande växte fram under 1700-talet gjordes det i kontrast till ett styre som syftade till att säkerställa suveränens fortlevnad. De nya idéerna hade istället befolkningens välmående som sitt mål och använde andra tillvägagångssätt som i högre utsträckning var beroende av tekniker. I en ofta citerad uttolkning av perspektivet talas det om att ”vi behöver studera de enkla och all dagliga mekanismer varigenom auktoriteter söker inrätta styrande”.⁶³ Även om det delvis överlappar med det jag kallar att göra läsbart – och betoningen på politikens materiella kultur – har ett antal kritiska synpunkter framförts som avhandlingen delar.⁶⁴ Chris Otter har, exempelvis, framhållit att abstraktioner om en stat som ser, övervakar, och styr måste överges till förmån för mer specifika studier om hur, med vilka konkreta teknologier och infrastrukturer, staten ser eller skapar kunskap.⁶⁵ Latours begrepp *immutable mobiles*, *centres of calculation* och *action at a distance*, som också ofta används av *governmentality*-forskningen, riskerar på ett liknande sätt att bli ett för löst ramverk om det begreppen syftar på inte faktiskt studeras.⁶⁶ Det generella argumentet gentemot denna forskning är alltså att statligt överblickande bör studeras än mer högupplöst.

I denna avhandling undersöks därför, i linje med kritiken, arbetet med att göra läsbart och vad det ledde till som en öppen och empirisk fråga. Denna studie bidrar dessutom till ett utforskande av *lagstiftandet* som en del av politisk materiell

⁶³ Peter Miller, Nikolas Rose “Political power beyond the state: Problematics of government”, *The British journal of sociology*, vol 43, nr 2, 1992, s. 183-186. Min översättning.

⁶⁴ Den har varit liknande som den som riktats mot Scott. Chandra Mukerji har exempelvis uttryckt det som att det som byggs för att styra inte bara är en förlängning av det sagda. Chandra Mukerji, *Impossible engineering: Technology and territoriality on the Canal du Midi* (New Jersey, 2009), s. 216-217. Se också Joyce, Mukerji, “The state of things: state history and theory reconfigured”, *Theory and society*, vol. 46, nr 1, 2017, s. 4. Artikeln försöker ge en materiell vidareutveckling, likt flera andra, av Foucaults begrepp ”dispositiv” som snarast likställer diskurs och det materiella. För en diskussion av kritiken, se Thomas Lemke, “New Materialisms: Foucault and the ‘Government of Things’” *Theory, Culture & Society*, vol. 32, nr 4, 2015, s. 3–25.

⁶⁵ Chris Otter, *The Victorian Eye: A political history of light and vision in Britain 1800-1910* (Chicago, 2008), s. 4-5. Se också kolonialhistorikern Ann Laura Stoler som sagt att den panoptiska blicken är en statens ”ömtåliga fåfånga”. Ann Laura Stoler, *Along the archival grain: Epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton, 2009), s. 23. Även Wakefield tar spjörn mot liknande idéer om allseende. Andre Wakefield, *The disordered police state: German cameralism as science and practice* (Chicago, 2009), s. 15, 139-140.

⁶⁶ För styrkan och svagheten, se Miles Ogborn, *Indian ink: Script and print in the making of the English East India Company* (Chicago, 2007), s. 11.

kultur. Governmentalityforskningen har ofta undvikit att studera traditionellt politiskt arbete – i parlament, utskott, kommittéer – där lagar blev till.⁶⁷ Foucault har talat om att 1600- och 1700-talets tänkande om styrande rörde sig mot ”diverse taktiker snarare än lagar.”⁶⁸ Konsekvensen av att beskriva lagar som mindre viktiga blir att processerna varmed de blev till förståtts som en försumbar forskningsuppgift.

På senare år har ett flertal empiriska studier där förmågan att hantera kunskap står i centrum för styre – bland annat om finansministern Colbert som en ”information master”, Filip II och hans ”mediala sammanhang” och den danska absoluta staten som en ”informationsstat”.⁶⁹ Forskningen har ofta en kritisk udd mot att likställa kunskap med förmåga och har istället lyft fram olika konsekvenser och syften. Arndt Brendecke menar exempelvis att uppgiftsflödets användbarhet är en modern föreställning som har smittat av sig på historiska studier.⁷⁰ Elisabeth Yale har noterat att det finns en spänning i denna historiografi som handlar om hur relationen mellan kunskap och styrande ska förstås. Å ena sidan skrivs berättelser om ”bemästrandet av information [...] och makten som det bemästrandet ger”, och å andra sidan historier där ”individer försöker men misslyckas med att bemästra.”⁷¹ I en översiktsartikel av Boris Jardine om papprets roll

⁶⁷ Endre Dányi, “The insides and outsides of parliamentary politics: Introduction to special section of *Social studies of Science* on parliamentary practices”, *Social Studies of Science*, vol. 50, nr 2, 2020, s. 245–251. Politisk historia studerar dock ofta parlament. Men då främst dess språkhandlingar. Se t.ex. Pasi Ihalainen, *Agents of the people: Democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates 1734-1800* (Leiden, 2010).

⁶⁸ Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-78* (New York, 2009[2007]), s. 137. Min översättning.

⁶⁹ Jacob Soll, *The information master: Jean-Baptiste Colbert's secret state intelligence system* (Ann Arbor, 2009); Arndt Brendecke, *The empirical empire: Spanish colonial rule and the politics of knowledge* (2016[2009], Berlin); Laura Skouvig, “Rethinking a Danish information state: Information in the trading zone”, *Library and information history*, vol. 39, nr 2, 2023, s. 73-91. För vetenskapliga sammanhang med fokus på samling och sammanställning se exempelvis Brian Ogilvie, *The science of describing: Natural history in renaissance Europe* (Chicago, 2006); Elisabeth Yale, *Sociable knowledge: Natural history and the nation in early modern Britain* (Philadelphia, 2016); Simona Boscani Leoni “Queries and Questionnaires. Collecting Local and Popular Knowledge in 17th and 18th Century Europe” i von Greyerz, Flubacher, Senn (red.) *Wissenschaftsgeschichte und Geschichte des Wissens im Dialog – Connecting Science and Knowledge* (Göttingen, 2013), s. 187-210; Linda Andersson Burnett, “Collecting humanity in the age of Enlightenment: The Hudson’s Bay Company and Edinburgh University’s natural history museum”, *Global Intellectual History*, vol. 8, nr 4, 2022.

⁷⁰ Brendecke, *The empirical empire*, s. 10.

⁷¹ Elisabeth Yale, “The history of archives: The state of the discipline”, *Book history*, vol. 18, nr 1, 2015, s. 344. Yale använder Stoler och Soll som exempel på skiljelinjen. Hon anmärker exempelvis

i kunskapshistorien menar han att skillnaderna inom detta forskningsfält ligger i hur man förstår ”framgång och misslyckande, auktoritet och tillfällighet, skapande och förlust.”⁷² I föreliggande studie studeras vad framväxten av att basera politiska beslut på empiriska uppgifter innebar och vad det hade för konsekvenser istället för hur framgångsrikt eller misslyckat det var.

Material

Kommittéer och akademier är bra miljöer för att studera politiskt arbete. De var som små verkstäder tillsatta för att producera kunskap, förbereda underlag och ge förslag.⁷³ Kommittéerna och akademiens förslag spreds och diskuterades dessutom på andra viktiga platser såsom riksdagen, regeringen, pressen och förvaltningen.⁷⁴ Det var dock i kommittéerna och akademien som visionerna hanterades genom att det högtidligt sagda omsattes till politiska reformer. Gunnar Hesselén definierar kommittéer sålunda: ”En kungl. kommitté är en omedelbart

att Solls Colbert bemästrar allt han företar sig. För några studier som också tar upp problematiken, se antologin av Csaika, Nordin, Snickars (red.), *Information som problem: Medianalytiska texter från medeltid till framtid* (Stockholm, 2014). Tim Berndtsson, *The order and the archive: Freemasonic archiva culture in eighteenth-century Europe* (Uppsala, 2020).

⁷² Parat med observationen att när fokus ligger på kommunikationens materialitet ”difficulty abounds”. Boris Jardine “State of the field: Paper tools”, *Studies in history and philosophy of science*, vol. 64, 2017, s. 53-63. Se också Ben Kafka, *The demon of writing: Powers and failures of paperwork* (New York, 2012), s. 9.

⁷³ Asker, *Hur riket styrdes*, s. 94; Kent Zetterberg, ”Det statliga kommittéväsendet”, i Departementshistoriekommittén, *Att styra riket: Regeringskansliet 1840-1990* (Stockholm, 1990), s. 284-285. Den engelska motsvarigheten till kommittéer har fogats till en historia om statligt överblickande. Matthew R. Keller, “When is the State’s Gaze Focused? British Royal Commissions and the Bureaucratization of Conflict” *Journal of Historical Sociology*, vol. 27, nr 2, 2014. Forskningen om 1900-talets utredningsväsende är stor. För statliga utredningar som producerer kunskap och politik, se exempelvis Pär Wikman, ”Epistemiska auktoriteter: Kulturgeografiska experter och politiska reformer” i Falk, Klockar Linder, Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria*, s. 107-108; Per Wiselgren, ”Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria” i Bosse Sunding & Maria Göransdotter (red.), *Mångsysslare och gränsoverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå, 2008).

⁷⁴ Jfr med Tistedt och Lundgren som betonat det utåtriktade i statlig reformverksamhet på 1850- respektive 1930-talet. Petter Tistedt, *Visioner om medborgerliga publikker: Medier och socialreformism på 1930-talet* (Höör, 2013), s. 10-11; Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Uppsala, 2003), s. 254-255.

eller medelbart av Kungl. Maj:t för en viss fråga eller ett visst frågekomplex *tillfälligtvis* förordnad, fristående *utredningsapparat*, vilkens arbetsresultat är ämnat att läggas till grund för ett statsmakternas beslut och vilkens arbetssätt, sammansättning och funktionstid i sista hand beror av Kungl. Maj:t.”⁷⁵ Enligt Hesslén, som studerat perioden mellan ca 1600 och 1900, växte kommittéerna fram för att frågor behövde beredas för kungens avgörande och för att den egentliga förvaltningen, vars uppdrag det var, inte hade tid. Hesslén kopplar det också till, som han uttrycker det, att ”statsverksamhetens objekt vidgats”, det vill säga till ett generell skifte i vad staten skulle göra kring sekelskiftet 1800.⁷⁶ Det var alltså en underdimensionerad förvaltning i kombination med nya statliga verksamheter som födde nya institutionella arrangemang. På ett liknande sätt tog Svenska Akademien över verksamheter från kanslikollegium. Det kan redan nu sägas att det är en dynamik som var kännetecknande för empiriseringen. Arbetet med att göra läsbart födde ständigt fler försök att samla och bearbeta uppgifter vilket krävde institutioner och människor som kunde utföra arbetet.

Jag har valt tre avgränsade reformförsök. Andra fallstudier hade kunnat användas för att fylla det analytiska syftet men de valda fallen gör det möjligt att studera en förändring av politiken på områden som inte redan var uppgiftsintensiva. Att Sverige står i fokus är ingen självklarhet utan är motiverat av att Sverige brukar pekas ut som ledande i förmågan att överblicka sitt territorium, det vill säga att Sverige är ett exempel på framgångsrik statlig kunskapsproduktion. Det gör jämförelser mellan hur annan forskning beskrivit statlig kunskapsproduktion, och den som undersöks här, mer rättvisande. Två av fallstudierna knyter an till det turbulenta och för Sveriges utveckling viktiga 1809 men det generella skiftet i uppfattning om vad statens åtaganden och metoder var pågick under en längre period och engagerade flera statsbildningar – den utpekade viljan att ”lära känna sig själv” reduceras alltså inte till sammanfallande med vem som var kung. Perioden var händelserik – en kung mördades, en annan landsförvisades, en dansk

⁷⁵ Gunnar Hesslén, *Det svenska kommittéväsendet intill år 1905: Dess uppkomst, ställning och betydelse* (Uppsala, 1927), s. 6. Kursiv i original.

⁷⁶ Hesslén, *Det svenska kommittéväsendet*, s. 2.

prins togs in som snabbt avled, en fransk kronprins ersatte, en landsdel gick för-
lorad och en annan tillkom – vilket såklart påverkade reformarbetet. Svenska
Akademiens ledamöter kunde t.ex. inte arbeta under ett år när akademien sus-
penderades. Vetenskaper och nya teknologier utvecklades också under perioden.
Litografin erbjöd nya möjligheter för kopiering och bibliografin lovade framsteg.
Det var dock inget som gjorde att uppfattningen om vad staten borde vara för-
ändrades, att kontexterna om hur det borde göras försvann, eller att svårigheterna
och möjligheterna med att göra läsbart uttraderades. Bakgrunden bestod när för-
grunden skiftade. Trots kontinuiteten i viljan att lära känna sig själv ska fallen
fånga förändring över tid. Om Svenska Akademien var ett tidigt exempel på upp-
komsten av empiriseringens problematik så blev uppfattningen att politiska frå-
gor skulle behandlas empiriskt mer framträdande allteftersom.

Materialet kommer i huvudsak från kommittéernas och akademiens arkiv.
Processen att göra läsbart följs genom aktörernas mötesprotokoll, korrespondens
och arkiven som helhet. Materialet är en slags avlagringar av statsaktörer i rörelse.
Materialet synliggör hur processen såg ut där reformernas mål, tillvägagångssätt
och förslag bestämdes. Det visar vad som försvann på vägen och vad som till-
kom. I protokollen fattades beslut om insamlingar av uppgifter, i korrespon-
den med Kungl. Maj:t bad de om pengar för det myckna skrivandet, i korrespon-
dens med andra myndigheter skickades frågeformulär ut. I arkivet ligger efter-
lämnade papper med försök till sammanställningar av insamlat material, löneut-
betalningar till kopister, Danckwardts lapp från sin läkare och dylikt. Det är inte
sällan fåordigt och knapphändigt rapporterat. I slutrapporter, betänkanden och
lagförslag återfinns aktörernas egna berättelser om processerna. I dem resonerar
aktörerna själva om sitt arbete. Även reaktioner på aktörernas arbete, t.ex. genom
riksdagsutskotts behandling av lagförslag, har varit en nyttig utsida till de interna
dokumenten.

Det huvudsakliga analytiska begreppet att göra läsbart är också en metod. Det
pekar ut hur reformarbetet betraktas. De empiriska frågorna visar vad jag kom-
mer leta efter i materialet. Frågorna om vad aktörerna samlade in och varför, var
och hur, i vilken form de fanns, hur de sammanställdes och användes, kan oftast

åtminstone rudimentärt besvaras av protokollen. Andra möjligheter att analysera materialet finns också. Indirekt är materialet talande för hur aktörerna konkret gått till väga: Genom att beklaga sig för en vän över hur svårt det var att leta upp ett specifikt ord, genom att be om ursäkt till Kungl. Maj:t över att man inte var klar med sin uppgift, genom att förtydliganden skickades till konsistorierna om att frågeformulären inte var korrekt ifyllda framkommer processen och de praktiker den bestod av. Det är alltså ofta när misstag begås som processen lämnar uttryckliga spår efter sig. Praktikerna syns även när det inte uttryckligen talas om dem. Förhållanden mellan frågeformulär, svar och bearbetningar kan åskådliggöras genom att de finns som lämningar i respektive steg. Det vittnar om ett hanterande av papper som ständigt krävdes: om avskrifter och abstraheringar av insamlade uppgifter.

För en aktör som Lorenzo Hammarsköld betraktades praktikerna, på grund av dess kopplingar till stora mål, som så viktiga att programförklaringar författades. Det är såklart ett tacksamt material, särskilt i jämförelse med material som inte är normativt. Det som gör det spännande att följa arbetet genom materialet är att små, ofta obetydliga, praktiker kopplades samman med storslagna mål: aktörerna tänkte sig att om de kunde visa att antalet skolor var för få, genom jämförelser med boende i socknarna och antalet lärare, kunde det leda till byggandet av ett nytt skolväsende. De tänkte sig också att om tillräckligt många ord på dialekt kunde samlas och beskrivas skulle det kunna föras in i en ordbok och bli en del av den allmänna svenskan. Att få tag i sådana uppgifter krävde i sin tur många små arbetsmoment, och så kan aktörernas vikande av papper eller paginering av sidor göra reformer, politik och statlig kunskap till något konkret och möjligt att studera. Avhandlingen kommer fortfarande handla om stora politiska frågor – såsom vilka som ska få undervisning – men det kommer att göra det via praktiska problem med att realisera önskade förändringar.

Disposition

Avhandlingens empiriska kapitel är disponerade i tre delar: språk, undervisning och förvaltning. I det första kapitlet följs Svenska Akademien och deras arbete med att från sitt rum på slottet bemäktiga sig ett språk som pekats ut som instabilt. I första hand gällde det att beskriva det. Men hur? Och vilket språk? Alla sätt att tala och skriva i Sverige, oavsett om det gällde dialekt eller särskilda yrkens speciella språkbruk, var inte lätt åtkomliga. Och hur bestämma vad som var *rätt* inom denna stora mångfald? Efter arbetet med ordboken följs akademiens försök att stadga stavningen.

I det andra kapitlet följs 1812 års uppfostringskommitté. Kommittén försökte förstå och förändra ett myllrande undervisningsväsende. Till skillnad från språket hade statsapparaten ganska god uppfattning om hur undervisningen såg ut, men många skolformer hade vuxit fram bredvid de statligt sanktionerade. Läsundervisningen för allmogen var dessutom bara löst föreskriven och hur barnen ute i socknarna faktiskt lärde sig läsa var höljt i dunkel för kommittéledamöterna. I en period då medborgare skulle skapas och ekonomin förändrades ansågs det angeläget att förstå undervisningen för att förnya och förändra den. Förutom försöken att samla in och beskriva så många aspekter av undervisningsväsendet som möjligt försökte kommittén också sammanställa den totala läroboksutgivningen i Sverige. En lista på läroböcker – tänkte den som fick uppgiften – skulle avslöja landets vetenskapliga och moraliska utveckling, och i förlängningen hjälpa staten med att avhjälpa eventuella brister.

Det tredje och sista empiriska kapitlet behandlar en förvaltningskommitté som tillsattes 1819. Kommitté sökte förändra en förvaltning som ansågs vara för stor, dyr och långsam. Förvaltningen skulle vara ett medel för att sköta staten men hade kommit att uppfattas som ett hinder. Beslut färdades långsamt från kungen ner till ämbetsmännen och ut till befolkningen. Särskilt kollegierna ansågs stå i vägen för ett effektivt styre, inte minst i frågor om näringspolitik. Frågor om maktindelningen gjorde sig också gällande då förvaltningen även dömde i frågor de bara skulle förvalta. För att bringa reda i frågorna utförde kommittén insamlingar

av ämbetsmännens löner, fördelningen av antal ärenden och författningar. Det var först därefter ett arbete med att åstadkomma tydligare lagar och skarpare maktindelning kunde påbörjas.

Till sist förs en avslutande diskussion om avhandlingens resultat: reformarbetets praktiker, miljöer och aktörer, dess reformer och oförutsedda konsekvenser, uppkomsten av ett statligt subjekt och empiriseringen som historisk process.

Språket

När Svenska Akademien instiftades den femte april 1786 i stora börssalen i Stockholm inledde Gustav III med att motivera varför staten skulle engagera sig i ”Vitterhet och bokliga konster” till skillnad från traditionella angelägenheter som att skydda och eventuellt utöka landets gränser.⁷⁷ Svenskarna hade tidigare byggt sin ära på att kriga, men den krigiska äran var flyktig och förde med sig lidande. Kampen för ära behövde emellertid behållas för att inte människorna och det allmänna skulle sjunka ner i en passiv slummer. ”Den täflan, den liflighet, som Vettenskaper och Vitterhet uppväcka”, menade kungen, ”var det enda medel att i lugna tider bibehålla den värma i Sinnena som kan tjäna Fäderneslandet”.⁷⁸ Syftet med akademien var alltså att underhålla lusten till vetenskapliga och litterära aktiviteter, som en den moderna tidens nyttiga jakt på ära.

I denna fallstudie betraktas akademien som ett statligt försök att bemäktiga sig språket. Det gjorde akademien delvis genom att dela ut priser till olika författare, men egentligen var svenskan inte tillräckligt stabil för att skapa något vackert, för ”utan säkra regler, kan ej ett Språk väl skrivas.” Det var det Svenska Akademien skulle göra: ”att stifta för Språket lagar.”⁷⁹ Det skulle ske genom akademiens uppdrag att utarbeta en ordbok, en grammatik och en stavningslära. I sitt tal lyfte kungen upp flera anledningar till att språket behövde stabiliseras,

Ty hvad är renheten af ett Språk? skönheten af dess uttryck? Hvad är det annat än vettenskapen att tolka rediga tankar med korta, starka och sanna ord, till hvilka ej kan gifvas tvenne bemärkelser, och som framföra tanken med samma klarhet som den är alstrad? och hvem finner ej den stora förmån som det förorsakar det allmänna, ja i allt som är mest angeläget för Samhällets nytta och lugn? Afhandlingar, Öfverenskommelser, Lagar, författade i ord hvilkas rätta mening och ostörda uttryck äro stadgade och erkände, blifva ej mer underkastade det

⁷⁷ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786, D. 1* (Stockholm, 1801), s. 10.

⁷⁸ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 10-11.

⁷⁹ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 11.

mörker, den tvekan, den ständiga uttydning, hvilken ofta, för att bättre förklara en mening, ändrar alldeles de visaste föreskrifter; och huru många exempel hafva vi ej af de olägenheter sådane uttydningar alstra af sig?⁸⁰

Här framkommer en rad motiv för ett statligt ingripande. Språkets syfte var att skapa ömsesidig förståelse. ”Afhandlingar, Öfverenskommelser, Lagar” var alla viktiga dokument och på grund av språkets instabilitet utsattes dessa för ”mörker”, ”tvekan” och ”ständig uttydning”. Genom akademiens arbete skulle språket rensas och ord inte längre ha flera betydelser. Språket skulle göras varaktigt och stabilt. Biskopen i Göteborg, Johan Wingård, var en av de ursprungliga ledamöterna i akademien. I sitt inträdestal instämde han i kungens framhållande av språkets betydelse, inte minst för präster eftersom de talade inför allmänheten, och vars plikt det var att tolka och förmedla bibeln.⁸¹ Wingård menade att svenska kyrkan varit för påverkad av tyska sätt att predika med dess ”långa meningar, många ord och ett inveckladt föreställnings-sätt.”⁸² För att undkomma problemen med tråkiga predikningar som människor varken orkade lyssna till eller förstod propagerade Wingård för en andlig vältalighet ”som ett tillfälligt lockande medel” vilket först i förlängningen tänktes leda till sann tro.⁸³ Nils von Rosenstein, den förste ständige sekreteraren, tog i sin tur fasta på språkets betydelse för vetenskapen. Genom att göra svenskan kapabel till ett ”lättare och behagligare” framställningssätt kunde vetenskapen komma fler till del.⁸⁴ På samma tema lovade poeten Johan Henric Kellgren att upplysningen spreds dubbelt så snabbt och att ”slöjderna drivas med en lättare hand” om språket genom akademiens försorg gavs en ”gladare drägt”.⁸⁵ För Kellgren och Rosenstein var upplysning inte bara ett vagt modeord. Året efter akademiens instiftande startade de det fiktiva sällskapet *Pro Sensu Communi* för att kritisera diverse, som de såg det, speku-

⁸⁰ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 14-15.

⁸¹ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 141. Formuleringen är en parafras på stadgarnas 22 paragraf.

⁸² *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 149.

⁸³ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 154.

⁸⁴ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 76-77.

⁸⁵ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 49.

lativa idéströmningar såsom swedenborgianismen. I ytterligare en operationalisering av kungens önskan skattade ledamoten Johan Murberg sig lycklig över att det i svenskan fanns förhållandevis få ord som ”lag”. Ordet skapade osäkerhet eftersom det hade många betydelser – ”*vätska, sällskap, ordning*”.⁸⁶

Vi kan alltså se att ett stadgat språk skulle lösa allsköns kommunikativa situationer.⁸⁷ I slutändan skulle akademiens arbete på olika sätt tjäna det som Gustav III omväxlande talade om som ”Riket”, ”Fäderneslandet”, ”människorna”, ”medborgarna” och ”det allmänna”. Ambitionerna bör därför förstås som en parallell till många andra strävanden om att förändra vad exempelvis kyrkan, ämbetsmännen och den svenska ekonomin skulle vara mäktig vid den här tiden.⁸⁸ I forskningen har Svenska Akademien ibland förstått snävare. Ulf Teleman menar exempelvis att akademiens standardiseringsarbete ”sågs framförallt som ett redskap för nationens värtalighet och poesi.”⁸⁹ Att tala om akademien som ett kulturpolitiskt eller litterärt projekt döljer således vidden av vad Svenska Akademien tänktes vara.⁹⁰ Torgny Segerstedt har exempelvis påpekat att akademien skulle vårda allt språk i Sverige, inte bara det litterära.⁹¹

Om akademiens uppdrag bör förstås brett, eftersom det på en mängd sätt kunde tjäna Sverige, bör också akademien förstås som en del av staten. Den var finansierad av staten, framförallt genom inkomsterna från *Post- och Inrikes tidningar*

⁸⁶ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786, D. 2* (Stockholm 1802), s. 13.

⁸⁷ Förhoppningar som ofta är vidhäftade språket. För en generell historik om kommunikationsdrömmar se John Durham Peters, *Speaking into the air: A history of the idea of communication* (Chicago, 1999). För sekelskiftet 1900 och dess förhoppningar på stavningsreformer, se Martin Jansson, *Samtidens gränser: Om språkreformer och historisk tid runt sekelskiftet 1900* (Uppsala, 2023).

⁸⁸ Anne Berg har framhållit att man inte bör ”överdriva avståndet” mellan exempelvis Svenska Akademien och andra statliga entiteter som universiteten. Personerna som befolkade dessa institutioner såg sig som anställda av staten för att fostra nationen. Berg, *Kampen om befolkningen*, s. 124-125.

⁸⁹ Ulf Teleman, *Ära, rikedom och reda: Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid* (Stockholm, 2002), s. 71.

⁹⁰ Se t.ex. Kerstin Ekman, *Mine herrar: Om inträdestalen i Svenska Akademien* (Stockholm, 1986), s. 45; Magnus von Platen, *Diktare och domare: Svenska Akademiens pristävlingar* (Stockholm, 1986), s. 4. För bredden i dåtidens litteraturbegrepp: se t.ex. Paul Keen, *The crisis of literature in the 1790s: Print culture and the public sphere* (New York, 1999) och Bo Bennich-Björkman, *Termen litteratur i svenskan 1750-1850* (Uppsala, 1970).

⁹¹ Torgny T. Segerstedt, *Svenska Akademien i sin samtid: En idéhistorisk studie. Del 1 1786-1844* (Uppsala, 1986), s. 35-36. I Sara Ekströms avhandling om Gustav III:s känslopolitik framhålls också relationen mellan akademien och dess tilltänkta nytta för staten. Ekström, *Att styra genom känslor*, s. 162-163.

men också från laxfisket i Torneå. Pengarna skulle gå till ett visst antal bestämda tjänster (sekreterare, renskrivare, vaktmästare).⁹² Akademiens arbetsätt föreskrevs och bestämdes av kungen, likt andra instruktioner för förvaltningarna. Akademien träffades en gång i veckan och var därmed en mer varaktig producent av politik i jämförelse med exempelvis en inrättad kommitté. Den rikliga metaforik akademiledamöterna använde om akademien som lagstiftare, ”en laga domstol”, om att den hade ”förmyndarskap” över språket ska inte helt och hållet förstås som metaforer.⁹³ Exakt hur de gjorde för att agera med auktoritet är dock en del av studien. Akademien bör preliminärt förstås som vilket annat ämbetsverk eller kollegium som helst. Deras förvaltningsområde var språket och som andra kollegier skulle de efterse lagstiftningen på området och samla in uppgifter om det i syfte att bättre förstå denna aspekt av Sverige.⁹⁴

Staten, offentligheten och språket i tidigare forskning

I det tidigmoderna Europa försökte flertalet nationella akademier standardisera sina länders respektive språk.⁹⁵ Stater, mecenater och hov hade även utan akademierna haft stor makt över frågor om språk och litteratur i kraft av att de var dess främsta understödjare. Samtidigt som Svenska Akademien kan förstås som ett statligt förstärkande av denna makt tillkom den under en period då fler försörjningsmöjligheter för författare växte fram.⁹⁶ Det hade potential att skapa författare som var fria i relation till hoven och förvaltningarna.⁹⁷ Det är bara en av

⁹² Gustaf Ljunggren, *Svenska Akademiens historia 1786-1886* (Stockholm, 1886), s. 60.

⁹³ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 52, 99, 125.

⁹⁴ Segerstedt menade också att akademien bör förstås som ett kollegium. En anledning är att akademien stod tillsammans med kollegierna i statskalendern, inte med akademierna. Torgny T. Segerstedt, *Nils von Rosenstein: Samballets människa* (Stockholm, 1981), s. 179-183.

⁹⁵ Se t.ex. Peter Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge, 2004), s. 90.

⁹⁶ Gunnar Sahlin, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770-1795* (Stockholm, 1989).

⁹⁷ Se t.ex. Woodmansee om bokmarknadens begynnande roll som smakdomare och vad det innebar för estetiken. Martha Woodmansee, *The author, art, and the market: Rereading the history of aesthetics* (Columbia, 1994); eller Paul Keen om hur författare förhöll sig till sin mer blygsamma roll. Paul Keen, *Literature, Commerce, and the Spectacle of Modernity, 1750-1800* (Cambridge, 2012). Samtidigt så

många förändringar av offentlighetens förutsättningar under den studerade perioden. Bokmarknadens framväxt ledde exempelvis till förändrade läsvanor.⁹⁸ Censuren – som under 1700-talet bör förstås som ett slags språkvård – blev alltmer politiskt repressiv.⁹⁹ Läsandets och skrivandets potentiella sprängkraft ledde till diskussioner om texters reglering.¹⁰⁰ Matt Erlin har i en studie om den tyska läsdebatten kring 1800 påpekat hur spridd oron för läsandet var. Frågan gick bortom en elits försök att styra de potentiellt farliga klasserna. Även läsarna från medelklassen hamnade i blickfånget för läsandets kritiker.¹⁰¹

Sammantaget bör akademien förstås som en aktör i kampen om reglerna för det offentliga samtalet.¹⁰² Konfliktsituationen ger ytterligare förståelse för ledamöternas uppgift. Att Gustav III önskade ett språk varmed präster och ämbetsmän kunde meddela sig var en beredskap mot lockelser från kaffehusen, de frivilliga associationerna, den nya litteraturen och den radikala pressen. Strategierna för att bemöta hoten har beskrivits i termer av kommunikation och repression: att sprida egna budskap och att förhindra andras.¹⁰³ I denna studie är frågan om litteraturens och offentlighetens roll en relief till den större frågan om statens försök att göra läsbart. Även om språk inte har varit ett vanligt studieobjekt i

var marknaden liten och behovet av stödjande mecenater eller andra karriärer fortsatt viktiga för författare.

⁹⁸ Thomas Karlsruhn talar exempelvis om läsarens autonomi – den nya tendensen att läsa tyst för sig själv, och med större förmåga att själva välja sin litteratur via exempelvis lånebibliotek – som ett problem åren kring 1800. Thomas Karlsruhn ”Humboldt och skriften: Om bildningens mediala förutsättningar” i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdoms historia* (Uppsala, 2011), s. 221.

⁹⁹ Jfr med Robert Darnton, *Censors at work: How states shaped literature* (New York, 2014). Censorn Benzelskiernas ”journal” från mitten av 1700-talet ger en fin inblick. *G. Benzelskiernas censursjournal 1737-1746* (Uppsala, 1884-1885).

¹⁰⁰ För strider om hur texter skulle regleras talar Michael Warner om offentligheter och alternativa offentligheter. Det var inte bara skillnader i åsikter som debatterna handlade om. En alternativ offentlighet försöker ”transform not just policy but the space of public life itself.” Michael Warner, *Publics and counterpublics* (New York, 2002), s. 110.

¹⁰¹ Matt Erlin, *Necessary luxuries: Books, literature, and the culture of consumption in Germany, 1770-1815* (New York, 2014), s. 79.

¹⁰² Kerstin Ekman beskriver den framväxande offentligheten i 1700-talets Stockholm som en kontrast till staten. Ekman, *Mine herrar*, s. 17-18.

¹⁰³ Se Mikael Alm, *Kungssord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm, 2002), 45-46; Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare: Handskriftarkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010), s. 45. I denna snävare bemärkelse har staten ofta förknippats med konservativa. De har då ställts mot liberala eller revolutionära krafter. För en kritik mot en sådan förståelse, se Darrin McMahon, *Enemies of enlightenment: The french counter-enlightenment and the making of modernity* (Oxford, 2001).

forskningen som intresserat sig för frågor om statlig kunskapsproduktion och reform har James C. Scott pekat ut just språket som den mäktigaste statsförenklingen, det vill säga en entitet som staten lyckats standardisera och göra till sitt.¹⁰⁴

Fallstudiens frågor, disposition och material

I kapitlet studeras alltså akademien ytterst som ett statligt försök att bemäktiga sig språket. Akademiens arbete med att framställa en ordbok och med att förändra ortografin följs.¹⁰⁵ Reformarbetet är ett exempel på hanterandet av det högtidligt sagda, en politikens backstage, där Gustav III:s förslag skulle verkställas. Fallstudien följer först ledamöternas försök att tolka sin uppgift och vidare till deras alltmer konkreta operationaliseringar. En första tolkning av uppgiften gjorde ledamöterna i sina inträdestal. Det följdes sedan upp i deras arbete med ordboken. Det möjliggör en jämförelse mellan ursprungliga reformplaner och det som hände under arbetets gång. Arbetet innebar samlande. Vilka uppgifter samlade aktörerna in och varför? Var och hur samlades uppgifterna in, och av vem? Hur sammanställdes och användes de?

Arbetet med en svensk stavningslära kommer därefter att behandlas. Om den första delen av kapitlet kretsar kring försök att göra språket läsbart genom att samla in och beskriva skiftar den andra delen till andra aspekter av att göra läsbart. Stavningsläran och de däri insamlade orden behövde exempelvis tryckas och pedagogiskt presenteras. För ändamålet behövde tryckaren hanteras. Avslutningsvis diskuteras förordet Nils von Rosenstein skrev till akademiens stavningslära. I förordet resonerade han kring arbetet och dess relation till den uppgift de fått. Å ena sidan, menade Rosenstein, fanns möjligheten att uppfinna ett perfekt språk, å andra sidan fanns sinnesorgan, tryckare och inflyttade tyskar som alla påverkade språket. Därigenom visas att frågan om reformerandet av språket mindre kom att handla om vilket språk akademien ville diktera och mer om vad

¹⁰⁴ Scott, *Seeing like a state*, s. 72.

¹⁰⁵ Akademien gjorde även andra saker, framförallt agerade de litterära domare i olika tävlingar de själva lyste ut. Dessa aspekter beaktas inte.

språket, förstått som en empirisk realitet, var. Akademien ställdes inför frågan om vilka möjligheter den hade att agera i en sådan situation, och hur den borde agera. Hur frågorna besvarades griper in i och har bäring på hur det statliga subjektet mer generellt borde förhålla sig till komplexa politikområden, till om staten över huvud taget kunde eller borde föreskriva förändringar.

Ledamöternas officiella tankar om sin uppgift är åtkomliga via publicerade inträdestal. Vad som sker bakom kulisserna – såsom jakten på orden – är inte lika tillgängligt. Det beror delvis på omständigheterna kring akademiens arkiv. Dess protokoll är hemliga och arkiveringen av övriga handlingar slumpmässiga.¹⁰⁶ Henrik Schück med flera har dock tillgängliggjort protokollen för den period som här studeras. Schück har också samlat brevväxlingar mellan ledamöter och mellan Gustav III och ledamöterna.¹⁰⁷ Protokollen har varit den viktigaste källan till fallstudiens första del om ordboksarbetet. I den andra delen om ortografin har Leopolds brevväxling varit en framträdande källa. Uppgifterna som förekommer i fallstudierna är kända och har behandlats utförligt i tidigare forskning. Avhandlingen syftar inte i första hand till att bidra till förståelsen för akademien, utan att genom ledamöternas reformarbete behandla det större studieobjektet. Det åstadkoms genom att placera in och tolka uppgifterna i nya sammanhang. I andra hand kan det också bidra till en fördjupad förståelsen av akademien.

Inträdestalen – uppgift och självsyn

I sina inträdestal talade ledamöterna utifrån sin uppgift att ”arbeta uppå Svenska Språkets renhet, styrka och höghet”, som den formulerades i stadgarnas 22:a pa-

¹⁰⁶ Om deras bristfälliga arkiveringsprinciper se Henrik Schück, *Gustavianska brev* (Stockholm, 1918), s. v-vi.

¹⁰⁷ Schück menar att breven ”innefattar således allt vad Svenska Akademien äger av litteraturhistoriskt viktiga brev före den Beskowska tiden”. Det är dock en bedömning gjord av någon som delade de kriterier för vad som var viktigt som råde i förra sekelskiftets litteraturvetenskap. Han verkar ha gjort bedömningen att allt som rör ortografi och ordbok är relevant eftersom brev som rör det är med. Schück, *Gustavianska brev*, s. xi.

ragraf. Vad var felet med svenskan? Varför? Hur kunde den förbättras? Ledamöterna försökte reda ut frågor som dessa i sina tal. Språkets historia, menade de, var intimt förknippat med samhället det talades i. Återkommande är formuleringar om att den första svenskan var rå, vild, stark.¹⁰⁸ Avsaknaden av konst, vetenskap, avancerade politiska system och belevat umgänge betydde också avsaknad av ord som möjliggjorde tal om dessa saker. Allt eftersom Sverige utvecklades gjorde språket detsamma. Ett sätt varpå forskningen fångat språkpolitiska konflikter är genom uppdelningen mellan ”purister” som värnade svenskan och de som ville låna in ord.¹⁰⁹ I inträdestalen beskrevs språkets utveckling, ibland gjordes också bedömningar om huruvida utvecklingen var av godo eller inte.¹¹⁰ Med vetenskaperna fördes utländska termer in som fattades i svenskan.¹¹¹ Inflytandet från allehanda kontakter med andra länder var stort. Danskan, tyskan och franskan hade alla infört nyheter i svenskan. De främmande språken ”påförde vårt språk alla de lyten, som de hade i sitt eget.”¹¹² Utvecklingen hörde därför samman med instabilitet. Influenserna trängde både ut svenskan och omformade den i grunden genom att stavningen, ordföljden, grammatiken och ordförrådet förändrades.¹¹³ Ledamoten tillika språkvetaren Botin sa att svenskan var en ”illa odlad och med ogräs öfverväxt åker.”¹¹⁴ I de mest dramatiska formuleringarna fanns det inte två personer som talade och skrev enligt samma regler.¹¹⁵ Förändringarna var inte endast en följd av krig, migration och idéutveckling. En ledamot framhöll att språket var ”vanvårdadt af sjelfsvåld”.¹¹⁶ Johan Murberg menade att alla trodde sig ha rätt att själva bestämma hur språket skulle skrivas och inskräpte att den friheten behövde begränsas. Boktryckarna nämndes som ett exempel på

¹⁰⁸ Se exempelvis *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 101-102. Se också Bengt Loman som framhåller att ledamöterna talade om språkets forna styrka och renhet. Allén, Loman, Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket: Tre studier* (Stockholm, 1986), s. [5].

¹⁰⁹ Se t.ex. Kristiina Savin, ”Språkets makt och mångfald” i Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), s. 251; Teleman, *Ära, rikedom och reda*, s. 42-62.

¹¹⁰ Nordins framställning är exempelvis till stora delar språkhistorisk. *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 102-103.

¹¹¹ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 55.

¹¹² *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 108.

¹¹³ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 128-129.

¹¹⁴ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 67.

¹¹⁵ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, D. 2, s. 21.

¹¹⁶ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 72.

en grupp som missbrukat den språkliga sfärens frihet. Men problemet låg också hos språkforskare och ordboksutgivare som försökt stadga språket. Var akademien alltså en del av problemet? Nej, menade Murberg. Svenska Akademiens försök att förändra språket innebar en viktig skillnad gentemot andra försök, eftersom akademien hade det ”anseende” som krävdes för att ett helt folk skulle följa efter.¹¹⁷ Med Svenska Akademien inrättades alltså för första gången, menade Murberg, en legitim aktör som hade makten att förändra språket.

Vad skulle akademien göra åt problemen? En konfliktlinje handlade om vilken typ av kunskapsobjekt språket var. Ett fåtal ledamöter talade om deras förestående arbete som en i huvudsak empirisk och deskriptiv uppgift. von Höpken menade exempelvis att det inte stod i akademiens ”makt att skapa ett annat språk, än folket i allmänhet talar”.¹¹⁸ Adlerbeth framförde att akademien inte skulle skapa ett nytt språk utan att ledamöterna skulle leta upp reglerna för det språk som redan fanns. Han talade också om svårigheten det innebar att identifiera språkreglerna eftersom man lär sig språket genom övning och vana, och inte genom att lära sig grunderna för det. Arbetet var stort, reglerna ”kunna [...] icke utan mycken flit, granskning och skicklighet uppletas och bindas tillhoppa i en sammanhängande och fullständig kunskap.”¹¹⁹ Genom att samla in och beskriva språket kunde språkets lagar alltså hittas och göras mer stabila. Språket sådant det talades och skrevs var en flyktig sak, inte omedelbart åskådligt, en ordbok var beständigare. I detta perspektiv innebar reformerandet att göra språkets regler läsbara och tydliga genom att fästa de på papper. Reformarbetet skulle då bestå av att leta upp och nedteckna snarare än att akademiledamöterna skulle tänka och planera fram språkets regler.

Hos några av ledamöterna framstod stiftande av lagar och skapandet av ett stabilt språk alltså redan från början som ett i huvudsak empiriskt arbete. Vanli-

¹¹⁷ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, D. 2, s. 21.

¹¹⁸ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 45.

¹¹⁹ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 62-63.

gare var dock en starkare skaparlust och ett fastare självförtroende. En formulering som ofta återkom var som sagt akademiens ”förmyndarskap” över språket.¹²⁰ Kellgren talade om akademien som en domstol, Nils von Rosenstein menade i sin tur att akademien skulle skapa ”efterdömen”.¹²¹ Dylika formuleringar framställer språket som något att skapa och bestämma över snarare än att empiriskt beskriva det. En liten episod kan synliggöra självförtroendet och självsynen. Ett annat av akademiens mål var att göra svenskan känd utomlands. Det var därför upprörande för dem när det blev känt att en tidskrift på tyska, av en viss Lydeke, skrev förklenande omdömen om svensk litteratur. Det var ju, påpekade Kellgren på ett av deras möten, genom tidskrifter utlänningarna informerade sig om Sverige.¹²² Som respons föreslog Gustav III att en tidskrift skulle ges ut på franska, och Adlerbeth och Kellgren fick i uppdrag att ”göra sig underättade, och följa” tidskriften för att kunna rätta till dess felaktigheter.¹²³

Från grammatik till ordbok

Vi har alltså en akademi med ett självförtroende och en uppgift. På grund av konflikterna om hur man borde förhålla sig till språket var det dock inte självklart hur ledamöterna skulle gå till väga. Vid deras andra möte diskuterades hur kungens önskemål om ett stadgat språk skulle infrias. De bestämde sig för att börja arbetet med grammatiken eftersom den låg till grund för både ordboken och ortografin.¹²⁴ Akademien trodde inledningsvis att arbetet skulle vara enkelt. En av dess ledamöter, Anders af Botin, hade redan gett ut en bok om grammatiken. Med några ”få tilläggningar och ändringar” till boken skulle de snart vara färdiga med den delen av deras uppdrag.¹²⁵ Botins bok lästes och diskuterades sedan ett fåtal gånger, men redan i februari 1787 avstannade arbetet. Den sista noteringen

¹²⁰ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 99, 125.

¹²¹ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 52, 76.

¹²² *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 21-22.

¹²³ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 21-22.

¹²⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 13.

¹²⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 14.

i protokollet berättar att Adlerbeth läste upp några kommentarer om Botins bok. Invändningarna var många men ganska milda. Inget tyder på att Adlerbeth menade att Botins arbete skulle vara obrukbart. Adlerbeth framhöll exempelvis att ”mugga” var dialekt, det hette ”mygga”, och att han inte kände till ordet ”näppor”.¹²⁶

Från ordbok till ordsamling

Under den korta tid ledamöterna arbetade med grammatiken gjorde deras andra uppgifter sig påminna. Stavningen diskuterades flyktigt, men de bestämde sig för att påbörja arbetet med ordboken parallellt med grammatiken. I en första operationalisering delade de upp ordboksarbetet sinsemellan genom att varje ledamot tilldelades en bokstav via lottning.¹²⁷ Det fanns inte tillräckligt många ledamöter för att täcka hela alfabetet, men Nordin menade att det var viktigt alla bokstäver delades ut eftersom man under arbetet skulle kunna komma över bokstäver som inte var utlottade, som, så att säga, stod utan någons uppsikt. En bokstavens kontaktperson behövde därför utses.¹²⁸

Lottningen var startskottet för diskussioner om hur språket skulle samlas in. Som redan noterats fanns det alltså ingen på förhand bestämd plan för hur arbetet skulle gå till. I inträdestalen förespråkade några ett arbete som framförallt innebar beskrivning medan andra framhöll skapande. Den första frågan rörde om nya ord skulle tas med i ordboken eller om de skulle vara med i ett ”bihang”.¹²⁹ Processen att gemensamt sätta en standard för det som studeras, i detta fall ett ord, är ett återkommande problem inom vetenskapshistorien.¹³⁰ Ledamöterna be-

¹²⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 124. Adlerbeths anmärkningar är avskrivna i sin helhet på s. 458–467. Citaten är på s. 463.

¹²⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 128. Vetenskaps societeten hade haft ett liknande tillvägagångssätt. Det tycktes inte akademien känna till. Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia 1: Gustav III:s akademi* (Stockholm, 1935), 508.

¹²⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 129.

¹²⁹ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 130.

¹³⁰ Daston, Galison, *Objectivity*, s. 22.

stämde sig för att vänta med att slå fast vilka ord som skulle samlas in, men ”påminna de arbetande at iagttaga alt hvad til Språkets riktande [berikande] kan bidra samt til den ändan anföra alla nye ord de kunna öfverkomma eller sielfve upfinna.”¹³¹ Principen om att berika språket kom att bli ledande för arbetet vid sidan av att stadga det. Berikandet av språket spelade en undanskymd roll i stadgarna och vid instiftandet, men frågan om svenskans behov av ett ökat ordförråd hade en lång förhistoria.¹³²

Hur skulle språket berikas? Akademien diskuterade flera grupper av ord som den ansåg kunde vara en tillgång. Det rörde sig t.ex. om att göra ord som användes på vissa avgränsade platser mer allmänt kända, men även om att addera helt nya ord till svenska språket. Ledamöterna kom exempelvis fram till att gamla ord som inte längre var i bruk borde kunna letas upp och återinföras. Dialektala ord och facktermer uppmärksammades likaså. Helst skulle bara de dialektala ord som använts eller kunde användas i skrift föras in i ordboken. Principen skulle inte tillämpas för strikt, inskräptes det, eftersom inget skulle försummas som kunde berika språket.¹³³ Ledamöterna skulle ange de facktermer de kom ihåg och i övrigt begära in ord från ”kännare”. Gränserna för vilka typer av ord som skulle samlas in hade således konsekvenser för *hur* orden samlades in. All kunskap fanns inte inom akademien, och framförallt inte i deras sammanträdesrum på Stockholms slott. Ledamöterna behövde korrespondera med kunniga personer och konsultera en stor mängd verk i sin jakt på nyttiga ord.¹³⁴

I anslutning till diskussionen om vilka ord ledamöterna skulle samla in sades det att vissa ord vore bra att ha ”i samlingarna” men eventuellt inte i ordboken.¹³⁵ Akademien upprättade därmed två kategorier: ordbok och samling. Kategorierna var återkommande arbetet igenom. Syftet var delvis att hantera svårigheten med

¹³¹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 131.

¹³² Se t.ex. Teleman, *Åra, rikedom och reda*, s. 42-62.

¹³³ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 132. Det handlar framförallt om enskilda dialektala ord, och inte om egna varianter av svenskan. I Spanien eller Italien fanns egentligen olika språk där ett vann tillslut. *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge, 2004), s. 97-101.

¹³⁴ Vid ett möte meddelar Nordin exempelvis, ”enligt det beslut Akademien fattat”, att han ”från en kunnig i Fahlun erhålla förteckning på alla [konstord], som röra Bergsvettenskapen och handteringen.” *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 153.

¹³⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 133.

att införa ord vars stavning, betydelse och sociala status var osäker. Det var också ett sätt att skjuta upp konflikter. Gränserna för vilka ord som kunde berika språket var inte helt lätta att dra. Samlingen framställdes som en plats där akademien förvarade alla nedtecknade och insamlade ord för att överblicka, utvärdera och utmönstra eller införa dem i språket.

Ordboksarbete – en kontext

Att framställa ordbok var ett sisyfosarbete. Svenska Akademien plockade upp den sten som många försökt rulla upp för branten. Linn Holmberg har i flera studier av ofärdiga encyklopedier argumenterat för värdet av att studera det som planerades och påbörjades men aldrig blev färdigt. Det ofärdiga är exempelvis ingen anomali – historien myllrar av ofärdiga ordböcker och encyklopedier – och studiet av det ofullständiga är ett sätt att få syn på praktiker.¹³⁶ 1856 talade Bernhard von Beskow, bland annat ständigt sekreterare i Svenska Akademien 1834–1868, om språkarbetets svårigheter i ett tal hållet i Vetenskapsakademien med titeln ”Om förflutna tiders svenska ordboks företag”. Beskow framhöll ordboksarbetarnas tragiska öden. Det fanns mängder med ”handskrifna jätteböcker” som var så gott som bortglömda. Ett centralt problem för ordboksarbetare, menade Beskow, var att språket hela tiden rörde på sig. Han inskräppte den samvetsgrannhet som gjorde att arbetet hela tiden börjades om i jakt på glömda ord eller nya rön. Om pionjären Jesper Swedberg (1653–1735) sägs det exempelvis att han arbetade tills hans ”hand kallna[de]” på grund av oviljan att lämna ifrån sig något ofullständigt.¹³⁷ Det var inte bara ordboksarbetare som var obeständiga. Pappret var ömtåligt och kunde vittra bort innan någon hann bevara dess kunskaper. Beskow berättade om hur en ”ringa tillfällighet förmår rubba ett levnadsverk” när

¹³⁶ Linn Holmberg, ”Why explore stranded encyclopedias?” i Holmberg, Simonsen (red.) *Stranded encyclopedias 1700-2000* (Cham, 2021) s. 13; Linn Holmberg, *The Maurists' unfinished encyclopedia* (Oxford, 2017).

¹³⁷ Bernhard von Beskow, *Om förflutna tiders svenska ordboks företag. Tal i Kongl. Vetenskaps-akademien* (Stockholm, 1857), s. 8-9.

rättor åt upp en omfattande ordbok just när den färdigställts.¹³⁸ Eftersom det ofta rörde sig om enmansföretag och om anteckningar skrivna för hand, möjligen bundna till en bok (varav endast ett exemplar fanns), var arbetet särskilt utsatt för dylika olyckor. I talet synliggjorde Beskow inventeringsarbetet som gått vidare i generation efter generation. Nedan ska jag beskriva de viktigaste föregångarna för akademiens ordboksarbete. Syftet är att kontextualisera ordboksarbetets mödor och användningsområden. Flera av de ordböcker som nämns nedan var självklara referenser för akademien. Andra kom till deras kännedom efter hand eller nämndes kursivt av dem.

Latin-svenska ordböcker hade givits ut sedan 1500-talet. De var ett hjälpmedel för att lära sig latin.¹³⁹ Från och med 1600-talet började ordböcker på tysk-svenska och finsk-svenska ges ut, från 1700-talet fransk-svenska och engelsk-svenska. Syftet med dem var också att lättare lära sig det utländska språket.¹⁴⁰ Intresset för det svenska var underordnat, men från och med 1700-talet ägnades större intresse åt att beskriva de svenska orden utifrån svenskans egen karaktär.¹⁴¹ Haqvin Spegels enspråkiga ”Swensk-Ordabok” (1712) hade som huvudsakligt syfte att beskriva svenskan. Boken innehåller ca 5000 uppslagsord. Med ordboken ville Spiegel förklara svårförståeliga ord som fanns i den svenska bibeln, återinföra ord som fallit i glömska, och hjälpa de svenskar som fram till nyligen hört predikningar på danska men som nu fått svensktalande präster.¹⁴²

Lexikografen Anna Helga Hannesdottir har berört hur de svenska orden samlades in. Ett sätt var att ordboksförfattaren själv samlade in dem. Om ett verk från 1600-talet sägs att författaren rest, lyssnat på folks tal och noggrant läst texter på svenska.¹⁴³ Att kopiera ur andra ordböcker blev sedermera mycket vanligt,

¹³⁸ Beskow, *Om förlutna tidens svenska ordboks-företag*, s. 9.

¹³⁹ Anna Helga Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel: Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga* (Göteborg, 1998), s. 36.

¹⁴⁰ Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 41-52.

¹⁴¹ Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 58.

¹⁴² Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 134-135.

¹⁴³ Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 59.

men det var svårt för en pionjär.¹⁴⁴ Spegel hämtade som sagt sina ord från bibeln men också från landskapslagarna och den (översatta) isländska epiken.¹⁴⁵

Drömmen om att ordna språket hade funnits under större delen av det nyttoälskande 1700-talet. Både Kungliga Vetenskaps societeten (1710) och Kungliga Vetenskapsakademien (1739) försökte ge ut svenska ordböcker. Sällskap som dessa ville nå ut till så många som möjligt. Deras rön och råd skulle göra nytta.¹⁴⁶ Societeten försökte göra ett större kollektivt insamlingsarbete för att möjliggöra en ordbok över svenskan. Dels ville den att biskoparna runt om i landet skulle samla in ord och uttryck på de olika dialekterna. Dels ville den att alla värtalighetslärare i Sverige skulle få två bokstäver vardera och göra en lista på ord för dessa bokstäver. Planen misslyckades och så småningom tog den kände språkvetaren Johan Ihre (1707-1780) över projektet.¹⁴⁷

Johan Ihre var ett centralt namn inom 1700-talets språkforskning. En av Svenska Akademiens ledamöter, Johan Murberg, hade varit dennes elev. För Ihre var frågan om vilka ord som togs med i en ordbok principiellt viktig. Han menade att det inte fanns ett språk utan många, och att beskrivningen av det inte bör ”hålla sig wid Hofwets och Hufwudstadens talesätt”. Man borde även registrera språket på landsbygden, särskilt eftersom det inte blivit lika uppblandat. På landet låg språket outspätt och det var där man kunde hitta sanningen om det. Ihre redogör för flera förebilder som samlat språk bortom huvudstäderna. Bland annat filologen Junius som grundligt letat i tryckta och handskrivna böcker och dessutom, ”i hög ålder”, tog sig besväret att flytta från England till ett område i Holland för att lära sig en dialekt av engelskan. Som förebild nämndes också Leibniz, den kända filosofen, som ville få kurfursten i Hannover att ålägga alla kyrkoherdar att årligen skicka in listor med plattyska ord för utgivning.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Hannesdottir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 60.

¹⁴⁵ Hannesdottir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 145.

¹⁴⁶ För den förstnämnda, se Hans Ellegren, *Hvad nytt och nyttigt: Tillkomsten av Sveriges första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-societete i Uppsala* (Uppsala, 2019).

¹⁴⁷ Beskow, *Om förflutna tidens svenska ordboks-företag*, s. 10.

¹⁴⁸ Johan Ihre, *Svensket dialect lexicon. Hvarutinman uppteknade finnas the ord och talesätt, som uti åtskilliga Svea rikets lands-orter aro brukelige, men ifrån allmänna talesättet afvika. Till upplysning af vart språk, och bevis om the ömnhighet* (Uppsala, 1766), opaginerat.

Ihres ordsamling hade sin grund i biskopen Benzelius arbete. Benzelius hade testamenterat det till Kungliga vetenskapsakademien. Ihre hade bitt vänner att lägga till ord. Han hade även använt tryckta böcker, bland annat från topograferna Carl von Linné och Abraham Hülphers. Först hade Ihre tänkt att orden bara skulle bli en samling, och bevaras ”till egen underrättelse uti mina gömor.”¹⁴⁹ Kungliga vetenskapsakademien ville likt Vetenskaps societeten nå ut med sina kunskaper om sådant som skadliga insekter och tidiga vårtecken. Akademiens handlingar gavs ut på svenska. Kungliga vetenskapsakademien gjorde själv ingen ordbok, men övertog ett manuskript från en av dess ledamöter, Samuel Schultze. Abraham Sahlstedt fick i sin tur uppdraget att gå igenom manuskriptet, varpå han menade att det vore bättre att skriva en helt ny ordbok, trots den enorma arbetsbördan det skulle innebära. Arbetet medförde ingen ”lust och ro” utan ”bårttaget hela ens tid, så at all annan omtänka til utkomst i en tryckande hushållning måste å sido sättas.”¹⁵⁰ Sahlstedt skrev sedermera den inflytelserika *Svenske Ordbok* (1773) som kom att bli viktig för Svenska Akademien.¹⁵¹

Insamlingsmodell

Förutom vilka typer av ord akademien skulle samla in diskuterades hur orden skulle presenteras i ordboken och samlingarna. Marcus Krajewski framhåller, i sin historik över kortkatalogen, att skrivna instruktioner för hur böcker skulle katalogiseras växte fram samtidigt som drömmen om en enhetlig bibliotekskatalog.¹⁵² För gemensamma kunskapsobjekt är fastslagna principer för vad som är relevant oundgängliga, särskilt när stabilisering är ett av målen. Ledamöterna kunde inte bara ”ta” det ord som skulle samlas in och föra till en annan plats. Hela tiden måste val göras om vilka uppgifter de ville ha om orden. Även när orden togs

¹⁴⁹ Ihre, *Svensket dialect lexicon*, opaginerat.

¹⁵⁰ Sahlstedt, citerad i Hannesdottir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 238.

¹⁵¹ Loman, citerad i Hannesdottir, *Lexikografihistorisk spegel*, s. 244-46.

¹⁵² Krajewski, *Paper machines*, s. 39.

från andras ordböcker behövde orden anpassas efter den information akademien ville ha om dem. Akademedamöterna diskuterade exempelvis huruvida författaren och skriften varur orden hämtades skulle antecknas. Att skriva upp författaren som använt ordet bedömdes vara av nytta men att anteckna skriften där ordet hittats som nödvändigt. Det berodde på, menade de, att ett ”ords gillande eller förkastande” beror på i vilket sammanhang ordet användes.¹⁵³ Den huvudsakliga frågan rörde dock beskrivningen av ordens grammatik och ortografi. Ett vanligt arbetssätt för språkvetare var etymologin vars metod var att spåra ett ords ursprung. Ibland försökte etymologen vrida tillbaka stavningen och betydelsen till detta ursprung. Alla akademiledamöter hade dock inte kunskap om etymologi. Ledamöterna ville därför inte göra sådana anteckningar till ett måste.¹⁵⁴ Förutom att etymologin kunde vara riktninggivande för vilka uppgifter om orden som behövdes fanns en mängd inhemska och internationella förlagor att förhålla sig till med avseende på hur orden skulle beskrivas. Ledamöterna diskuterade exempelvis huruvida orden skulle översättas till latin eller om de, som de bestämde sig för, att, såsom i en fransk förlaga, beskriva orden på latin när de inte kunde göra det på svenska.¹⁵⁵

I tillägg till det redan bestämda föreslog Nordin att orden skulle sammanställas och presenteras i enlighet med en modell han hade förberett. Alla ledamöter skulle använda ett halvt ark papper som viks till fyra sidor. På den första sidan angavs ordets betydelse och hur ordet kunde sättas samman med andra ord, på den andra etymologi (trots de tidigare diskussionerna om etymologins betydelse), på den tredje besläktade ord (ännu ett etymologiskt arbetssätt), på den fjärde ”anmärkningar af hvad beskaffenhet de vara må, som den arbetande kan finna nödigt at göra.”¹⁵⁶ Akademien beslutade sig för att följa Nordins förslag. Ledamöterna inskräpte också, återigen, att de skulle vara noggranna med berikandet av språket och därför skriva upp alla nya, gamla och dialektala ord de kunde komma på,

¹⁵³ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 132.

¹⁵⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 133–134.

¹⁵⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 133–134.

¹⁵⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 134.

samt facktermer. De bestämde dessutom att avsteg från de egna tilldelade bokstäverna borde göras när någon ledamot hittade ett ord som inte tidigare varit upptecknat i en ordbok. Ansvar för den egna bokstaven utökades till ett ansvar för alla bokstäver. I tillägg till det i huvudsak empiriska arbetet med att samla uppmuntrade de varandra till att ”sielfve upfinna” eller ”uptänka” ord. Akademien bestämde sig för att göra kopior av det förda protokollet så att det kunde användas i ordboksarbetet.¹⁵⁷

För att säkerställa den samstämmighet som krävdes för det gemensamma kunskapsobjektet använde akademien modellen. Modellen föreskrev hur orden skulle samlas in: därigenom byggdes ett förråd av likadant beskrivna ord upp. Akademien beslutade att ledamöterna löpande skulle lämna in sina ord för gemensam granskning. När ordet granskats och ”Academiens tanka [är] stadgad” läggs de till slut i en låda som skulle inrättas för varje bokstav.¹⁵⁸ Efter insamlande och beskrivning kunde ordet till slut hamna i lådan som ett ord staten hade kunskap om. Orden hade då gjorts läsbara: *En* plats hade då skapats dit alla ord var samlade, flyttade från böcker, tidskrifter, det militära, bergsnäringarna, det vardagliga talet i de olika landskapen, till ett rum på Stockholms slott där de var åskådliga och möjliga att överlägga kring. Den tidigare forskningen har lagt stor vikt vid sådana platser eftersom de möjliggör styrande på avstånd. Bruno Latour har kallat platserna för ”centers of calculation”.¹⁵⁹ Avsaknaden av och drömmen om en sådan plats där frågor om språket kunde avgöras låg bakom, skulle man kunna säga, grundandet av akademien. Eftersom språket inte fanns på samma sätt som exempelvis utbildningsväsendet var skapandet av samlingen än viktigare. Utbildningen hade en lagstiftning, det fanns rektorer och andra personer att adressera för att få inblick i den. Med en språksamling fanns något att styra över, något konkret att agera på. Försöken att åstadkomma dessa platser och samlingar är återkommande i de försök att göra läsbart avhandlingen studerar. Bestämmelserna – samlingen hade ännu inte skapats – om vilka ord som skulle samlas och

¹⁵⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 136.

¹⁵⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 135.

¹⁵⁹ Latour, ”Visualisation and cognition”, s. 29-30.

hur det skulle göras var således det första steget mot att transcendera det rum aktörerna satt i, och bemäktiga sig språket.

Vad är ett ord? Om ordens värde

I 1700-talets Europa pågick en debatt om språkets ursprung och natur. Den vanligaste uppfattningen hade formulerats av engelsmännen Thomas Hobbes och John Locke. För dem var språket ett kommunikativt verktyg.¹⁶⁰ Synen känns igen i Gustav III:s inträdestal. Om språket gjordes till ett smidigare verktyg skulle det leda till en mängd nyttigheter som hade sin grund i bättre kommunikation. Upplysningsmännen Rosenstein och Kellgren höll ivrigt med. Det fanns dock andra uppfattningar. På 1770-talet utlyste Berlinakademien en tävling om språkets uppkomst. Johann Gottfried Herder vann med en uppsats som vände sig emot den dominerande förståelsen.¹⁶¹ För Herder var språket mycket mer än kommunikation. Det var oskiljbart från människans väsen eftersom språket inte bara användes för att beteckna något utanför henne själv utan också konstituerade människan och formade hennes tankar och känslor. I orden fanns människan och i människan fanns orden. Utan att sådana språkfilosofiska frågor direkt dryftades av akademien fanns det alltså i deras samtid en splittring i själva kunskapsobjektet språk. En konsekvens av det senare synsättet var att orden blev värdefulla att samla in, inte bara för deras kommunikativa förmåga utan också för ordens historiska värde. Susan Crane har framhållit hur vissa objekt – statyer, ruiner, texter – kom att få status som skyddsvärda kring 1800.¹⁶² Det hör samman med framväxten av ett historiskt medvetande, där objekt som hörde till de förflutna var skilt från ett nu och därför behövde bevaras för framtiden. Paula Henrikson har framhållit hur synen på författares kvarlåtenskap förändrades. Snart sagt allt som

¹⁶⁰ Se Victoria Fareld, *Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet* (Göteborg, 2007), s. 155.

¹⁶¹ Fareld, *Att vara utom sig inom sig*, s. 146-147.

¹⁶² Susan A. Crane, *Collecting and historical consciousness in early nineteenth-century Germany* (Ithaca, 2000).

nedtecknats blev av värde i enlighet med samma logik.¹⁶³ Flera av ledamöterna tycks ha lockats av dessa strömningar. Murberg gav uttryck för det i sitt inträdestal när han talade om att språket blottlade en hel kultur.¹⁶⁴ Nordin visade det i praktiken genom att göra sig känd som en ivrig samlare, hans bibliotek hörde till samtidens största.

Under det tidiga 1700-talet fanns ett så kallat topografiskt intresse för att beskriva Sverige ur ett historiskt, politiskt, ekonomiskt och kulturellt perspektiv. Carl von Linné och Jacob Faggot hörde till förgrundsfigurerna.¹⁶⁵ De skrev rapporter om olika delar av Sverige och uppmantrade andra att göra detsamma. Maria Adolfsson menar att påpekandet om att det saknades kunskaper om Sverige var ett slags mantra.¹⁶⁶ Kring sekelskiftet hade beskrivandet alltmer delats upp i separata intresseområden. Å ena sidan det historiska eller kulturella intresset. Och å andra sidan den begynnande statistiken. Många överbryggade dock avståndet, och för dem var statistiken blott ett annat sätt att beskriva Sveriges andliga och kulturella utveckling.¹⁶⁷ Problemen med att samla in och beskriva var besläktade, oavsett vilka aspekter som tilldrog samlarnas intresse. Vi kan synliggöra utmaningarna genom att läsa folkvisesamlaren Arvid August Afzelius beskrivning av hur han gick till väga. Som ung hade han gått med i något han kallade *Linnneiska institutet*:

Jag blef ock en nitisk medlem af detta samfund och har aldrig ånkrat den tid, jag uppförde i dess tjänst; ty medan jag under min studietid vandrade omkring i Västergötlands och Bohusläns skogar och bergstrakter, ökade jag icke allenast mitt örtförråd, utan äfven, då jag om kvällarna tog härbärge i ett torp eller en bondstuga och där sjöng för husets ungdom en och annan gammal ridarvisa, blefvo husets hjon förtroligare, och min vinst blef alltid någon ny visa, af husets döttrar sjungen, den jag genast nedskref; och med till hjälp af en liten

¹⁶³ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 9. Paula Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarv: Litterär editionshistoria i Sverige under det långa 1800-talet* (Möklinta, 2018), s. 87.

¹⁶⁴ Om Herder och språkhistoria se exempelvis Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarv*, s. 151.

¹⁶⁵ Adolfsson, *Fäderneslandets kännedom*, s. 47–49.

¹⁶⁶ Adolfsson, *Fäderneslandets kännedom*, s. 53.

¹⁶⁷ I nästa fallstudie behandlas Lorenzo Hammarsköld och dennes bibliografiska ambitioner, med anledning av att han blev ombedd att ta fram en bibliografi över svenska läroböcker. Listan på läroböcker såg han som ett sätt att mäta nationens andlighet. Fredrikzon framhåller hur samstämmiga vitt skilda traditioner har varit i synen på uppgifter som en slags värdefull råvara varmed olika saker kan åstadkommas. Johan Fredrikzon, *Kretslopp av data: Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* (Lund, 2021), s. 208.

piccolaflöjt upptecknade jag dess melodi. Så uppväxte till slut min samling af visor och forn-tidsägnar.¹⁶⁸

Det var en avancerad övning där Afzelius inom sig behövde härbärgera mediala, sociala och teknologiska färdigheter. Frågor om att inventera en helhet var ett ideal, Afzelius insamling var dock begränsad till de promenader han företog. Geijer beklagade sig över insamlingens slumpmässighet, och konstaterade att ”en någorlunda fullständig samling af svenska folkvisor fordrar resor, bekantskaper och brefvexling i alla landsorter, och måste ske af flera, som förenas af nitet för samma sak.”¹⁶⁹

Efter denna utblick kan vi rikta fokus mot att modellen var akademiens sätt att lösa problemet med en alltför slumpmässig och begränsad insamling. Forskning om standardisering har ofta intresserat sig för medieformers epistemologiska implikationer. Nordins fyra punkter och bestämda format (ett halvt ark papper som viks till fyra sidor) formar i detta perspektiv den kunskap som skapades. Dyliga modeller bestämmer dock inte utfallet eftersom det är beroende av en person som läser och fyller i på föreskrivet sätt.¹⁷⁰ I slutändan kom Nordins modell inte alls att användas, den var bara en första idé om hur uppgiften kunde operationaliseras. Turerna kring modellens framställande är därmed, vid sidan av ett exempel på de omfattande förberedelser att göra språket läsbart krävde, också en illustration av reformarbetets svårigheter och ständiga omtag.

Omarbetad modell

Ett par månader senare återkom Svenska Akademien till arbetsstättet. Ledamöterna ville trycka en modell baserad på insamlingsarbetet de påbörjat. Modellen skulle vägleda andra som kunde komma att arbeta med att beskriva och samla in

¹⁶⁸ Afzelius, citerad i Bengt R. Jonsson, *Svensk Balladtradition 1: Balladkällor och balladtyper* (Stockholm, 1967), s. 401-402.

¹⁶⁹ Geijer, citerad i Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarn*, s. 65.

¹⁷⁰ Charlie Järpvall menar att påståenden om dyliga medieformers implikationer är för ”allmänna och förenklade”. Järpvall, *Pappersarbete*, s. 183-185.

ord. Med en tryckt modell kunde nya ledamöter med enkelhet ges ett exemplar, om en text förlorades kunde den lättare ersättas, och till personer utanför akademien, som också ”arbeta på Språket”, kunde de dela med sig av modellen.¹⁷¹

Modellen, kallad ”Underrättelse om det, som bör iagttagas af de Ledamöter i Svenska Academien, hvilka åtagit sig at arbeta på den Svenska Orda-boken”, skrevs av Rosenstein baserad på det förda protokollet och Adlerbeths synpunkter på ett tidigt utkast.¹⁷² När modellen trycktes hade den svällt från Nordins 4 punkter till 25, samt ett antal exempelord. Exempelorden skulle hjälpa ordboksarbetarna med ”et rättesnöre, som uplyser, utvidgar och närmare utstakar Academiens mening.”¹⁷³ Modellen tydliggör hur insamling, berikande och beskrivande av språket nu blivit självklart – i tillägg till att stadga, rätta till, släta ut. Modellen synliggör också de mått och steg som togs för att förbereda insamlingen. Modellen slog fast att arbetet syftade till att göra samlingar som senare skulle sammanställas.¹⁷⁴ De 25 punkterna är uppdelade i två grupper. Den första gruppen rör ortografiska och grammatiska beskrivningar av orden. Den andra gruppen rör vilka ord som skulle samlas in, och delvis hur.

När modellen diskuterades lyfte Adlerbeth frågan om hur de skulle göra med ord där uttal och stavning skilde sig åt (”såsom *skynda*, *Schynda*”). Akademien ville vänta med att bestämma hur de skulle göra i ordboken. Skillnaderna skulle dock noteras i samlingarna.¹⁷⁵ I en av punkterna uppmanades ordboksarbetarna därför att hålla ”en noga upmärksamhet på alt hvad som kan bidraga til säkerhet och visshet” för språket.¹⁷⁶ Diskussioner om etymologin landade i att det var valfritt för ordboksarbetarna att göra sådana undersökningar, men syftet med etymologiska anmärkningar var inte att skapa rätt stavning, böjning eller betydelse utan att vara hjälpsamma för historiker som försökte teckna ”et folks uplysning, seder och tankesätt i serskilde tider”.¹⁷⁷ Etymologin, som varit ett sätt för språkvetare

¹⁷¹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 165. Modellen finns på sidan 541.

¹⁷² *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 158.

¹⁷³ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 541.

¹⁷⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 541.

¹⁷⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 144. Kursiv i original.

¹⁷⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 546.

¹⁷⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 544.

att bestämma ett ords betydelse, fick alltså istället rollen som hjälpvetenskap till historia.

I avdelningen om arbetet med att berika språket uppgav akademien att det var lika viktigt som att stadga det. Där återfinns bestämmelserna om att ordboksarbetarna skulle uppteckna nya och gamla ord, egenuppfunna, facktermer och dialektala ord. I paragraf 14 fastslogs att nya ord som de antingen sett i tryck eller själva kommit på skulle tas med i ordsamlingarna. I paragraf 15 bestämdes att även gamla ord som förtjänade att återinföras skulle nedtecknas. I paragraf 21 föreskrevs att om en ledamot stötte på ett ovanligt ord som inte hörde till dennes egna bokstav så skulle ledamoten undersöka om ordet fanns i Abraham Sahlstedts ordbok, och om det inte fanns där skulle den för bokstaven ansvariga ledamoten underrättas. I den nästföljande paragrafen bestämdes att om ett nytt eller gammalt ord hittades var det ”en ovilkorlig skyldighet” att uppmärksamma ansvarig ledamot. Paragraf 23 slog fast att ledamöterna skulle ge varandra upplysningar. Dessa paragrafer sa ungefär samma sak: inga ord fick falla mellan stolarna till följd av osäkra rutiner.

Angående dialektala ord (”landskapsord”) sades det att akademien i allmänhet bara ville ha med ord som kunde användas i skrift, och det påpekade därför att dessa ord ”ofta ej äro annat, än fordom gängse talesätt”, det vill säga att orden egentligen tillhörde den allmänt använda svenskan men sedermera blivit ”utträngde” därifrån genom att de inte fanns med i skriftspråket.¹⁷⁸ På så sätt gjordes dessa ord mindre till en egenhet på landet och mer till ord som förtjänade att återupptas i skriftspråket.¹⁷⁹ Om facktermerna gavs samma besked som tidigare, att ledamöterna skulle be så kallade kännare om orden samt försöka förteckna själva.

Diskussionen om hur akademien skulle göra med utländska ord synliggör skilda uppfattningar om vad en empirisk beskrivning av språket var, och vilka

¹⁷⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 546.

¹⁷⁹ Loman menar att akademien inte var lika strikt som franska akademien med avseende på vilka ord som ansågs platsa. Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 18. Se även Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 531.

funktioner ordboken skulle fylla. Adlerbeth och Kellgren ville ha med ord som ”exercera” och ”accompagnera”.¹⁸⁰ Kellgren menade att om de inte hade med orden riskerade akademien att utarma språket.¹⁸¹ Botin invände – på fransk-svenska! – att ”Academiens Ordabok är en Dictionnaire de mots icke d’ideés”. Bara svenska ord skulle finnas i ordboken och för att orden skulle förstås som svenska krävdes, enligt Botin, att de funnits länge i språket och hade en svensk ändelse. Han lade till att de skulle fånga språket som det var och att deras efterträdare fick lägga till nya ord.¹⁸² Härigenom var Botin mer sträng (och deskriptiv) än exempelvis Adlerbeth. Adlerbeth ville också bara beskriva det existerande språket men menade att de utländska orden hörde till svenskan. Beslutet blev att ledamöterna uppmanades att nedteckna huruvida ordet behövdes och om inte ett svenskt ord istället kunde användas.¹⁸³ Problemen var desamma som tidigare. Å ena sidan behövdes de främmande orden för att göra svenskan rikare, i många fall hade de också redan etablerat sig i svenskan. Å andra sidan fanns det ord som uppfattades som onödiga och som gjorde att de svenska orden glömdes bort, på grund av det slentrianmässiga användandet av andra språk snarare ”än at med någon omgång uttrycka tankarne på modersmålet”.¹⁸⁴ Den sista paragrafen lyder att ”intet anses för öfverflödigt, som på något sätt bidrager til Språkets stadgande och riktade”.¹⁸⁵ Modellen återopades i flera år.

Detta försök att standardisera hur språket gjordes läsbart hade möjlighet att göra arbetet kollektivt (även utanför akademien), och framförallt enhetligt. Modellen erbjöd ett protokoll att följa. Tanken med insamlingsarbetet var att lägga språket på bordet, för att därefter operera på det. Tydligast kom det till uttryck i de redan nämnda kategorierna samling och ordbok. I samlingarna ligger råmateriet, i ordboken skulle språket föreligga färdigt. Jag har framhållit att en vanlig

¹⁸⁰ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 165.

¹⁸¹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 166-167.

¹⁸² *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 167.

¹⁸³ Detta står egentligen i två paragrafer. I paragraf 19 står det ”enär de finna något fremmande ord på vara på et eller annat sätt brukadt, antekna och upgifva detsamma”. I paragraf 22 (som bara ägnas denna fråga) förtydligas det att de särskilt är intresserade av svenska ändelser och sätt att stava utländska ord. *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 547-548.

¹⁸⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 547.

¹⁸⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 549.

generell bild i forskningen är att stater samlar in, klassificerar och mäter för att göra världen möjlig att agera på. Det var också det mål Gustav III satt för akademien. En sådan operation var dock, när man bryter ner den i dess beståndsdelar, mycket komplicerad. En utmaning var att aktören, svenska staten, i detta fall betydde en liten grupp människor med olikartade uppfattningar om språket. Ett lokalt läsande är förvisso alltid villkoret för att kunna producera kunskap. Problemet var att akademiledamöternas skilda intressen återspeglade sig i modellen och att den därmed blev ett uttryck för och understödde andra mål än de som uttrycktes av Gustav III. Det som skulle vara en hjälpsam modell riskerade därför att omintetgöra projektet.

Beskriva eller föreskriva: om bruket

Genom insamlingarna ville Svenska Akademien skapa ett så rikt språk som möjligt. En oro fanns för att ord skulle falla mellan stolarna. Om orden inte fanns i ordboken och gjordes allmänt bekanta riskerade de att glömmas bort. Celsius inskräpte dock i sitt inträdestal, tvärtemot modellen, att deras ämne, svenskan, var ”icke sådan som den fordom talades, på stenar inhöggs, och i Rimkrönikor läses, men som den nu befinnes.”¹⁸⁶ Det var denna deras samtida svenska ledamöterna skulle stadga och berika, och som de behövde förhålla sig till. Akademien skulle och kunde inte återkalla ett gammalt språk eller skapa ett helt nytt. I inträdestalen påpekade också Adlerbeth och von Höpken att svenskan var ett språk som redan hade en grammatik, ett sätt att stava och ett ordförråd. Akademien kom inte till jungfrulig mark med sina reformplaner. Å ena sidan fanns det alltså redan ett språk som inte kunde ignoreras, och å andra sidan var detta språk fattigt och fullt med brister. Men hur skulle akademien då göra med dessa ofullkomligheter i språket? I centrum för konflikten stod det så kallade bruket. Svens-

¹⁸⁶ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 129-130.

kan såsom den de facto talades och skrevs, bruket, hemsökte deras projekt genom att det inte kunde göras av med. Skulle denna svenska accepteras? Att göra det skulle rimma illa med deras maktanspråk, att som akademi med kungens stöd vara i färd att styra över språket.

Det är i hur ledamöterna förhåller sig till bruket som motsättningarna mellan att vara deskriptiv eller normativ mer konkret kommer till uttryck i själva arbetet. I modellens fjärde paragraf står det att när ”bruket är deladt” så skulle de olika sätten att böja ordet uppges, de skulle även skriva ner vilket som ”synes vara det rättaste: huruvida ändring är möjlig: om det orätta bruket synes vilja aldeles uttränga det rätta: eller om båda två såsom variationer kunna bibehållas.”¹⁸⁷ Som synes accepterades inte detta reellt existerande språk till fullo. Akademien tillät sig att försöka påverka bruket gällande exempelvis stavningen, betydelsen av ordet, eller att införa nya ord genom att helt enkelt hitta på dem. Angående utländska ord var Botin strikt, ledamöterna skulle bara beskriva svenska språket som det var. Angående grammatiska former han inte tyckte om var han mer öppen för att försöka förändra. Det var då akademien intog trädgårdsmästarens roll, i enlighet med inträdestalens beskrivning av språket som en ogräsfylld åker. Den skulle undersöka hur ”rotade” felaktiga bruk var.¹⁸⁸ Akademiens makt föreställdes dock sällan som total utan reducerades till att välja mellan alternativ och sätta stämpel på det den bedömde vara rätt. I de få exempel som gavs kan vi få en uppfattning om vilka språkliga situationer det rörde sig om. När Botin talade om bruk och missbruk målade han upp en scen där kortspelade kvinnor i Stockholm säger böt istället för bytte. Ett annat exempel var att folk sa vetat när de borde säga vest (!), ett ytterligare exempel var att vissa säger setat istället för suttit. Vad som helst kunde inte akademien acceptera, ”i sådana fall det vore med Aca-
demiens värdighet och dess ledamöters heder öfverensstämmande at återkalla det rätta bruket och afskaffa vårdslösheter.”¹⁸⁹

¹⁸⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 542. I paragraf 10 föreskrivs att ”[f]elagtige talsesätt och sammansättningar” skulle skrivas upp ”på det at rättelse må kunna erhållas.”

¹⁸⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 542.

¹⁸⁹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 150-152.

I det av Kellgren utarbetade exempelordet *Ande/Andan* kan vi se ett annat exempel på hur bruket hanterades. Kellgren framhöll att det fanns flera olika betydelser av ande och anda och att denna ostadighet ”ej mera kan afhjelpas”.¹⁹⁰ Inför visst språkbruk stod akademien maktlös. Trots det föreslog Kellgren att formen *Anda* oftast skulle användas som obestämd form, och exemplifierade med flera betydande betydelseförskjutningar när e eller a används som ändelse (exempelvis: ”*Han talade med Demosthenis Ande*, skulle snart tagas som en beskyllning för Trolldom: deremot är det största beröm för en Orator, att säga: *Han talade med Demosthenis Anda*.”)¹⁹¹ *Ande*, däremot, skulle användas i obestämd form när ”frågan är om *Andeliga Varelser*”. Kellgren uppgav därefter tre anledningar till varför man borde skriva *Andan* i bestämd form. För det första var det redan ett allmänt och ”oföränderligt” bruk (men han lägger alltså kraft på att försöka bevara bruket). För det andra, menade Kellgren, att det ”låter stumt, nasalt och obehagligt för örat” när ett ord slutade på *den* men inte betonades och förkortades till *dn*, alternativt att man ”orätt vill tvinga uttalet til *Andänn*.” För att rädda ordet från dessa avvikelser behövde det alltså uttalas *Andan*. Slutligen vill han undvika ”den löjliga tvetydighet” som kan uppkomma till följd av att ”*anden*” också är en fågel. Om den bestämda formen är *andan* undviks det.¹⁹² Loman menar att Kellgren i artikeln framlägger ”ett språkvårdande förslag, som vittnar om hans tilltro till den akademiska ordbokens möjligheter att styra språkutvecklingen.”¹⁹³ Det är å ena sidan sant. Akademiens ordbok föreställdes ha makt att vägleda. Å andra sidan hade större ambitioner om att skapa och förändra språket tonats ned. Kellgren och Botins tillrättavisanden är långt ifrån inträdestalens och stadgarnas höga anspråk.

När Botin sagt sitt om viljan att rätta till bruket heter det i protokollet att några ledamöter invände. Även om några få använde det som akademien menade vara det rätta bruket var det exempelvis inte säkert att det gick att återställa och göra

¹⁹⁰ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 565. Om det rätta bruket ”aldeles wore försvunnit” menade också Botin att det var svårt att göra något åt saken, s. 151. Kursiveringar i original.

¹⁹¹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 566.

¹⁹² *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 566–57.

¹⁹³ Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 16.

det bruket allmänt. Det var inte heller per automatik önskvärt att det bara skulle finnas ett bruk, menade ledamöterna. Skilda bruk kunde vara en *tillgång* snarare än upphov till instabilitet genom att det ”kunde bidra till språkets rikedom och vällud”. Akademien fattade dock inte beslut i frågan utan hänvisade till att den bara arbetade med att göra samlingar till ordboken, inte på ett publicerat verk eller utformandet av olika språkregler. Nu räckte det att notera de olika sätt orden användes på och att skriva ner vad man själv tyckte var rätt.¹⁹⁴ Samtidigt som det rätta bruket skulle föreslås uppmanades ordboksarbetarna att inte kringskära ordens betydelse för mycket genom alltför noggranna beskrivningar. Istället ville de uppmuntra ordens ”nyttjande och tilskapande”.¹⁹⁵ På 1810-talet beklagade sig filosofen Benjamin Höijer över akademiens vilja att ”precisera ordens betydelse”. Problemet var att det förstelnade tanken. Uppenbarligen uppfattade inte Höijer det så, men akademien hade en liknande inställning. Kellgren utbrast exempelvis ”Beware oss Gud att för mycket vilja omgränsa hvarje ords betydelse!”¹⁹⁶

Akademien var alltså delvis en miljö där en låt-gå syn på språket var gångbar snarare än en plats där drastiska åtgärder togs för att rätta till och städa upp. Akademiens kritik mot ett blandat bruk tonades ned. Det var inte längre ett bevis på språkets ostadighet. Ingen bestämd princip etablerades, inte ens i fall där det inte bara handlade om att öka antalet ord, utan om böjning, stavning och betydelse av orden. Det var ju framförallt dessa aspekter av språket som ansågs instabila. Beslutet hade konsekvenser för de mål akademien ytterst ville nå eftersom samlaget syftade till berikande snarare än regelstiftande. Istället för risken för misslyckad kommunikation – där präster, ämbets- och vetenskapsmän inte kunde göra sig förstådda – talades det antingen om värdet av mångfalden eller svårigheten att göra något åt saken. Språket som en empirisk realitet fick – trots dess brister – alltmer företräde.

Tjugo år senare, när frågan var vilken konstitution Sverige skulle anta efter 1809 års statskupp, återkom frågan om hur reformarbetet skulle förhålla sig till

¹⁹⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 152.

¹⁹⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 543.

¹⁹⁶ Höijer, citerad i Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 532.

det som var. Personerna var också delvis desamma, akademiledamöterna A.G. Silverstolpe och G.J. Adlerbeth satt med i konstitutionsutskottet som skulle lämna förslag på ny regeringsform. Silverstolpe anmärkte att det inte var tal om att ”nyskapa” en stat utan om att reformera den redan befintliga. Precis som att språket redan fanns, fanns också den svenska staten. Som språket hade även denna stat sina brister – den hade trots allt störtats – men staten bestod ändå av ”en materia som, med någon upphjelpning, trotsar den ena evigheten på den andra.”¹⁹⁷ I det perspektivet var reformförslag avhängiga empiriska undersökningar, och politikens första uppgift var att förhålla sig till det som är.

Samlarscener

Tre episodiska insamlingar utförda av Svenska Akademien ska synliggöra hur insamlingen gick till. Episoderna visar olika aspekter av akademiens arbete och de svårigheter den ställdes inför, bortom modeller och föresatser. Den första rör en genomläsning av ett arbete akademien fått skickat till sig. Den andra ett brev ledamoten Axel von Fersen skickat till sekreteraren Nils von Rosenstein där han berättade om några dialektala ord han ville föra in i ordboken. Den tredje och avslutande är hämtad från Adlerbeth och Murbergs arbete med sammansatta ord.

Först några ord om arbetsförhållandena. Under lottningen då arbetet med ordboken fördelades undslapp flera ledamöter. Däribland von Höpken, von Fersen och Armfelt. Akademien bestämde också att Hermansson, som inte var där, skulle undantas på grund av hög ålder och andra göromål. Arbetet var endast till för de som ”hade tid och tillfälle”. Rosenstein – en av de få avlönade – Schröderheim och Clewberg tilläts dessutom begränsa sig till utarbetandet av endast en bokstav. Allt sanktionerades av kungen, som själv drog lotterna.¹⁹⁸ Alla ceremonier kring Svenska Akademiens inrättande, betonandet av att det skulle ske i ”den

¹⁹⁷ Axel Gabriel Silverstolpe, *Hvad synes allmänna opinionen ønska till en, nu möjlig, förbättring af svenska statsförfattningen* (Stockholm, 1809), s. 6.

¹⁹⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 128-129.

största sal, som finnes i Stockholm”, den noggrant utarbetade ordningsboken, stadgarna, klädseln och medaljerna, verkar vara sekundära till det därpå följande arbetet.¹⁹⁹ Särskilt med tanke på att akademiledamöterna hade fler uppgifter inom akademien än de som fokuseras i avhandlingen. En stor del av sin tid ägnade de exempelvis åt att läsa tävlingsbidrag till tävlingar de själva utlyst. Utanför akademien var ledamöterna dessutom sådant som biskopar, godsägare och statssekreterare. Att arbetsinsatsen och resurserna var magra kan dock inte skyllas på Gustav III. Det var ett allmänt villkor för ämbetsmännen, och övergången från en skattemilitär stat till en stat med andra ambitioner var inte i första hand en satsning som märktes i statsbudgeten. De ekonomiskt stora satsningarna skedde inte förrän kring mitten på 1800-talet då järnvägar och kanaler byggdes.²⁰⁰ Det var också en övergångsperiod där vad det innebar att vara en tjänsteman – vad staten kunde kräva av dem – debatterades.²⁰¹ Det är ändå en delvis förbryllande och återkommande diskrepans mellan hur olika reformer presenterades som väldigt angelägna och de ringa resurser som vigdes åt dem. Å ena sidan talades det om angelägna problem som statens framtid berodde av, och å andra sidan följde få eller små åtgärder.

Återupplivningsförsök

Det första bidraget till ordsamlandet kom utifrån. Samuel Gagnerus, verksam inom Antikvitetsarkivet, lät meddela att han under många år arbetat med att skriva en ordbok över äldre svenska ord, *Stora Lexiconet öfver gamla Nordiske Språken*.²⁰² Gagnerus stod inte ensam bakom verket. Det var en frukt av långvarig

¹⁹⁹ Gustaf Ljunggren, *Svenska Akademiens historia 1786-1886* (Stockholm, 1886), s. 54.

²⁰⁰ Edling, Winton, (red.) *Ett nödvändigt ont: Statskuld och politik i Förenia Staterna och Sverige 1780-1870* (Uppsala, 2009), s. 27-28. Rui Branco påpekar att ett annat storskaligt projekt – att göra kartor – endast gjordes av staten från och med början av 1800-talet. Det var bara den som hade råd. Branco i Becker, von Krosigk (red.), *Figures of authority: Contribution towards a cultural history of governance from the seventeenth to the twentieth century* (Bryssel, 2008), s. 201. I Sverige startades fältmätningssäsongen 1805 men innan förlitade man sig på privatpersoners insatser, såsom Samuel Gustaf Hermelin.

²⁰¹ Se t.ex. Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst: Synen på den svenske ämbetsmannen 1750-1780* (Göteborg, 2003).

²⁰² *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 98-99.

insamling. Det påbörjades på 1600-talet då Karl XI anställt islänningen Gudmund Olia för att skriva ett götiskt lexikon. Femton år hann Olia lägga på arbetet innan han dog, varpå det övertogs av Antikvitetsarkivet och såsmåningom blev anförtrott Gagnerus.²⁰³ Gagnerus uppgav att han själv tänkt ge ut sin ordbok men inte haft råd. Han frågade därför om akademien ville hjälpa till med att publicera den eller använda den på annat sätt. Gagnerus tycktes inte vilja skicka arbetet till akademien utan meddelade att han skulle överlämna det till våren då han skulle till Stockholm. Akademien svarade att den såg fram emot att läsa boken, men ville inte fatta vidare beslut förrän den utvärderat arbetet.²⁰⁴ I slutet av maj samma år hade akademien fått Gagnerus arbete. Boken lästes gemensamt vid ett flertal möten. Bara att läsa ett arbete, bara att överblicka ett fåtal ord, tog flera veckor. Akademien menade att arbetet hade utförts noggrant och att de fann ord ”hvilkas återhemtande ofelbart skulle vara nyttigt för Språket”. Bland orden de ville återuppliva fanns ”Framlänges såsom motsats mot Baklänges”.²⁰⁵ Många av orden ansågs dock vara obrukbara eftersom orden helt hade förlorat sin koppling till dagens språk.²⁰⁶ Genom sin annorlunda stavning och obegriplighet skulle dessa ord skapa oreda.

Försök att inbegripa andra i ordboksarbetet tycks överlag vara spridda. Vid sidan av de självklara referenspunkterna – Sahlstedt, Botin, Ihre – uppvisade akademien inget större intresse för andra ordböcker. Modellen som de tog fram visade på en ansats till att göra svenskan till ett kollektivt kunskapsobjekt men i deras arbete och i sitt samarbete med andra visade det sig vara svårt. En svårighet handlade om att skapa ett centrum. Gagnerus ville som sagt inte skicka sitt handskrivna alster, och de fick vänta flera månader på hans besök. Ett annat exempel är att akademien i november 1787 fick ett meddelande om att en person i flera år samlat på nya svenska ord som använts i tryckta skrifter. Men eftersom personen

²⁰³ Beskow, *Om förlutna tidens svenska ordboks företag*, s. 14.

²⁰⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 99.

²⁰⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 177.

²⁰⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 175.

villde vara anonym, och hans handskrift skulle ha känts igen av ledamöterna be-
hövdes arbetet först skrivas av.²⁰⁷ I januari 1788 antecknades det i protokollet att
ledamöterna fått orden och att de skulle läsa dem när tid fanns.²⁰⁸ Orden nämndes
sedan inte mer. Potentiellt värdefulla arbeten låg alltså och skröpade i arkivet, ett
öde som inte bara drabbade akademiens samlingar som vi ska få se. I detta fall
förelåg dessutom den viktiga skillnaden att Gagnerus bok inte var en insamling i
sitt mest råa stadiet. Orden hade sammanställts, tuktats, och förts in mellan två
pärmar. Han hade inte följt deras modell och därför fanns inte en serie av lika-
dana uppgifter om ord att jämföra och överlägga kring, dessutom var hans ord
bundna till en bok medan modellens ord skulle skrivas på lösa ark, det vill säga
en materiell skiljaktighet som försvårade adderande och jämförande. Manuskript-
kulturen kunde inte förenas med anonymitet och bristande tillit till postväsendet
(alternativt omständligheten i att kopiera något som eventuellt kunde förloras)
försenade arbetet. Det var några av de hinder som försvårade möjligheten att
göra språket läsbart utöver den brist på arbetskraft som redan noterats.

Dialekter

Den mest kända insamlingsscenen kommer från en resa företagen av Axel von
Fersen.²⁰⁹ I den visade adelsmannen, krigsherren och diplomaten von Fersen ”en
egendomlig förkärlek för bondespråket” enligt Schück.²¹⁰ I ett brev till Rosenstein
rapporterade von Fersen flera språkliga fynd. I Västergötland hade han ”funnit
många ord och uttryck bland almogen gångbara, som uti vårt städade och almänt
nyttjade Swänska Tal äre okände, men äga dock energie (förlåt, detta ord är ej
swänst).”²¹¹ Han kom inte ihåg alla men skrev ner tre ord som han fattat särskilt

²⁰⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 197.

²⁰⁸ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 235.

²⁰⁹ Fersen undanbad sig alltså utarbetandet av en bokstav men kom med detta förslag.

²¹⁰ Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 514.

²¹¹ Ett kort referat av brevet finns i *Svenska Akademiens dagbok 1786-89* s. 180. Brevet i sin helhet (till sekreteraren Rosenstein) finns återtryckt i Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 515-516. När Gustav III skrev till akademien och använde ett franskt ord sade han ”jag begär om undskyllan för detta fransyska ordet, men finner ej ett på svenska, som bättre uttrycker min tanke”. Citerat i Ekman, *Mine herrar*, s. 47.

tycke för. Ett av dem var *Glaning* vilket von Fersen förklarade betyda att ”Solen är i glaning, wil säga solen är uti sin undergång, då hon mist sit sken, men står röd och blänkande öfwer Horizonten.”²¹² von Fersen föreslog att kungen skulle befalla lektorer runtom i landet att skicka in listor med ord som förtjänade att uppmärksammas. Orden, framhöll von Fersen, behövde räddas från att glömmas bort. Han påpekade att det fanns spridda dialektlexikon (exempelvis av språkforskaren Johan Ihre) men att det inte räckte. von Fersen ville ha ord från hela Sverige. Polemiskt framhöll han att insamlandet av dialektala ord var bättre än att försöka rädda äldre ord som inte längre användes.²¹³ Akademien beslutade att Nordin och Murberg skulle gå igenom de dialektlexika som fanns, för att undersöka vilka ord som fanns samlade, och fundera över hur akademien kunde gå vidare för att samla in de som saknades.²¹⁴ Praktiken att beskriva och föra in ord i en ordbok – stegen för att göra dem läsbara – framställdes som nödvändigt för att bevara orden.

Det egendomliga eller lustiga för Schück har att göra med kontrasten mellan personen och uppgiften, mellan en person som helst skrev på franska (men självdisciplinerande ursäktade sig!) och ändå letade dialektord i Sverige. Intresse för folkkultur var von Fersen dock inte ensam om. Peter Burke har talat om en ”discovery of the people” under denna period, en upptäckt av och ett intresse för folkets seder, danser och sånger från att tidigare ha tagit avstånd från det samma.²¹⁵ Geijer och Afzelius åkte som sagt något senare runt om i Sverige och samlade in folkvisor. Peter Barrell har skrivit om hur Storbritanniens kung, Georg III, ungefär samtidigt försökte framställa sig själv som vanlig, en man av folket som gillade att pruta på frukt och småprata med bönder.²¹⁶ Ur denna avhandlingens perspektiv visar von Fersens intresse för de ovan nämnda orden på en slumpmässig insamling. von Fersens medvetenhet om att den var slumpmässig ledde till hans förslag, men det verkställdes inte. von Fersens förslag var annars

²¹² Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 515.

²¹³ Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 515-516.

²¹⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 180.

²¹⁵ Peter Burke, *Popular culture in early modern Europe* (London, 1978).

²¹⁶ Peter Barrell, *The spirit of despotism: Invasions of privacy in the 1790s* (Oxford, 2006), s. 105-106.

det brukliga. När den centrala statsapparaten ville veta något under 1700-talet blev det någon ämbetsmans uppdrag. Allt som oftast var denne någon prästen. Han fick i uppdrag att dokumentera allt från vindstyrka till dödsorsaker.²¹⁷ I fallet med akademien fanns dock bara den centrala organisationen – även om några av ledamöterna befann sig utanför Stockholm – med högt uppsatta tjänstemän som själva fick utföra arbetet. Staten, har det hävdats, har en förmåga att samordna dess olika delar i syfte att få kunskap.²¹⁸ En sådan samordnande funktion åstadkoms bara delvis av akademien. Akademien blev förvisso en viktig plats för behandlandet av språkfrågor, men inte ett center som styrde andra aktörer.

Sammansatta ord

I artikeln om Johan Murberg i *Svensket biografiskt lexikon* sägs att han var den som lade ner mest tid på ordboksarbetet, men att "[r]esultatet synes under alla förhållanden kvalitativt inte ha svarat mot arbetsinsatsen."²¹⁹ Hanterandet av sammansatta ord kostade många arbetstimmar. Generellt kan vi säga att det illustrerar en svårighet att ur en myllrande empiri förenkla och abstrahera. Murberg försökte exempelvis sammanställa alla ord som var sammansatta av "den nekande partikeln O". Apropå det frågade Murberg övriga i akademien om O kunde användas i ord som redan "voro sammansatte af en nekande partikel, eller framför Substantiva eller Adjectiva, som hade en nekande bemärkelse".²²⁰ På frågan kunde inte akademien ge ett definitivt svar utan menade att det måste prövas i varje enskilt fall. Några möten senare presenterade akademien som helhet dock en principiell invändning mot att använda O "framför fel och brister", eftersom det

²¹⁷ För meteorologiska mätningar se Sten Lindroth, *Vetenskapsakademiens historia 1739-1818. Tiden 1783-1818* (Uppsala, 1967), s. 342-348. För dödsorsaker se Sköld, *Kunskap och kontroll*, s. 60-61. För hans vanliga sysslor, se exempelvis Carin Bergström, *Lantprästen: Prästens funktion i det agrara sambället 1720-1800* (Stockholm, 1991).

²¹⁸ Jfr med Patrick Joyce, *The rule of freedom: Liberalism and the modern city* (Cambridge, 2003), s. 32.

²¹⁹ Gösta Berg, "Johan Murberg", <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8572>, *Svensket biografiskt lexikon*, hämtad 2024-12-21.

²²⁰ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 302.

för dessa ord oftast fanns ett motsatsord.²²¹ Vid nästa möte läste Murberg ändå upp ordet ”oblött”, vilket förvisso inte är en brist men där det finns ett tydligt och allmänt använt motsatsord.²²² Innan invändningen hann Murberg dock meddela att han var klar med dessa ord. Han berättade att han hade försökt skapa så många ord som möjligt genom att han ”hopletat alla de ord, som han kände i skrift eller Tal vara brukade, och äfven vågat föreslå några nya.”²²³ Även den gången lyftes frågan ifall ledamöterna inte istället kunde stipulera en regel från bruket så att de visste hur de skulle förhålla sig till dessa ord.²²⁴ Akademien kunde dock inte komma fram till någon regel utan hänvisade till ”at bruket här som i de fläste fall blefve den högsta Lagen”, i det fall bruket inte stipulerade en lag såg akademien själv sig tvungen att bestämma huruvida orden var ”antaglige” eller inte.²²⁵ Det har berättats att Gustav III ofta var med på dessa möten och uppskattade att höra på när Murberg räknade upp sina ord.²²⁶ Kungen hade alltså inga invändningar mot arbetet även om värdet av Murbergs insats har ifrågasatts av exempelvis Schück.²²⁷

Flera år senare påbörjade Murberg sin sammanställning av ord på F. Med anledning av en av dessa uppläsningar (förmodligen för att han, förvisso som han alltid gjorde, bifogade alla sammansättningar han kunde komma på: i detta fall till ordet fabel, såsom fabelartad, fabelfull, fabellärra, fabeltid, fabelvis, fabelålder, eller ännu värre: fikon, fikonträd och fikonlöv²²⁸) påpekade Adlerbeth att han följt en helt annan princip i sitt arbete. Han hade inte skrivit upp sammansatta ord om de inte ensamt utgjorde ett eget ord. Om de inte utgjorde ett eget ord kunde man

²²¹ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 377. Detta upprepas på s. 381. Schück menar att det var ”olyckligt” att Murberg fick bokstaven O eftersom det bjöd in till ”sammansättningar av ett tveivelaktigt värde.” Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 529.

²²² *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 378.

²²³ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 3351-352.

²²⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 352.

²²⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786–89*, s. 353.

²²⁶ Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia 2: Under förmyndarregeringen* (Stockholm, 1936), s. 48-49.

²²⁷ Murberg ”samlade ord, men han tyckes ej hava haft förmåga att analysera dem.” Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 529.

²²⁸ Per S. Ridderstad (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798* (Stockholm, 1980), s. 126.

”tilskapa så många [ord] man behagade”, ord som då inte heller behövde redogöras för i någon ordbok. Akademien invände inte mot Adlerbeths arbetsätt, men tillade att de som arbetade med ordboken fick göra som de ville, ”hållst et rikare förråd af ord i desamma aldrig kunde skada.”²²⁹ Murberg verkade ta fasta på frivilligheten och fortsatte att rada upp sammansättningar av sina ord. Trots de mått och steg som tagits för att bestämma arbetsprocessen kunde tydliga principer och arbetsätt inte upprättas. Snarast uppvisades en motvilja mot det. Lådorna med ord bara växte. Ytterligare några år senare återkom frågan. Denna gång var det en person utanför akademien, en Sundell, som bifogat flera sammansättningar av ordet *ämbete* (såsom ämbetsfel och ämbetsbrott). Då var akademien tydligare med att Sundell bara behövde hänvisa till huvudordet, men oklarhet rådde ändå över när ett sammansatt ord egentligen utgjorde ett nytt ord.²³⁰

Ordboksarbetet avslutas

Initialt företogs arbetet med ordboken förhållandevis flitigt, men allteftersom diskuterades ordboken mer sällan på sammankomsterna. De principiella frågorna om det deskriptiva och det normativa engagerade alla men inte det faktiska arbetet. Akademien stördes också av ett flertal händelser. 1792 mördades kungen tillika beskyddaren, och akademien blev upptagen med att slå medaljer, författa sorgemusik, utforma byster, ge ut kungens texter med mera. En ledamot blev utesluten 1794 för förräderi. 1795 suspenderades akademien i över ett år på grund av ett kungafientligt inträddestal av Axel Gabriel Silverstolpe. Innan dess hade dock akademien insett att arbetet med ordboken inte framskred i den takt som

²²⁹ *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798*, s. 28.

²³⁰ Per S. Ridderstad (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800* (Stockholm, 1983), s. 145-148. Adlerbeth lät meddela Rosenstein att Sundells ord till stor del var användbara men ”med några erinringar, synnerligen emot nog mycken vidlöftighet, som protokollerna skola utvisa”. Schüeck, *Gustavianska brev*, s. 198. Skillnaden gentemot Murberg kan också ha varit att Murberg främst listade alla sammansättningar medan Sundell i onödan tycks ha förklarat varje nybildat ord.

önskades. Ledamoten Oxenstierna påpekade redan 1793 att det bara var Adlerbeth och Murberg som bidrog, de andra var för upptagna eller sjuka.²³¹ Oxenstierna föreslog därför att akademien skulle avlöna en person för att utarbeta ordboken. På så sätt, sade han, ges en ”en större drift och likstämmighet”.²³²

Det kollektiva försöket hade misslyckats. Akademien accepterade Oxenstier-nas förslag och bestämde sig för att anlita den 25-årige Johan Stenhammar som var docent i Uppsala. Han hade belönats av akademien i pristävlingar (och kom sedermera bli invald). Till sin hjälp fick Stenhammar den tryckta modellen för ordboksarbetet, rådet att konsultera de redan utarbetade bokstäverna och att framförallt låta sig hjälpas av Murberg.²³³ Vid nästa möte gavs han också de ordböcker som Kungliga vetenskapsakademien skrivit och som akademien fått redan 1786. Adlerbeth och Murberg åtog sig ändå nya bokstäver, Adlerbeth uppgav att han hade tid över. När nya ledamöter tillkom fortlöpte även systemet med att dela ut bokstäver för utarbetande. Den nytilträdde redaktören Stenhammar gick dock bort inom kort och arbetet försenades ännu mer.

”Massan av språket” – bokslut över ordboksarbetet

Även om ordboksarbetet har vissa komiska kvaliteter är inte poängen att göra sig lustig. Poängen är att reformarbetet var svårt, särskilt med avseende på det jag i denna avhandling sammanfattande analyserar som att göra läsbart, och att hur något gjordes läsbart fick konsekvenser för de politiska mål det skulle fylla från första början. Efter motgångarna låg ordboksarbetet vilande. Arbetet återtog 1808, när Leopold ensam fick uppdraget att vara redaktör för ordboken. Leopold berättade att innan han kunde börja agera som redaktör behövde vissa principer för hur det skulle göras fastställas. Han började med att göra en utvärdering av det gjorda arbetet, vilket han presenterade för ledamöterna. Leopolds utvärdering

²³¹ Schück tror att det berodde på att akademien ”ledsnat på Murbergs ordramsor”, *Svenska Akademiens historia 2: Under förmyndarregeringen* (Stockholm, 1936), s. 42.

²³² Torgny Höjer (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1793–1794* (Stockholm, 1975) s. 55-56.

²³³ *Svenska Akademiens dagbok 1793–1794*, s. 78.

kan sammanfattas med att det var lätt att samla in, men svårt att ställa samman. Insamlingarna syftade trots allt, påminde Leopold, ”blott [...] att till en början hopföra [...] sjelfva massan af Språket till vidare och närmare utarbetning.”²³⁴ Det låg i det insamlandes natur, i dess råhet, att det behövde förfinas. Samlingen var bara första steget mot att bli en förenkling. Detta faktum var återkommande i det reformarbete jag studerar och hör samman med empiriseringens hinder och möjligheter. I det föregående har jag bland annat pekat på att de skilda medierna orden nedtecknats på och de skilda beskrivningarna av orden var en försvårande omständighet när de också skulle sammanställas.

Leopold menade också att insamlandet aldrig var fullständigt till att börja med. Utvärderingen sammanfattades i ett antal punkter. För det första hade språket, 1808 alltså, vuxit sedan ledamöterna sist samlade in det. Att ”afmäta uppteckningen emot sjelfva förrådet” skulle oundvikligen visa att samlingarna inte motsvarade språket.²³⁵ Leopold gav akademien en del av äran för språkets tillväxt, i synnerhet Kellgrens arbeten lyftes fram. Här syftade Leopold inte på ordboksarbetet, utan på Kellgrens övriga produktion. Språkets spridda natur gjorde sig dock åter påmind, dessa tillskott var ”till stor del strödd[a], och måste hopsamlas.”²³⁶ Insamlingen behövde ånyo systematiseras. Hur skulle då denna insamling gå till? Leopold menade att minnet inte var ett tillräckligt gott insamlingsinstrument (inte ens ”det bästa och rikaste”) och inte heller att läsa ordböcker, utan han föreslog ”en återtagen läsning af alla våra bästa Skrifter och böcker sedan vissa år tillbaka”. Läsningen skulle kombineras med ”noggranna anteckningar.”²³⁷

För det andra återkom Leopold till frågan om äldre ord. Förutom det samtida språket borde även ordboken härbärgera ords historiska betydelse. Leopold nämnde ord som ännu användes, men där betydelsen skiftat vilket försvårade förståelse, och ord som historiker använde för att de förekom i deras material men som var obekanta för Leopolds samtida läsare. De studerade topograferna

²³⁴ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold. D. 4, Skrifter på prosa 1785-1829* (Stockholm, 2010), 404.

²³⁵ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold.*, s. 398-400.

²³⁶ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold.*, s. 398-400.

²³⁷ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold.*, s. 400.

och insamlarna försökte som bekant skapa ett Sverige som var överblickbart, fattbart, manipulerbart. Det gäller även det historiska Sverige. Ordboken blev i det perspektivet snarare ett verktyg för att förstå Sverige än ett kommunikations-stabiliserande instrument.

För det tredje diskuterade Leopold en utökad insamling av ord, denna gång gällde det olika facktermer. Leopold menade nu att det var otvivelaktigt att de behövdes. Mycket arbete behövde dock göras. Förvisso fanns en del fackord i samlingarna, men Leopold bedömde att de flesta orden fortfarande saknades. Till svårigheten med dessa ords insamlande hörde att de inte fanns på *något* ställe, utan att de ”verkel. Saknas”. Orden fanns i det dagliga bruket, men inte nedtecknade, vilket nästan var detsamma som icke-existerande. Leopold visste att det fanns ordböcker över handels-, juridik- och sjöfartstermer. Han trodde också att det fanns över trädgårdar och hushåll. Alldeles oavsett vad akademien eller andra redan hade gjort behövde dock tillgången på dessa ord bli med ”fullständighet uppmätt.”²³⁸

För det fjärde återkom Leopold till frågan om de sammansatta orden. Problemet var den ”alldeles obestämda ordmängd som uppkommer genom lättheten af sammansättningar.”²³⁹ Frågan var alltså, återigen, var gränsen skulle dras för vad som behövde vara med i ordboken och inte. Leopold exemplifierade med ordet ”läkemedel”, en sammansättning som borde vara med i en ordbok enligt honom, men bör då ord som ”kunskapsmedel” eller ”förbättringsmedel” vara med? Sådana frågor måste lösas innan någon ordbok kunde skrivas: utan en princip ingen tydlig produkt. Till sist återkom Leopold till frågan om arbetsordningen. Utarbetandet av en ordbok förutsatte egentligen en grammatik, frågan kunde inte ”undvikas, eller till en sednare tid uppskutas.”²⁴⁰ För allt detta, avslutade Leopold, krävdes ”fleras biträde”.²⁴¹

²³⁸ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 402-403.

²³⁹ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 403.

²⁴⁰ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 407.

²⁴¹ Ståhle Sjönell, Söderlund (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 409.

Alla punkter handlade mer eller mindre om insamling. Det var det som hade misslyckats och som behövde göras bättre. På så sätt är Leopolds memorial ett bokslut över akademiens försök att överblicka där akademien genom Leopold kommit till insikt om svårigheterna. Nu användes vetenskapsmannens termer för att beteckna insamlingen. Akademien borde, enligt Leopold, mäta språket. Som Hallands åar eller Härjedalens skogar skulle språket synas och återges med exakt-
het – och det hade akademien inte gjort. Reformarbetet hade härmed för aktö-
rerna själva blivit en fråga om beskrivning och insamling, det vill säga att det var
det mimetiska beskrivandet av bruket som skapade språket snarare än några av
akademien gjorda ingrepp. Domaren hade blivit kopist. Insamlandet hade dock,
som vi sett, stannat vid det delvis belysta, det delvis sedda. Till skillnad från åar
och skogar var det som skulle samlas in oerhört utspritt, och även flyktigare än
en befolkning eller ett landskap. Orden kunde finnas i gamla söndervittrande ma-
nuskrift. Manuskripten kunde vara svårlokaliserade eller helt enkelt okända. Or-
den kunde finnas i nya publikationer. Orden kunde finnas hos experter på gruv-
näringen boendes i någon avlägsen gruvort. De kunde, också, finnas hos obe-
märkta undersåtar på landsbygden.

Från ordsamlingar till stavning

Ordbokens misslyckande är välkänt.²⁴² Ledamöterna själva talade om sina sänkta
förväntningar på den. De trodde inte de skulle kunna utarbeta den under sin livs-
tid men tröstade sig med att franska akademien också tog lång tid på sig.²⁴³ När
den här avhandlingen skrivs har arbetet precis avslutats, men då som ett annat
verktyg än det ursprungligen avsedda.

Stavningen har pekats ut som desto mer framgångsrik. Behovet av att stan-
dardisera stavningen diskuterades flera gånger inom akademien men arbetet kom

²⁴² Schück kallar det dödsdömt från första början. Han lyfter flera anledningar, såsom att de arbe-
tade i olika takt och att ekonomin saknades för arbetet. *Svenska Akademiens historia 1*, s. 528-534.

²⁴³ Per S. Ridderstad (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1800-1801* (Stockholm, 1989), s. 20-24.

inte igång på allvar förrän under slutet av 1790-talet. 1787 kontaktades akademien exempelvis av biskopen i Linköping som ville veta huruvida konsonanter skulle fördubblas eller inte. Biskopen menade att dubbla konsonanter borde undvikas ”så mycket möjligt voro” (det tyckte förmodligen protokollföraren också, som alltid använder *at* istället för *att til* istället för *till* och så vidare, *till* med när motsatsen fastslås som riktig).²⁴⁴ Oxenstierna, Kellgren, Adlerbeth och Botin höll dock inte med. Efter en diskussion enades de flesta ledamöterna om att dubbla konsonanter var det riktiga. De hänvisade till att bruket förvisso var delat, men att de hade ”skyldighet at återföra det rätta”.²⁴⁵ Akademien behövde balansera mellan vad den bedömde vara rätt och det bruket stipulerade. Att försöka styra stavningen var på flera sätt känsligare – som vi kommer få se – än att intervensera i olika ords öden. Det hade en direkt och synlig påverkan på det egna läsandet och skrivandet. För biskopen hade frågan om stavningen också en omedelbar praktisk betydelse med tanke på kyrkans utbildningsansvar.²⁴⁶

I avhandlingen följer jag försök att göra läsbart. I föregående avsnitt handlade det om att samla in språket. Föreliggande del handlar i viss mån om insamlingar. Dels gällde det att skaffa sig en överblick av vad som gjorts på ortografins område. Dels gällde det att förstå vidden av franskans intåg i svenskan. I högre utsträckning handlar det dock om en annan aspekt av att göra läsbart, nämligen sammanställning, visualisering och förklaring av det ledamöterna samlat in. En central aspekt av att göra läsbart är som sagt förenklingar. Att producera en karta i skala ett till ett av det territorium staten kartlägger är inte hjälpsamt. Förenkling har mediemateriella fördelar: det förenklade är förminskat. För Latour sammanfattas det i ekvationen papper som blir till mindre papper.²⁴⁷ Det är den våldsamma förminskningen som eftersträvas, abstraheringen av det stora och svår-förståeliga till något som får plats i en ficka eller kan vecklas ut på ett bord. I

²⁴⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1786–1789*, s. 145-146. Enligt biskopen vanpryde fördubblingen av konsonanter språket, och gjorde det likt polska. Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 505.

²⁴⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1786-89*, s. 146.

²⁴⁶ För fler exempel på frågor angående språket kopplat till undervisning, se Schück, *Svenska Akademiens historia 2*, s. 354-355.

²⁴⁷ Latour, ”Visualization and cognition”, s. 21.

Oleskos studie av den preussiska statens undersökningar av bland annat brandsäkerhet i koloniserings av Polen var formuläret som samlade all information bara början, svaren ”omarbetades; gjöts i nya former” såsom tabellen ”så att de viktigaste föremålen kunde jämföras samtidigt”.²⁴⁸ Förminskningen skulle möjliggöra styre på avstånd. I denna delstudie står tryckaren i centrum. Det var han som skulle utföra den viktiga uppgiften med att, bokstavligt talat, sätta arbetet till världen. Elisabeth Eisenstein har hävdat att stabilitet (”fixity”) karaktäriserar tryckt text. Latour har på ett liknande sätt talat om byråkratins och vetenskapens ”immutable mobiles”. Adrian Johns har dock visat att tryck var allt annat än stabilt. Trycken blev ofta snedvridna eller tunna.²⁴⁹ Mycket arbete krävdes för att texten skulle vara användbar och texter utsattes ofta för förfälskningar och piratkopiering. Aspekter och konsekvenser av en instabil tryckkultur kommer undersökas. Akademien ansträngde sig dessutom för att deras stavning skulle accepteras och få spridning, det handlade inte bara om att göra läsbart för akademiens ledamöter utan också för en bredare sfär. För att nå det målet var kungens stöd och tidningarnas vilja att stava som akademien viktigt. Arbetet med stavningsläran är dock svårare att följa än ordboksarbetet. Det talas inte om stavningsläran i akademien i samma utsträckning som om ordboken. Det berodde på att Leopold, om än med mycket hjälp, gjorde arbetet själv. Brev mellan Leopold och andra används därför i högre utsträckning. Avslutningsvis binder Rosensteins förord till stavningsläran ihop båda studiens delar. I den skrev han om akademiens arbete, både vad gäller ordboken och ortografin. I förordet resonerade Rosenstein kring de val som gjorts, och över akademiens ursprungliga mål och de hinder som legat i vägen för att realisera det.

²⁴⁸ Olesko, “The indaganda survey of the Prussian frontier”, s. 8.

²⁴⁹ Johns, *The nature of the book*, s. 11-19.

Ortografiarbete

I protokollet från 1797 inskräps betydelsen av att stadga stavningen. Ledamöterna förstod själva vilka svårigheter det skulle innebära och att stavningsförslaget skulle ha verkningar utanför akademien. Med detta i åtanke uppmanades ledamöterna att redogöra för förslag på hur stavningen kunde bli mer enhetlig.²⁵⁰ Ett och ett halvt år senare, utan att frågan nämnts i protokollen, meddelade Leopold att han var klar med ortografin.²⁵¹ Adlerbeth, Silverstolpe och Rosenstein skulle därför gå igenom arbetet med honom.²⁵² Några möten senare läste Leopold inledningen till arbetet. Akademien beslutade därpå att Leopold även skulle läsa arbetet på den offentliga sammankomsten.²⁵³ I början av 1799 berättade Leopold att han läst sitt arbete för Silverstolpe och Adlerbeth. Nästa steg var att renskriva texten innan ledamöterna skulle få läsa stavningsläran var för sig. Innan det ville Leopold dock läsa upp den på deras möten för att få synpunkter, vilket akademien sedan gör under ett flertal träffar.²⁵⁴ I oktober 1799 påbörjades en omläsning av Leopolds arbete där särskilt svåra frågor hanterades. Det gällde bland annat försvenskning av främmande ord (i de flesta fall franska) såsom ”Aktör i stället för Acteur”, om när c respektive k skulle användas (i ord som konkurs) och om fw eller fv skulle användas (som i stafva).²⁵⁵ I en sista omgång läste några av de andra ledamöterna Leopolds avhandling. De önskade en tillhörande ordlista med rätt stavning vilket Leopold delvis hörsammade, men framförallt ville han skriva en lättfattlig sammanfattning ”som skulle sätta hvar och en i stånd, at utan svårighet lära sig Stafsättet, och vid förefallande tvifvelsmål känna det rätta”.²⁵⁶ Där den planerade ordboken spretade var målet med stavningsläran tydligare. Den skulle vara ett verktyg bestående av lättfattlig och abstraherad kunskap som kunde skapa en standardiserad stavning.

²⁵⁰ *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798* s. 31.

²⁵¹ Leopold fick således uppdraget utanför sammankomsterna. Schück, *Svenska Akademiens historia* 2, s. 333.

²⁵² *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798*, s. S171.

²⁵³ *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798*, s. 184.

²⁵⁴ *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800*, s. 6-15.

²⁵⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800*, s. 55-57.

²⁵⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1800-1801*, s. 179.

Korrespondens – det ortografiska landskapet

I ett brev till en vän skrev Leopold, i ett tidigt skede av arbetet, att han hoppades att ortografin skulle bli ”utan krångel, utan nyheter, och således utan motsägelser.”²⁵⁷ Inget skapande, bara nedskrivande av bruket. Förhoppningen grusades. Senare befarade Leopold ”att ett stort ortografiskt krig hotade den svenska nordens.”²⁵⁸ Leopolds privata brev ger en inblick i arbetet som föranledde kriget. Till att börja med får man föreställa sig att Leopold hade god insikt i ortografiska frågor. Han hade, exempelvis, arbetat som Gustav III:s bibliotekarie. I brev mellan dem långt före stavningsläran skrevs bad Gustav III om ett svenskt lexikon från biblioteket, och vid ett annat tillfälle diskuterade de den ortografiska frågan om huruvida kungen skulle använda *th* eller *d* i ord som *den/thet* i ett verk han planerade att trycka.²⁵⁹

I december 1798 bad Leopold Gjørwell – boksamlaren, encyklopedisten, importören av utländsk litteratur – att se efter i den lärda tidskriften *Den Swänska Mercurius*, som Gjørwell själv gav ut på 1750-talet, vad som fanns skrivet om svenska språket och särskilt ortografin.²⁶⁰ I sökandet kunde Gjørwell, meddelade Leopold, undanta arbetet om Ljungbergs *Svenska språkets redighet* från 1756, eftersom han redan hade lånat det. Leopold fick brevet i retur, med en förteckning nedskrivna på baksidan.

1799 frågade Leopold Edelcrantz, som också satt i akademien, om dennes kommentarer på stavningsläran. Leopold berättade att akademien hade börjat klaga på hans ”långsamhet”, och på ett diplomatiskt sätt påpekade han att det enda hindret för färdigställandet var Edelcrantz. Denne hade nämligen fått ett unikt exemplar av stavningsläran med en del ”rättelser” som Leopold behövde

²⁵⁷ Olle Holmberg, Åke Hüge Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, senare avdelningen, tredje delen (Lund, 1970), s. 65.

²⁵⁸ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 202. Debatten om ortografin var stor. Se t.ex. *Svenska Akademiens historia* 2, s. 349-368. Här görs bara några få nedslag.

²⁵⁹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 238, 272.

²⁶⁰ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 88-89.

för att kunna skriva klart.²⁶¹ Som Elisabeth Yale påpekat kan korrespondens betyda att ”varje individ kan sammanväva sin lokala kunskap med den kunskap som andra äger”. Korrespondens används genomgående av aktörerna för att samla in och samarbeta. Men, som Yale fortsätter, i praktiken var korrespondens mycket mer komplicerat än drömmen om den.²⁶² Det ledde ofta till förseningar, och i värsta fall bortkomna manuskript. Samtidigt var korrespondensen nödvändig för att skapa stavningsläran, det var så synpunkter och tidigare arbeten kunde samlas ihop.

Tryckaren

Korrespondens mellan Rosenstein, Leopold och tryckaren kan ge viss inblick i sammanställandet av stavningsläran och därmed i produktionen – dess praktiker, miljöer, aktörer – av ett verktyg som skulle användas för att stabilisera stavningen och möjliggöra styre. Rosenstein skrev ett förord till stavningsläran och en dedikation till akademiens nya handlingar som Leopold kommenterade, framförallt med avseende på stavningen. Däremellan fanns tryckaren som skulle trycka allt men som också hade egna synpunkter på stavningen. Svenska Akademien inrättades för att styra över språket, man skulle kunna säga ta makten, från en av språkets verkliga maktavare: tryckaren. Det var han eller hon, och inte skribenten, som bestämde stavningen. Eftersom akademien skulle ge ut en stavningslära gällde de att ta över kontrollen.

Akademiens samarbete med tryckaren, Carl Eric Delén (1767–1850), påbörjades när den skulle ge ut sina handlingar på nytt. En av anledningarna till nytryckningen var att Svenska Akademien inte ville sprida texter med felaktig stavning. Frågan förbisågs inte heller första gången den gav ut handlingarna. Eftersom ledamöterna då inte behandlat stavningen bestämde de sig endast för att den behövde vara enhetlig. Johan Henrik Kellgren fick i uppdrag att gå igenom

²⁶¹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 124.

²⁶² Yale, *Sociable knowledge*, s. 55. Min översättning.

handlingarna. I handlingarna från 1786 återfinns därför en förklarande eller ursäktande text som berättade att ”Svenska Akademien, som ej än ägt tillräckelig tid at för Språkets skrifsätt fastställa några vissa Regler, har, vid tryckningen af desse Handlingar, endast varit angelägen at öfveralt måtte bibehållas en någorlunda likhet i stafning”.²⁶³ När den nya upplagan skulle tryckas var ett problem att stadgarna och Gustav III:s brev till akademien på olika sätt avvek från den stavning Leopold kommit fram till och att akademien inte vill ändra kungens stavning. Frågan löstes typografiskt genom att Delén och Adlerbeth kom överens om att en större stil skulle användas för att markera annorlundaheten.²⁶⁴

Det var Leopold som, när nytryckningen diskuterades, berättade att han hittat en boktryckare som ”wore försedd med wackra Stilar och dessutom egde kunskap om den Orthographie, Akademien är sinnad at stadga”.²⁶⁵ Vid nästföljande möte hade Leopold med sig ett prov på Deléns sätt att trycka. En fördel med att Delén förstod stavningsläran var ekonomisk eftersom akademien då inte skulle behöva en korrekturläsare som mellanhand mellan sig och en tryckare som följde sitt eget sätt att stava.²⁶⁶ I det kontrakt som sedermera skrevs mellan akademien och Delén var den andra paragrafen att han måste följa akademiens ortografi.²⁶⁷

Det var just för sin förmåga att läsa korrektur som Carl Eric Delén gjort sig känd. Inget undkom hans ögon, och han tog snarare redaktörens roll än den simpla stavfelsletarens. Långt senare fick han sluta som akademiens tryckare efter att hans kritik trampat på för känsliga tår.²⁶⁸ Leopolds känslor för Delén var blandade. Han uppskattade tillika sårades av Deléns noggrannhet. Å ena sidan klagade han på att Delén ”med full afsigt och af eget välbehag” tagit bort s-et i *ers nåd*, till *er nåd* i ett korrektur. Att ändra ”hvad Akademien redan antagit och gillat” var

²⁶³ Citerat i Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia* 1. I Deléns utgåva blev stavningen inte heller enhetlig eftersom den trycktes under en längre period, under vilken stavningen hann ändras. Saken kommenteras i en ”Underrättelse”. *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, opaginerat.

²⁶⁴ Schück, *Gustavianska brev*, s. 196.

²⁶⁵ *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800*, s. 34.

²⁶⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800*, s. 37.

²⁶⁷ *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800*, s. 137. ”Utfäster jag Deleen mig, at wid tryckningen noga följa den af Akademien fastställda Orthographie”.

²⁶⁸ Bert Möller, ”Carl Erik Deleen”, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17435>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2025-01-01.

alltför självsvåldigt. Det ledde ändå till en längre utläggning i ett brev till Rosenstein där Leopold öppnade upp för att ändra till *er nåd* och *er Excellens*. Leopold avslutade med att säga att han trodde att alla utom Delén höll med honom, men att han ändrade sig om så inte var fallet.²⁶⁹ Delén hade ensamt kunna ändra i stavningen, om inte ändringen upptäckts av Leopold, precis det som var farhågan med tryckaren. Leopold klagade även inför Rosenstein att Delén borde vara mer ödmjuk istället för att lägga sig i akademiens stavning, särskilt som han tryckt ordlistan med de försvenskade franska orden ”så snedt och vindt”. Tureorna med tryckaren tar sig hela vägen till teatern. I en pjäs skriven av G.A. Silverstolpe klagar karaktären Leopold på en tryckare när han läser ett korrektur med felaktig stavning, ”[m]en hvad tusand... kan ni då icke stafva på tryckeriet? känner ni icke den nya orthographien?”²⁷⁰

Till listan på oförrätter Delén åsamkat Leopold hörde att Delén inte ville ha med alltför underdåniga formuleringar i handlingarna. Leopold själv talade om att man kanske kunde ta bort titeln ”stormäktigste” när kungen titulerades eftersom de nu levde i ”jakobinska tider”.²⁷¹ Delén ville gå längre, vilket Leopold menade var lätt för honom att säga som var ”sjelfberoende”.²⁷² Boktryckaren Delén ägde sin egen verksamhet och hade inga personliga band till kungamakten. Den lyxen hade inte Svenska Akademien som var beroende av kungligt beskydd. Å andra sidan behövdes Delén med sina noggranna läsningar. Leopold skrev till Rosenstein, efter ännu en dust med Delén, att ”[h]an är litet näsvis och litet narr, men som han ibland är nyttig derigenom, så må det tålas.”²⁷³

Ett annat problem med Delén var dennes sätt att stava sitt namn. Han hette först inte Delén, utan Deleen. Den senare stavningen bröt mot akademiens stavningslära. Leopold försökte därför förmå honom att ändra sitt namn, och stava

²⁶⁹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 186.

²⁷⁰ K.F. Werner ”Gustaf Abraham” i Carl G.U. Silverstolpe (red.), *Några anteckningar om adliga ätten Silverstolpe* (Stockholm, 1884), s. 283.

²⁷¹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 191.

²⁷² Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 191.

²⁷³ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 190.

det på, som han sa, ”Akademiskt vis”.²⁷⁴ Boktryckarens namn stod på ett iögonfallande vis med i handlingarna, precis som i de flesta andra böcker som gavs ut vid den här tiden. Leopolds försök kan därför ses som en strävan mot att rensa bort de inkonsekvenser som är problemet med kollektiva kunskapsprojekt i allmänhet och med stavningen i synnerhet. I förlängningen är det ett ovanligt alldagligt exempel på praktiker kopplade till reformarbetet och försöken att göra läsbart. I handlingarna stavades namnet i enlighet med Leopolds önskan, och Delén ändrade sedermera sitt namn.

Ordlistan och allmänhetens acceptans

Det som föranledde Leopold att tala om ett ortografiskt krig var dennes förslag om att försvenska utländska ord, särskilt de franska. I stavningsslåran fanns en lista betitlad ”Alfabetisk förteckning på de i Svenskan redan af Bruket upptagna främmande ord, hvilka böra, genom stafningen, förenas med det övriga språket”. Listan var 1417 ord lång – i den återfinns ord som absolut, biljett, filosof, konkurs, subtil, och volang för att nämna några. Listan var i sig ett insamlingsarbete, men i mindre skala än ordboken. Dels var det färre ledamöter som utarbetade listan.²⁷⁵ Dels var det en avgränsad grupp ord som skulle samlas in, och på ett område som ledamöterna behärskade. De talade franska, men inte dialekt eller fornsvenska. Fullständighet var inte heller ett krav, även om listan borde vara omfattande. Leopold berättade om sin osäkerhet över en ofullständig insamling i brev till Rosenstein, ”[o]aktadt all min uppmärksamhet vid redaktion af ordlistan, fruktar jag ändå att många ord blifvit förbigångna som borde finnas”.²⁷⁶ Den tidigare nämnda pjäsen av G.A. Silverstolpe skvallrar om listans omfattning och inverkan på stavningen. Karaktären Leopold skryter om att vart fjärde ord förvisso är utländskt i hans texter ”men ändå helt tydligt skrifvet på svenska.” I

²⁷⁴ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 192.

²⁷⁵ Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 33.

²⁷⁶ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 192.

texterna fanns, vidare, inte ”et enda ph, ej et enda th, ej et enda c eller q”.²⁷⁷ Den fruktan Leopold bekände i brevet till Rosenstein byggde på att om orden inte samlades in, kommer de förorena språket med sina inkonsekvenser. Insamlan- dets konkreta vikt är sällan så tydligt uttryckt som här. När orden samlas in och placeras i listan så görs de läsbara och när orden är läsbara är listan ett pedagogiskt instrument som förvandlar språket.

Akademien vidtog flera åtgärder för att förmå viktiga instanser utanför akade- mien att acceptera ortografin och sprida den vidare. Om inte stavningen också accepterades skulle den som politiskt verktyg betraktat vara lika verkningslös som ordsamlingarna i akademiens arkiv, kunskapen skulle fortfarande finnas men vara gömd. Leopold skrev exempelvis till redaktören för Stockholms Posten, som han var god vän med, och tackade för att han använde k istället för c i olika ord, i enlighet med stavningssläran. Leopold menade att det var ett av de viktigaste bi- dragen tidningen gjort för förnuftet och språket.²⁷⁸ Det var stora ord. Ibland säger man för mycket. Kanske menade han inte riktigt det. En annan tolkning skulle vara att stavningen och förnuftet faktiskt hörde ihop. I Leopolds vardag gjorde de i alla fall det. Samtidigt som han skrev om ortografin brottades han med Kant. Ena dagen skriver Leopold om hur han ”står upp till halsen i hans [Kants] metafysik”, efter att i flera år studerat honom.²⁷⁹ Nästa funderar han över prepositionernas natur. Ett par år senare, när stavningssläran nyligen publicerats, klagade Leopold över sin hälsa. Han hade varit mer sjuk de senaste tre månaderna än de föregående tio åren. Även då låg Kant och stavningen som ett mörker över honom. ”Metafysiska spekulationer och ortografiskt gräl borttaga mina få dräg- liga arbetsstunder.”²⁸⁰ Förutom att berömma ber även Leopold redaktören att införa till, att, sitt, mitt och så vidare med dubbla konsonanter för att hålla dem ”dagligt fram för publikens ögon och inpregla i små och stora barns minnen”.²⁸¹

²⁷⁷ Silverstolpe, citerad i *Några anteckningar om adliga ätten Silverstolpe*, s. 284.

²⁷⁸ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 200.

²⁷⁹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 102.

²⁸⁰ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 202.

²⁸¹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 200.

Utöver dessa små manövrar som repetitivt gjorde stavningsreformen läsbar delade Svenska Akademien ut gratissex av stavningsläran till ämbetsmän för att stavningen skulle spridas.²⁸² Det var som bekant inte minst i de egna leden stavningen skulle förbättras.

Det var också viktigt att få kungligt stöd. Denna gång av Gustav III:s son, Gustav IV Adolf. När Leopold en dag träffade kungen föreslog den senare ”port” (istället för ”porte”) som en möjlig försvenskning. Detta ord var inte med på listan, men, berättade Leopold för en vän, ”[n]i gissar väl att det straxt infördes.”²⁸³ Först berättade Leopold också för Adlerbeth att kungen verkade tycka om deras försvenskning av de utländska orden.²⁸⁴ Efter en tid ville kungen dock ha en förklaring av ortografin. Leopold skrev en sammanfattning som ansetts vara pedagogisk.²⁸⁵ Kungen nöjde sig först med detta (kanske för att han inte läste den), 1802, men 1806 ångrade han sig eftersom han hade fått för sig att bokstaven c skulle uteslutas ur språket.²⁸⁶ Kungens invändningar publicerades i *Post- och Inrikes tidningar*, vilken också blev tvungen att ändra sin stavning. Andra tidningar fortsatte dock att stava i enlighet med akademiens förslag.²⁸⁷ I den föregående delen led ordboksarbetet av akademiledamöternas delade meningar om vad språket var, här stred olika delar av staten sinsemellan då kungen och dess språkvårdande akademi drog åt olika håll. Leopold började sedermera själv tvivla över klokheten i sina förslag. I det läget riskerade projektet att stabilisera språket att gå om intet, men i Almqvists inflytelserika ”Svenskt rättstafningslära” från 1829

²⁸² Loman, *Svenska Akademien och svenska språket* s. 34. Redan tidigare var spridningen viktig. Adlerbeth skrev exempelvis till Rosenstein och argumenterade för att de skulle sätta ett lågt pris på handlingarna. Att handlingarna skulle komma många till del var viktigare än eventuell vinst. Adlerbeth skrev detta 1789, då var det extra viktigt att locka med pris eftersom de stod i ”concurrance” med riksdagsprotokoll och annat som krävde uppmärksamhet. Schück, *Gustavianska brev*, s. 193. För den politiska strategin att mångfaldiga samma budskap i en rad olika medier, se Jonas Harvard, ”Medial mobilisering: Opinionsstormen och representationsreformen”, i Harvard, Lundell (red.) *1800-talets mediesystem*.

²⁸³ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 203.

²⁸⁴ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 182.

²⁸⁵ Schück, *Svenska Akademiens historia* 2, s. 369. Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 33-34.

²⁸⁶ Schück, *Svenska Akademiens historia* 2, s. 368-369.

²⁸⁷ Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia* 2, s. 413.

försvarades sedermera stavningen.²⁸⁸ I förlängningen var försvar (och beständighet) det innebar) nödvändigt för att reformer skulle ha någon varaktighet. Det gäller inte bara dessa förhållandevis milda och flyktiga typ av reformer som språkförslagen innebar. Även de lagar som studeras i de andra fallstudierna behövde spridas, accepteras, förstås och underhållas för att inte bli verkningslösa eller få motsatt effekt.

Stavningsläran presenteras

Femton år efter Svenska Akademiens instiftande skulle så frukten av dess arbete presenteras. Istället för en ordbok gav de ut Leopolds ”Afhandling om Svenska Stafsättet”, och en nyutgåva av handlingarna med förändrad stavning. Av strategiska skäl stod dock inte Leopold som författare utan akademien som helhet. Leopold ville inte pekas ut, bland annat för att ”arghetens vapen [vänds] emot en enda”.²⁸⁹ Arbetet skulle inte förstås som personligt utan som ett uttryck för Svenska Akademiens samlade expertis, och alltså ett officiellt påbud.

Avhandlingen består av ett långt förord av Rosenstein och själva huvudtexten med regler och förklaringar av Leopold. Under arbetet med förordet kommenterade Leopold löpande Rosensteins utkast. Kommentarererna gällde hur ord skulle stavas och böjas, hur man skriver ”biskop” i plural och vilka exempel som skulle användas för att tydligast åskådliggöra de olika språkreglerna.²⁹⁰ Ofta rörde det sig om småsaker, men även angående dessa var ledamöterna mycket noggranna. Leopold anmärkte exempelvis att ”Kanslikollegium” kan stavas ”Kanslicollegium”, och kommenterade självironiskt (och urskuldande), ”Se der, Nådiga Broder, mina lärda påminnelser.”²⁹¹ Leopold skickade också utkast med listor på orden. Läsningens materialitet uppmärksammades: Leopold hade skrivit de

²⁸⁸ Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 33-36.

²⁸⁹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 212.

²⁹⁰ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 188-191.

²⁹¹ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 195.

många orden smått men tröstade Rosenstein med att han slapp det mödosamma läsandet eftersom Rosenstein hade en uppläsare.²⁹² Innan texten gick till tryck satt Leopold och Delén tillsammans och gick igenom Rosensteins förord. I en rapport om genomgången till Rosenstein berättade Leopold att Rosenstein skrivit övertygelse fem gånger på tre meningar, och att han hade behövt ändra det.²⁹³ Inget skulle lämnas åt slumpen. Leopold förklarade varför: ”Alla dessa ytterst små saker kunna vara af någon vigt, efter[som] Akademiens bruk troligen blir eftersyn.”²⁹⁴ Akademien hade inte gett upp tanken på sitt eget inflytande, även om begränsningar fanns för vad som över huvud kunde påverkas. Tvetydigheten ryms inom Leopolds rubrik för stavningsläran första kapitel: ”Om de grunder som vid Stafsättet följas, eller böra följas”, det vill säga både en annonsering av att här beskrivs det som är och det som bör vara.

”Ljudets välde” – språkutvecklingens aktörer

Förordet innehöll alltså resonemang om akademiens arbete, om ortografi i allmänhet och om de val som gjorts. Utgångspunkten för deras arbete, förklarade Rosenstein, var att ortografi egentligen var enkelt. Bokstäverna skulle beteckna ljudet och när dessa sätts samman bildas ett ord. Bokstäverna borde därför stämma överens med ljuden. Då skulle ”skrifning och läsning blifva lika lätta som säkra.”²⁹⁵ Tyvärr var det inte så. Det svenska alfabetet var en anledning till problemet, menade Rosenstein, alla ljud var exempelvis inte med i det och vissa bokstäver hade mer än ett ljud. Frågan om bokstäverna diskuterades ett fåtal gånger i akademien. Silverstolpe menade exempelvis vid tiden för utgivningen av ortografin att två ljud som var vanliga i språket behövde skrivas med flera tecken (han kallar ett av ljuden för ”esch” som behöver skrivas med s, c och h).²⁹⁶ Silverstolpe

²⁹² Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 192-193.

²⁹³ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 213.

²⁹⁴ Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, s. 191.

²⁹⁵ Nils von Rosenstein, ”Företal, som innefattar orsakerna till det skiljaktiga i svenska skrifningen, underättelse om dem som skrifvit rörande Stafsättet, samt begrepp om Akademiens arbete” i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796, del 1* (Stockholm, 1801), s. 3. Hädanefter ”Företal”.

²⁹⁶ *Svenska Akademiens dagbok 1801-1802*, s. 71-62.

föreslog därför ett antal nya bokstäver, ett förslag som inte hörsammades. Dylik planering av språket är ett exempel på hur akademien beslutat sig för att *inte* gå till väga, det vill säga att sätta visionen före överväganden om vad som var möjligt.

Dessutom, fortsatte Rosenstein, uttalade människor ord annorlunda än de stavade dem, och ord lånades in från främmande språk med bibehållen stavning. ”Genom dessa och ännu flera orsaker har ortografien af de flesta språk blifvit förvandlad till en särskilt kunskap, hvilken icke genom blotta kännedomen af ljudtecknen kan inhämtas, men fordrar en mängd reglor, som åter nästan alla hafva sina undantag.”²⁹⁷ Ortografien var inte den rationella vetenskap det i förstone verkade som, kan vi säga att Rosenstein proklamerar, utan en empirisk. Det hjälpte inte, fortsatte Rosenstein, att svenskan med sina å ä och ö hade den fördelen att de inte behövde flera bokstäver för att uttrycka dessa ljud, eller att många av de ljud som används i svenskan var ”rena”. Ändå var det så att den svenska ortografien var ”mindre säker och stadgad, än något annat af de odlade språkens.”²⁹⁸

Rosenstein utredde därefter de historiska, sociala och fysiologiska anledningarna till varför svensk stavning såg ut som den gjorde. Den första punkten, av fem, var skillnaden mellan tal och skrift. En anledning till skillnaden var dialekterna. Enligt Rosenstein hade dialekterna sitt ursprung i respektive landskaps gränser till andra länder med andra språk eller att de tillhört andra länder (såsom Halland, Blekinge och Skåne). Den största anledningen till skillnaden var dock, menade Rosenstein, rörelsen mot ”att gifva uttalet större lätthet och behag”. Rosenstein pekade också ut aktören: det var tunga och öra snarare ”än föresats och eftertanke” som ledde vägen.²⁹⁹ Loman menar att Rosenstein i förordet visar varför stavningen ”avlägsnar sig från ett idealtillstånd”.³⁰⁰ Rosensteins uttalande skulle också kunna tjäna som en dom över Svenska Akademien i synnerhet, och

²⁹⁷ *Företal*, s. 4.

²⁹⁸ *Företal*, s. 5.

²⁹⁹ *Företal*, s. 6.

³⁰⁰ Loman, *Svenska Akademien och svenska språket*, s. 23.

alla planerade språkprojekt i allmänhet. ”Tungan [...] skyndar sig att följa tanken” och hoppar därför över bokstäver och stavelser utan att ersätta dem, den ändrar ljud som är svåra att uttrycka till ljud som är ”lättare för tungan att framföra, och behagligare för örat att emottaga”.³⁰¹ Eftersom skriften alltså utvecklades långsammare än talet skilde de sig åt med tiden. Möjligheterna för Svenska Akademien eller någon sådan entitet att bli en språkets lagstiftare sätts härmed inom parentes. Språket visade sig vara en de historiska tillfälligheternas produkt och inte något att besluta och styra över. Anders Celsius talade också om tungan i sitt inträdestal. Celsius och Rosensteins skilda uppfattningar om denna kroppsdel kan representera vad som skett. Där Rosenstein neutralt beskrev tungans makt var Celsius betydligt mer bekymrad. Under 1600-talet var svenskan enligt honom ”lemnadt till tungans tygelfria fart [...] likt ett barn utan gångstol”.³⁰² För Celsius skulle tungan tuktas, för Rosenstein var det ett empiriskt faktum som inte kunde kringgås. Leopold talade också om andra aktörer än de viljestyrda inom språkutvecklingen. Språket, menade han, ”förändrar sig i tidens längd genom ett slags hemlig och beständig syftning till förbättring”.³⁰³

Ibland ledde förändringarna till olika stavningar enligt Rosenstein. Det behövde dock inte alltid vara ett problem, som när det gav upphov till två olika sätt att stava ett ord, men där båda är riktiga (såsom ”fader” och ”far”). Sådana skillaktigheter underlättade olika stilnivåer. När man inte var ense om en stavning var det dock svårare att bestämma vilket som skulle gälla. Rosenstein menade att man helst bör stava så som man talar. Som ett ofarligt exempel på en avvikelse från denna princip nämnde Rosenstein att man hade f före v, fastän f inte uttalas. Det var bara en ”besynnerlighet” som inte gjorde någon skada eftersom alla stavade så. Värre var det när stavningsprinciper blandades (vissa skriver ”then och thet, ehuru alla säga den och det”).³⁰⁴

³⁰¹ *Företal*, s. 8.

³⁰² *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786* (Stockholm, 1801), s. 128.

³⁰³ Leopold, ”Om de grunder, som vid Stafsättet följas, eller böra följas” i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796, D. 1* (Stockholm, 1801), Första avdelningen, s. 12.

³⁰⁴ *Företal*, s. 14.

Punkt tre på Rosensteins lista behandlade fördubbling av bokstäver. Vokalers fördubbling hade tidigare använts för att visa att vokalen uttalas långsamt (såsom ”roos” eller ”faara”). Rosenstein menade att denna fördubbling sedan länge försvunnit.³⁰⁵ Frågan om konsonanternas fördubbling var dock inte avgjord vilket skapade ostadighet i de ortografiska reglerna. Fader och far fick alltså existera sida vid sida men inte att och at. Ibland användes till och med olika stavningsprinciper i samma bok. Rosenstein föreslog att dubbla konsonanter borde användas för att markera vokalens snabba uttal. Det andra alternativet var att använda en accent, men en fördubbling av konsonanter ansågs vara bättre eftersom det ”vid läsning i skrift och tryck låter säkrare och hastigare märka sig.”³⁰⁶ Motivet för att använda dubbla konsonanter skvallrar om att de kommunikationsunderlättande ambitionerna, och i förlängningen dess nytta för svenska staten, inte glömts bort. Sådana ambitioner fick dock, som vi sett flera gånger, stå tillbaka för vad som över huvud var möjligt att förändra.

Punkt fyra behandlade grammatiken. Ett av problemen med den var att språkforskare försökt pådyvla det svenska språket latinsk grammatik. Dessa förslag hade emellertid varit verkningslösa och missriktade. Istället hade en bättre och mer avpassad grammatik vuxit fram genom bruket. Svenska språket hade alltså, slog Rosenstein fast, en grammatik med ”obestridda och oryggliga lagar”. Problemet var att dock att reglerna ignorerades.³⁰⁷

Den sista punkten ägnas utländska ord och stavningar. Tyskarna, som kom till Sverige efter 30-åriga kriget, tog med sig boktryckarkonsten, lagar och seder, besatt ämbeten, och kom att få stor inverkan på språket.³⁰⁸ Att boktryckarkonsten kom från Tyskland ledde också till att det var tyskarna som styrde över tryckpressarna, självsvåldigt följde de sitt eget sätt att stava, ”i allmänhet fick man se svenskan skrivas och tryckas såsom hade det varit tyska.” Det ledde till införandet av ch, z och en alarmerande ökning av bokstaven h (den ”infördes öfver allt”).³⁰⁹

³⁰⁵ *Företal*, s. 21-22.

³⁰⁶ *Företal*, s. 23.

³⁰⁷ *Företal*, s. 28.

³⁰⁸ *Företal*, s. 32-33.

³⁰⁹ *Företal*, s. 34.

Akademiens egna ansträngningar vid utgivandet av den bok Rosenstein skrivit förordet till vittnar om att boktryckarna, tyska eller inte, fortfarande hade ett stort inflytande, vilka det gällde att styra över för att kunna reformera språket. Rosenstein menade att franskan nu hade tagit tyskans roll. Franskan hade dock inte kommit att påverka språket i sin helhet på samma sätt som tyskan. På sätt och vis var det värre. Franska ord befolkade nämligen svenska texter och svenskt tal, som främmande fåglar i språket, med egna stavningar, ljud och tecken.³¹⁰ Problemen med franskan i svenskan var också att alla svenskar inte kunde franska.³¹¹ Franskan gav alltså upphov till kommunikativa problem. Rosenstein talade explicit om svårigheterna det ledde till för läsaren. Att få bort denna, för ögat och läsandet, störande blandning av språket var som sagt Leopolds stora förtjänst i enlighet med det tidigare nämnda teaterstycket. Franska var dessutom i högre utsträckning än exempelvis latin förknippat med adeln, franska ords intåg i texter gav därför upphov till lässvårigheter för en stor grupp människor i Sverige.³¹² Lösningen var en införlivning av franskan i svenskan. I slutet av avhandlingen listade Leopold som sagt en stor mängd franska ord som han gav en svensk stavning.

Akademiledamöterna som språkfilosofer

Synen på orden och språket kom som sagt att förändras under arbetets gång. Följden blev att anledningen till samlandet skiftade. Med utgångspunkt i von Fersens tankar om dialektala ord kan vi exempelvis synliggöra en annan motivering till projektet. Syftet med att införa ordet ”glaning” (som han hade hört på sin resa) kan förstås som att det är en hjälpsam förkortning, på samma sätt som att ordet ”skymning” fångar in fenomenet snabbare och mer skriftekoniskt än en beskrivning av en skymning. Ett annat syfte med att införa glaning, och dylika

³¹⁰ *Företal*, s. 35.

³¹¹ *Företal*, s. 36.

³¹² För latinet i Sverige, se Bo Lindberg, *De lärdes modersmål: Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige* (Göteborg, 1984).

ord, kan vara att ordet är ett uttryck för ett visst sätt att tänka eller vara. Ledamöterna talade om vikten av att ha variation i språket och om att historiska ord har ett värde för att det vittnar om livet och perioden där orden användes – om ordet försvinner, försvinner också en bit historia. Dessa skilda positioner kan översättas till om språket primärt ska förstås som ett kommunikationsmedel eller som en oupplöslig del av mänskligt liv och erfarenhet. Charles Taylor har kallat den första synen på språk för betecknande, språket betecknar något som ligger utanför språket, som är oberoende av det. Den senare synen kallar han för konstitutiv, det vill säga att språket är grundläggande eller bestämmande och sammantvinnad med hur verkligheten uppfattas.³¹³ Språkets natur var en omtvistad fråga under den studerade perioden. Det var språket som kommunikation som framhölls av Gustav III. Uppfattningen om språket som erfarenhet växte inom akademien.³¹⁴ Att orden begreppsliggjordes som mer än bara ord förändrade vad som förstods som värdefull kunskap, och hur akademien uppfattade sitt uppdrag – insamlingen fick betydelse i egen rätt. Förutom att aktörerna uppfattade det som svårt att få genomslag för normativa uppfattningar om språket fanns alltså vad som kan kallas en herdersk kärlek till språkets rikedom som drev på det empiriska förhållningssättet.

Besynnerligheter och ideal

Efter genomgången av orsakerna till ortografins ostadighet förtydligade Rosenstein språkaktörernas hierarki och dess konsekvens för hur aktörer likt akademien bör förhålla sig till språket. Språket skapades och utvecklades av talet. På det följer författare som förbättrade vad talet påbörjat. Här fick förnyaren Olof

³¹³ Taylor, *The language animal*, s. 4.

³¹⁴ I England fanns ungefär samtidigt ett breddat intresse för språket. Janet Sorensen, *Strange vernaculars: How eighteenth century slang, cant provincial languages and nautical jargon became English* (Princeton, 2017), s. 1-2.

von Dalin (1708-1763) en framträdande roll.³¹⁵ Sist i hierarkin kommer ordboksarbetare, ortografer och grammatiker, ”hvilka mindre böra stifta regler och lagar, än samla och innefatta dem som *äro stiftade*.”³¹⁶ Redan i inträdestalet hade Murberg talat om dylika aktörers försök att föreslå lagar för språket, men problemet var att de inte hade tillräckligt högt anseende för att också driva igenom förslagen, vilket dock akademien hade.³¹⁷ Men nu hade språkarbete helt och hållet blivit insamlingsarbete. Det företag akademien själv var degraderades till att vara blotta samlare av lagar som *andra* stiftat, oavsett anseende. Även om skaparkraften och möjligheten för aktörer likt akademien att stifta lagar tonades ned, vidhölls stavningens betydelse för exempelvis Sveriges konkurrenskraft. I inträdestalet lovade Kellgren att språkets förbättring skulle leda till att ”slöjderna drivas med en lättare hand”.³¹⁸ I förordet skrev Rosenstein att stavningen av ett eller annat ord kan verka obetydligt, ”men hela stafningsläran är en väsendtelig del af den stadga och fullkomlighet, hvartill språken böra bringas, och utan hvilka ännu ingen nation ägde en fullkomnad förnuftsodling och upplysning.”³¹⁹ Den lilla retoriska manövern – vid en första anblick kan stavning verka obetydligt, men i själva verket är det av ofantlig vikt – görs alltså av en person som skrivit *Försök till en Afhandling om Uplysningen* och som fått exemplifiera den svenska upplysningen.³²⁰ Språk var alltså fortsatt viktigt, men det var inget man kunde föreskriva.

Svenska Akademiens erfarenhet av det svåra med språkarbete gjorde dem ödmjuka inför andras. I en historik uppdelad på vardera sidan av von Dalin listas en mängd språkarbetare av Rosenstein. Vissa avfärdades som mer eller mindre

³¹⁵ ”Kanske har aldrig något språk på en gång och genom en enda författare gjort ett större steg”. Alla borde därefter ha ”rätta[t] sig efter honom”. *Företal*, s. 55.

³¹⁶ *Företal*, s. 39. Min kursivering.

³¹⁷ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 21.

³¹⁸ *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786*, s. 49.

³¹⁹ *Företal*, s. 41

³²⁰ Christensson, *Lyckoriket*, s. 33.

galna, andra ansågs ha haft rätt. Framställningen möjliggjordes av det insamlingsarbete Leopold utförde med hjälp av sina vänner.³²¹ Förutom de mest kända verken (som exempelvis Sahlstedt) nämns mindre kända avhandlingar, tidningsartiklar och tal.

Framställningen av svenskans belägenhet var, i relation till andra utsagor, mer balanserad. Det fanns ingen anledning att beklaga sig över en fattig och ostadig svenska om det ändå var svårt att göra något åt saken. Rosenstein förklarade exempelvis att svenskan redan var ett moget och utvecklat språk.³²² Försöken eller möjligheten att rätta till missbruk hade spelats ner. Leopold menade att bruket inte behövde vara accepterat av alla för att gälla som regel, det räckte med en majoritet.³²³ Leopold tillkännagav också inledningsvis att akademien inte ändrat stavningen, utan bara låtit bruket bestämma reglerna, det vill säga att akademien gjort en sammanställning av de regler som bruket stipulerat. Att förändra stavningen trodde han inte skulle lyckas och valde därför att inte föreslå ett ännu mer regelbundet språk.³²⁴ Att akademien inte föresatt sig att reformera språket berodde, enligt Leopold, på att det var precis det som tidigare språkvetare gjort fel, "[m]an har påstått, att stadga rättskrifningen, då man nästan gjort ej annat än omskapat den."³²⁵ I stavningsläran deklarerades följaktligen att akademiens första vägledande princip var att den inte skulle ändra det bruket stadgat. Även ortografin skulle helt och hållet vara resultatet av arbetet med att göra språkets logik läsbar: reglerna var "slutföljder av samlade anmärkningar" inte av "sjelfmyndiga föreskrifter".³²⁶ Insikten om att bruket bör vara vägledande beskrivs som en läroprocess. Vissa fel fanns förvisso i språket, men mycket hade redan gjorts med

³²¹ *Företal*, s. 65. En sådan grundlig empiriker som Henrik Schück säger att de listan var närapå fullkomlig, då "en senare tid ej haft mycket att tillägga." Schück, *Svenska Akademiens historia* 2, s. 339.

³²¹ *Företal*, s. 2.

³²² *Företal*, s. 2.

³²³ Leopold, "Om de grunder, som vid Stafsättet följas, eller böra följas" i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*, s. 2.

³²⁴ Leopold, "Om de grunder, som vid Stafsättet följas, eller böra följas" i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*, s. 1.

³²⁵ Leopold, "Om de grunder, som vid Stafsättet följas, eller böra följas" i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*, s. 1.

³²⁶ *Företal*, s. 1.

att förbättra det.³²⁷ Akademiens uppgift var ”att visa skäl till bruket, att rätta några felaktigheter, och att af delade bruk bestämma det hon trodde rättast, eller i vissa fall begge.”³²⁸

Eftersom akademien inte i första hand ville förändra språket fick vissa ”besynnerligheter” vara kvar.³²⁹ Anledningen till undfallenheten mot märkligheterna i ortografin var, enligt Rosenstein, att det skulle vara svåra att ta bort, och att förändringarna skulle göra att den svenska litterära kanon föråldrades och förstördes.³³⁰ Så kopplades ortografin återigen till stora frågor om Sveriges historia och välgång.³³¹ Rosenstein tog även avstånd från vissa av akademiens metoder för berikning av språket. Äldre och dialektala ord krävde mycket arbete och gav lite resultat. Ledamöterna skulle kunna hitta ett fåtal brukbara ord men överlag var letandet en ”fruktlös möda” och orden ändå svåra att införliva i det språk som redan fanns.³³² Akademien förklarade att de istället satte sitt hopp till nybildningar och till lån från andra språk. Förlorade ord fick förbli historia. Värdet av orden förnekades inte, det stod bara inte i deras makt att samla in och sprida dem.

Schück menar att avvägningen mellan att förnya och behålla var ett uttryck för Svenska Akademiens strategiska briljans.³³³ Det verkar riktigt att det var en väl vald linje, inte minst eftersom de kontroversiella saker ledamöterna föreslog gav mycket uppmärksamhet och i den bemärkelsen inte var strategiska. I en sådan politisk orolig tid blev Leopold till en karaktär i en pjäs. Snarare än strategi bör dock den förändrade retoriken och de nedtonade anspråken förstås som en följd av de svårigheter som påvisats i denna fallstudie. Förordet var ett försvar för akademiens underlåtenhet att agera. Ledamöternas försök att göra språket till ett manipulerbart kunskapsobjekt förklarades vara bortom det möjliga. Den stora

³²⁷ *Företal*, s. 69.

³²⁸ *Företal*, s. 70.

³²⁹ *Företal*, s. 15.

³³⁰ *Företal*, s. 71.

³³¹ Martin Jansson, som skrivit om sekelskiftet 1900 och dess språkreformer framhåller att ”De förhållandevis små förändringarna tillskrevs en närmast oinskränkt betydelse.” Jansson, *Samtidens gränser*, s. 82.

³³² *Företal*, s. 77. Orden var dömda att glömmas.

³³³ Schück, *Svenska Akademiens historia 2*, s. 345.

skillnaden i uppfattningen av vad språket var ledde till svårigheter med att samla in och sammanställa det. Kunskapsprojektet att samla språket blev så stort och spretigt att det krockade med maktprojektet att göra det smidigt att kommunicera med. Önskan om ett smidigare språk ersattes delvis med andra mål. Samlandet av språket skulle fylla funktioner som var viktiga för nationalkänslan och den historiska medvetenheten. Kopplingen mellan språk och dess betydelse för ekonomisk utveckling och upplysningen av Sverige vidhålls förvisso. Särskilt när det var tal om stavningen. Franskan skulle tvättas bort eftersom den gjorde många texter oläsliga för de som inte kunde franska. Dubbla konsonanter skulle användas för att underlätta läsning. Även om tilltron till förmågan att planera språket försvagades användes fortfarande ett maktspråk. Leopold skrev att ordlistan togs med för att ingen skulle ”förfara efter ett alldeles enskilt och egenvilligt godtycke” när de stavade.³³⁴ Gränsen drogs dock vid att införa nyheter. Det rationella ordnandet av världen – vad Scott kallat en ”high modernist ideology” – ser vi inte här, även om visionären Silverstolpe i modernistisk anda föreslog nya bokstäver. Språkpolitiken hade empiriserats.

En aspekt av att akademien över huvud lyckades publicera stavningsläran var att insamlingen där var avgränsad. Den enorma arbetsbördan det innebar att göra språk och andra aspekter av Sverige angenäma att läsa var ett hinder som ofta återkom i det reformarbete som studeras, och som gjorde att flera reformer och deras verktyg inte blev till. Det gällde att fånga in de franska orden och ge dem en svensk stavning. Det var även lättare än att återuppliva det i tiden utspridda språket, eller de i rummet utspridda dialekterna, bland annat för att ledamöterna behärskade franskan. Inga större samarbeten inom eller utanför akademien krävdes. Ingreppen var också möjliga för att ingen, i alla fall inte tillräckligt mycket, ville bevara franskan. Franskan skulle inte heller gå förlorad som en följd av akademiens förslag, vilket alltför radikala ingrepp i svenskan riskerade. Själva genomförandet av reformen gav ändå betydande svårigheter, trots de åtgärder akademien vidtog för att blidka kungen och andra kritiker. Oavsett hur långa listor över

³³⁴ Leopold, ”Om de grunder, som vid Stafsättet följas, eller böra följas” i *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*, s. 245.

franska ord, eller hur goda argumenten var för att förändra stavningen, krävdes acceptans av de som skulle motta reformen.

Avslut. Liberal styrningskonst eller empiriseringens problem

I denna fallstudie följdes Svenska Akademiens försök att förändra språket som en fråga om att göra läsbart. Trots att reformarbetet handlade om språk och inte den typ av objekt forskningen om statligt styre typiskt sett intresserat sig för, såsom befolkningsstatistik, ledde de storslagna planerna för Svenska Akademien till omfattande insamlingar som också alltmer kom att bli det som skulle bli den faktiska ordboken snarare än bara samlingar att utgå ifrån. Det empiriska samlandet gjorde en resa från råmaterial till det faktiska språket vilket sedermera fick sin motivering av Rosenstein och Leopold i den utgivna stavningsläran. Det som skulle vara reformarbetets förberedelser och medel blev målet.

Empirisering är ett analytiskt begrepp som används för att peka ut och studera skiftet mot att politiska frågor kom att behandlas empiriskt. Syftet med avhandlingen är inte att undersöka *varför* politiska frågor kom att behandlas på detta sätt, men idén om att språkreformen skulle skötas empiriskt var inte närvarande redan från starten. Det var svårigheten att etablera en insamlingsprincip i kombination med en historistisk/romantisk uppfattning om språket som bidrog till att språket kom att betraktas som något att förhålla sig deskriptivt och empiriskt till. Detta gjorde att en snäv planering av språket aldrig på allvar förelåg som alternativ eller möjlighet, förutom möjligtvis för Gustav III och ett fåtal ledamöter. Där staten enligt forskare som Scott, Latour och Foucault lyckas förminska, förenkla, visualisera, och bryta ner en rörig verklighet till ett manipulerbart objekt skapade akademien inte denna omvandling. För Scott är problemet med staten dess tendens att utifrån påtvinga en ordning på en rörig värld vilket också är anledningen till att staten slutligen misslyckas, inte med sin förmåga att förenkla och skapa kun-

skap, men med att uppnå sina större reformmål. Statens ”tekniska vision” hem-söktes, enligt Scott, av det som inte kunde fångas in av statens förenklingar.³³⁵ Vissa ledamöter av akademien menade tidigt att deras vision om språket inte hade någon betydelse och lade därför visionerna åt sidan. Akademedamöterna framhöll bokstavligt talat att om de hade föreskrivit språk hade det mest skapat oreda. Den statliga kunskap de sökte var empiriskt noggrann snarare än föreskrivande, språket behandlades närmast kärleksfullt. I förlängningen skulle det statliga subjektet avhålla sig från att tycka och istället överblicka. För Botin verkade det menligt för självaktningen – akademien borde rätta till fel – men till slut var det inget den kunde göra åt det. Det var alltså inga språkfilosofiska upptäckter eller traktat om hur man bör styra som renderade omläggningen mot att bruket, den empiriska beskrivningen, fick företräde. Omläggningen kan förstås som en form av vad governmentalityforskningen kallar liberalt styre men i så fall som en följd av informationshanterings problem och därefter en pragmatik, snarare än som en överläggning om hur man bör styra. Att språket kom att behandlas empiriskt framstår som ofrivilligt: eftersom akademien inte kunde föreskriva fick den beskriva. Alldeles oavsett kom arbetet att reformera språket handla om hanterandet av information. Hur empirisering och dess ofta medföljande svårighet att hantera information kom att inverka på vilka förslag som lades uppmärksammas i alla fallstudier.

Syftet med fallstudien har också varit att undersöka en praktisk politik och dess vidare inverkan på reformer och formerandet av ett statligt subjekt. De praktiker som innebar vad jag kallar att göra läsbart skulle fylla många funktioner för akademien. Överblicka det som skulle reformeras, berika det genom att fylla i luckorna, göra långa listor för att pedagogiskt förklara. Till skillnad från ordboken blev stavningsläran offentlig vilket möjliggjorde belysningen av andra aspekter av denna politik. Jag har visat på hur svårt det var att göra läsbart, men också överlag hur noggranna aktörerna var. En viktig aspekt var att sprida och förklara deras ortografiska förslag. Leopold framstod, exempelvis, som en stor politisk tänkare

³³⁵ Scott, *Seeing like a state*, s. 20.

i det lilla. Akademiens ”Afhandling om Svenska stafsättet” var både reformen – i den fanns reglerna för hur man skulle stava – och ett försök att intyga dess giltighet. Även om språket av akademien kom att förstås som naturligt, och som de facto redan på plats i det flyktiga bruket, behövdes teknologier och verktyg för att säkerställa utvecklingen. I stavningsläran fanns exempelvis flera minneslistor att handfast rådfråga. Stor vikt lades också vid spridandet genom att exempelvis fjäska för tidskriftsredaktörer och kungar. Trots dessa listiga, och man skulle kunna säga moderna strategier för att åstadkomma förändring, slog de tillbaka. Särskilt försvenskningen av de franska orden upplevdes som ett radikalt ingrepp i språket, med följd att statens delar sinsemellan drog åt olika håll. Adlerbeth skrev i ett brev till Rosenstein att han för egen del tyckte att ordlistan hade varit ett dumt drag (även om han medgav att han förstod det först i efteråt). De försvenskade franska orden borde först ha etablerats i bruket. ”Man hade då fått tid på sig att efterhand vänja ögat vid nyheten af de främmande ordens klädande i Svensk drägt, och denna lilla litterära revolution hade gått oförmärkt utan att på en gång behöfva genomdrivas genom en ny grund-lag.”³³⁶ Akademien drogs in i ett krig istället för att producera något som inte kunde sägas emot. Sedermera räddades ledamöternas förslag av Almqvist och fick via dennes lärobok i svenska stor spridning.

Statens förmåga att styra över språket kan tyckas vara en illa vald fallstudie eftersom konsensus är att staten inte kan styra över språket. Språkvetare av i dag tävlar om att ta avstånd från forna tiders föreskrivande. De intar den position som akademien alltmer tog: till språket har man bara att förhålla sig och acceptera. Att styra det går inte. Språkvetare avstår från all typ av bedömning. De som trots allt försöker anklagas ofta för att vara purister.³³⁷ Och i vilket fall är det lönlöst att kämpa emot. Språket har sin gilla gång, obekymrad om människors

³³⁶ Schück, *Gustavianska brev*, s. 209-210. Min kursiv.

³³⁷ Se till exempel den kritik Birgit Häggkvists väntar sig när hon för några år sedan skrev en bok om anglicismer i svenskan: ”Är de som protesterar purister, som uppfattar svenskan som ett *rent* språk som måste skyddas från engelskans *smuts*, är de språkpoliser som ser språket som en fråga enbart om rätt och fel där engelska istället för svenska är fel och ska bestraffas eller är de oförmögna att anpassa sej till nyheter i språket på grund av åldersbetingad stelhet i psyket?” Birgit Häggkvist, *Välkomna och please come in* (Stockholm 2018), s. 5.

försök att styra det. Om akademiens kritiker sa ledamoten Adlerbeth att de ”äro gubbar som snart dö”, och deras otidsenliga stavning med dem.³³⁸ Språkets anakronismer hade akademien inte själva makten att utradera, men de hade alltså tiden på sin sida. Samtidigt som språket tycks ha lämnat maktens sfärer är språkvårdarna fortfarande med oss. De har populära radio- och tv-program och återkommande spalter i tidningarna där de besvarar frågor om hur man bör skriva. Deras institutioner och finansiering lever kvar. De ger ut tidningar och böcker. Deras makt är inte obetydlig. Under 1900-talet sa den dominerande språkvårdaren Erik Wellander till och med att makten blivit för stor. Han menade att många var rädda för att använda ord som inte fått godkännande från högre instans och att det är ”en högst olycklig föreställning [...] att vad som icke står i Svenska Akademiens ordlista är obefintligt eller oriktigt”.³³⁹ Akademien hade, som ytterligare en oförutsedd konsekvens, kommit att bli en av de aktörer som menligt inverkade på språkets naturliga utveckling genom att sin blotta auktoritet föreskriva snarare än beskriva språk.

³³⁸ Schück, *Gustavianska brev*, s. 209-210. Även i fråga om dubbla konsonanter sa Adlerbeth att tiden skulle lösa bekymret. De som redan vant sig vid enkel konsonant skulle troligen inte acceptera ett nytt sätt att skriva, men att det vore nyttigt för framtida generationer att bestämma en sådan ”skri-flag?”. Adlerbeth, citerad i Schück, *Svenska Akademiens historia 1*, s. 505-506.

³³⁹ Erik Wellander, citerad i Anders Svensson, ”Riktig svenska – mannen bakom stilbibeln”, *Språktidningen*, 15 maj 2023, <https://spraktidningen.se/artiklar/riktig-svenska-mannen-bakom-stilbibeln/>, hämtad 2025-03-07.

Undervisningen

Den 13 mars 1809 greps Gustav IV Adolf. Gripandet motiverades av att Sverige, var man rädd för, höll på att gå förlorat. Från söder hotade Danmark, från öster Ryssland. Lösningen var att avsätta kungen och kalla in riksdagen för att välja en ny monark som kunde förhandla om fred. Kuppmakarnas kritik hade ursprungligen riktats mot kungens vårdslösa styre, efter hand kom kritiken att omfatta vad som uppfattades som en undermålig konstitution.³⁴⁰ Det prekära läget medförde också möjligheter. Under den inkallade riksdagen pågick ett arbete med en ny konstitution, samtidigt insisterade ledamoten och rektorn G.A. Silverstolpe på omfattande undervisningsreformer. Undervisningsväsendet led av många problem enligt Silverstolpe. Ett var att det inte omfattade ”alla Folk-Classer i Staten.” Den lilla utbildning de lägre klasserna hade att tillgå var dessutom otillfredsställande: för i stort sett alla kvinnor och de många obesuttna fanns inte mycket mer undervisning än katekesläsningen.³⁴¹ Adeln undervisades i privata skolor och deras separata livsföring ledde till splittring.³⁴² Hela skolsystemet, löd domen, var ansatt av ”ålderdomens [...] svaghet”. I prästernas undervisning av allmogen såväl som universitetens utbildande av vetenskaps- och ämbetsmän fanns stora brister i allt från lärometoder och lokaler till vad som lärdes ut.³⁴³

³⁴⁰ Sundin, 1809, s. 68.

³⁴¹ Gustaf Abraham Silverstolpe, *Försök till en framställning af allmänna läro-verkets närvarande tillstånd i Sverige, [...]* (Stockholm, 1813), s. 14. Hädanefter *Försök*.

³⁴² Silverstolpes tal finns återtryckt i B. Rud. Hall (red.) *Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe: Tidiga enbetskoletankar* (1926, Lund), s. 4. Privatundervisningen var utbredd även bortom adeln, se exempelvis översikt av Ola Winberg, ”Privatundervisning”, i Larsson, Westberg (red.) *Utbildningshistoria* (Lund, [2011]2019); Peter Bernhardson, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880* (Lund, 2016).

³⁴³ Liknande kritik mot det medeltida undervisningsväsendet hördes i stora delar av Europa. Se exempelvis Anthony J. La Vopa, *Grace, talent, and merit: Poor students, clerical careers, and professional ideology in eighteenth century Germany* (Cambridge, 1988).

Utbildningsreformerna hörde samman med den nya konstitutionen och med visioner om vad Sverige kunde bli. Silverstolpe menade att en omorganisation av undervisningen skulle säkerställa konstitutionens fortlevnad och utveckling,

Den allmänna uppfostran är medlet hvarigenom Grundlagens anda sprider sig till alla delar av Stats-kroppen, medlet hvarigenom Statens fortskridande till en högre frihet ständigt befordras, genom Medborgares upphöjande till en högre duglighet.³⁴⁴

Där den nyss pensionerade konstitutionen endast krävde lydnad av undersåtarna ställde den nya högre krav. För att den skulle vara möjlig krävdes ett utbildningsväsende som skapade de människor – medborgare – konstitutionen förutsatte. Till följd av Silverstolpes tal tillsattes 1812 års uppfostringskommitté.³⁴⁵

I denna fallstudie följs förvandlingen av Silverstolpes idealistiska uppfattning om statens utveckling till en rad praktiska överväganden om hur utvecklingen skulle kunna realiseras. Konstitutionens utveckling berodde av undervisningen, och den berodde i sin tur av all dagliga saker såsom ordentliga skolor, ett tillräckligt antal lärare, tjänliga läroböcker och annat.

Undervisningsväsendet i tidigare forskning

Frågor om överblick har legat nära till hands inom utbildningshistorisk forskning men den har inte, vilket görs här, studerat praktikerna för att göra hela skolväsendet läsbart och möjligt att hantera. Foucault använde undervisningsväsendet som ett exempel på hur maktutövning förändrats genom historien via en analys av den engelska utilitaristen Jeremy Benthams fängelseskiss från 1791 – Panopticon – där fångarna alltid är potentiellt bevakade. Foucault kom att använda panoptikon och ”panopticism” som en metafor för en ny typ av disciplinerande

³⁴⁴ *Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe: Tidiga enbetskoletankar*, s. 4.

³⁴⁵ En annan anledning var att den föregående ansvariga förvaltningsgrenen, kanslersgillet, upplöstes efter 1809. Sven Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet: Ett bidrag till den svenska skolpolitikens historia 1810-1825* (Uppsala, 1976), s. 11.

makt som genom övervakning skapade fogliga och produktiva individer.³⁴⁶ Perspektivet har framförallt använts på skolans inre förhållanden, om övervakningen av såväl elever som lärare.³⁴⁷ I relation till universiteten har William Clark framhållit flera olika sätt varpå kontroll utövades, bland annat genom visitationer men också formulär.³⁴⁸

I det tidiga 1800-talets Sverige överblickade den kyrkliga förvaltningen och dess hierarkier redan varje enskild skola. Den centrala statsapparaten överblick saknades dock. Försök att centralt samla in uppgifter om undervisningsväsendet gjordes flera gånger under 1700-talet. På 1750-talet samlades uppgifter in för att reformera universiteten.³⁴⁹ 1762 tillfrågades kyrkoherdar om hur barnens utbildningsformer såg ut i deras församlingar.³⁵⁰ 1768 skickades ett cirkulär till konsistorierna och länsstyrelserna vilket enligt Carin Bergström ”utmynnade i någon sorts totalinventering av förhållandena i landet.”³⁵¹ Att undervisningsväsendet kontinuerligt inventerades är inte förvånande – skolor tillkommer, försvinner och förändras hela tiden – men själva infrastrukturen för att samla in uppgifter tycks ha varit svår att upprätta. Den centrala organisationen skiftade ofta. Kanslikollegiet hade haft den yttersta makten över undervisningen i Sverige och på deras initiativ begärdes uppgifter in från konsistorierna 1799. 1801 skapades kanslersgillet som fick i uppgift att förbättra kanslikollegiets uppgiftsinsamling.³⁵² Kanslersgillet hade också till uppdrag att överblicka undervisningsväsendet, från universiteten till läsundervisningen på landsbygden.³⁵³ 1812 års uppfostringskommitté utgör således det femte försöket att centralt samla in uppgifter om skolorna

³⁴⁶ Michel Foucault, *Discipline and punish: The birth of the prison* (New York, [1977]1995), s. 200-209.

³⁴⁷ Se exempelvis Björn Norlin, *Skolans historia och pedagogik: Sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan* (Lund, 2021), s. 190-192; Jonas Larsson Kraus, *Att odla ett sambälle: Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst* (Uppsala, 2009).

³⁴⁸ William Clark, *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago, 2006), s. 371.

³⁴⁹ Thomas Kaiserfeld, ”Den envetna differentieringen: Uppfostringskommissionens reformarbete 1724-1778” i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (Uppsala, 2007), s. 199-215. Fredrik Bertilsson, *Frihetstida polisyskapande: Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna, 1738-1766* (Stockholm, 2017).

³⁵⁰ Bergström, *Lantprästen*, s. 125.

³⁵¹ Bergström, *Lantprästen*, s. 128.

³⁵² *Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett Statistiskt embetsverk* (Stockholm, 1856), s. 144.

³⁵³ Oscar Sjöfors, *Kanslersgillet och 1807 års skolordning* (Karlskrona, 1919), s. 1.

inom loppet av 50 år. Direkt efter att kommittén var färdig med sitt arbete inrättades en ny kommitté 1825, den så kallade snillekommittén. Även den försökte överblicka undervisningsväsendet. Dessa uppgifter har använts av historiker för att ge inblick i undervisningsväsendet. I denna studie vänds perspektivet. Vilka praktiker användes för att göra undervisningsväsendet läsbart? Vilken inblick ger det i reformarbetet och empiriseringsprocessen? Vad hade arbetet för konsekvenser för den lag kommittén föreslog, och i förlängningen för hur politik bör bedrivas och staten agera?

Forskningen har visat att undervisningsväsendet varit ett konkret, mångfacetterat och komplext problem för staten. Skolorna kräver en väldig infrastruktur av byggnader, läroböcker, lärare och vägar. Byggandet av skolväsendet kan därför jämföras med andra stora statliga projekt såsom kanal- och järnvägsbyggen.³⁵⁴ Utbildningshistorien är dessutom fylld av avigt inställda elever, ovilliga föräldrar och församlingar som inte ville finansiera undervisningen.³⁵⁵

1812 års uppfostringskommitté undersökte skolformerna under universiteten, som bestod av de olika grundskolorna och gymnasierna samt allmogens undervisning. Gymnasierna, katedral- och trivialskolorna var förberedande för universitetsstudier. Det fanns även så kallade apologistkolor som förberedde för gymnasiet eller för att lära sig färdigheter som krävdes i näringarna. Under dessa fanns i sin tur olika möjligheter för allmogen att lära sig att läsa vilket föreskrivits i 1686 års kyrkolag. Denna undervisning bedrevs och kontrollerades av präster, klockare, föräldrar, och andra läskunniga som stod till buds. Uppfostringskommitténs arbete har ställts i centrum för flera undersökningar. Intresset kan förklaras av att kommittén kom att stå för något nytt. Den tillkom som sagt i samband med framtagandet av den nya konstitutionen och sådant som medborgarbildning och införandet av allmän folkskola diskuterades. Sven Askeberg har i sin avhandling

³⁵⁴ Se t.ex. Johannes Westberg, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840-1900* (Lund, 2014).

³⁵⁵ Se t.ex. Bergström, *Lantprästen*, s. 125.

från 1976 tagit ett slags helhetsgrepp om kommittén.³⁵⁶ Flera studier har undersökt kommitténs intresse för den nya metoden växelundervisning.³⁵⁷ Kommittén har också fått uppmärksamhet som en del i en debatt om skolan vid den här tiden.³⁵⁸ För ett så väl utforskat material ligger föreliggande studies värde i en fokusförflyttning. Kommittén är alltså intressant mindre i kraft av att den reglerade vad som under 1800-talet kom att bli ett centralt statligt ansvarsområde – utbildning – och mer på grund av hur den arbetade.

Fallstudiens frågor, disposition

Efter 1809 önskades alltså mer av skolsystemet.³⁵⁹ I centrum för fallstudien står kommitténs beslut att samla in uppgifter om det svenska undervisningsväsendet och dess läroböcker. Om Svenska Akademien så småningom landade i att beskrivningen var viktig var det snarare en startpunkt för 1812 års uppfostringskommitté. Uppgifterna kommittén samlade in skulle göra det möjligt för staten att följa det undervisningsväsende som ständigt rörde på sig. Aktörerna uppmärksammade själva sambandet mellan, säg, böckernas placering på bokhyllan och vetenskapens utveckling i Sverige, eller vikten av att känna till hur många klockare det fanns i Västerås med skapandet av medborgare. Även om det är mer av ett perspektiv de själva hade förstått studeras deras arbete inte som vad de tyckte att de gjorde och vad de trodde att uppgifterna skulle åstadkomma. Fokus

³⁵⁶ Sven Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet: Ett bidrag till den svenska skolpolitikens historia 1810-1825* (Uppsala, 1976).

³⁵⁷ Se t.ex. Esbjörn Larsson, *En lycklig mekanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution* (Uppsala, 2014) och Thor Nordin, *Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830* (Stockholm, 1973).

³⁵⁸ Se t.ex. ”Tänkt, talt och skrifwet om uppfostran: Den politiska stockholmspressen om utbildning under 1810- och 1820-talen” av Henrik Edgren i Englund, Berg, Bernhardsson, Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Ringarp & Sjögren (red.), *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* (Uppsala, 2022), s. 41-64.

³⁵⁹ Periodens pedagogiska projekt har sammanfattats med att ”medborgarbildning” söktes. Thomas Neidenmark, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning 1812-1828* (Stockholm, 2011), s. 13.

är fortsatt på det praktiska arbetet och dess konsekvenser. Att uppgifterna tänktes synliggöra relevanta förhållanden var dessutom inte det enda sammanhanget som gjorde att de eftersöktes, en annan viktig anledning var kritiken mot reformer som inte hade förankring i verkligheten och en tredje värdet av att sprida uppgifter om undervisningsväsendet brett.

Framställningen är kronologisk. Först följs tillsättningen av kommittén. Det var i sig en komplicerad procedur där flera aktörer och statliga organisationsformer satte ramarna. Som en del av tillsättandet följs ett förarbete där undervisningsväsendet presenterades som ett svåröverblickbart område vilket motiverade behovet av att överblicka det genom insamling av uppgifter. Därefter följer jag den tillsatta kommitténs arbete med att ta fram ett frågeformulär. Som en del av reformarbetet anlätade kommittén romantikern och bibliotekarien Lorenzo Hammarsköld för att sammanställa en lista över läroböcker. Det ger ytterligare inblick i ett praktiskt politiskt arbete. Till sist kommitténs olika förslag. Även om deras reformer i huvudsak fick skjutas på framtiden beaktas både de varaktiga visionerna om staten och de oavsedda effekterna av deras förslag.

Kommitténs inrättande och arbetsplan

Efter att Gustaf Abraham Silverstolpe väckt debatten om undervisningen vid 1809-1810 års riksdag skrev han "Försök till en framställning af allmänna läroverkets närvarande tillstånd i Sverige". Boken skrevs ursprungligen på franska, till kronprins Karl Johan, efter att brodern med de omvända initialerna, Axel Gabriel Silverstolpe, talat med prinsen varpå den senare bett om en framställning.³⁶⁰ Verket översattes sedermera till svenska. Boken har två tydliga teman. Det ena är en omfattande kritik av undervisningens undermålighet, av den sort vi såg prov

³⁶⁰ Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 13. Även statssekretären vid ecklesiastikexpeditionen, Nils von Rosenstein, vidtog vissa åtgärder för att undersöka en väg framåt efter att riksdagen beslutat att en kommitté skulle tillsättas.

på ovan. Staten undervisade för få. De flesta kvinnor och större delen av allmogen fick endast den mest elementära kunskapen. Undervisningen var också illa anpassad för statens nuvarande behov. Skolorna hade endast en ”partiel afsigt” då de tillkommit för att utbilda präster, vilket fortfarande var det enda syfte de kunde fylla. Allmogens och medelklassens behov – Silverstolpes termer – av undervisning var i stort sett förbisett. Universiteten var dessutom inte mycket mer än skolor, delvis till följd av den undervisning som föregått tillträdet till universiteten.³⁶¹ Hela undervisningsväsendet var till sin grund förfelat.

Det andra temat var den stora brist på kunskap om undervisningsväsendet som rådde. Silverstolpe uppgav att han hade haft svårt att korrekt beskriva det. Han trodde att de uppgifter han presenterade i boken ”med en lång undersökning, genom letande i allmänna akter, genom resor eller brevväxling, hade kunnat göras både fullständigare och i vissa afseenden noggrannare: men jag vet med visshet, att de ingenstädes finnas samlade i fullkomlighet på ett ställe.”³⁶² Själva bristen på tillförlitlighet visade nödvändigheten av att någon dels såg till att bekräfta de uppgifter om undervisningsväsendet som redan fanns och dels att ta fram de uppgifter som saknades.³⁶³ Att överblicka undervisningsväsende var således ett centralt mål för den kommitté Silverstolpe tänkte sig. Den upplevda bristen på kunskap hindrade inte att framställningen var uppgiftsdiger. Den läses som en lärobok. Si och så många universitet, gymnasier, och trivialsolor fanns. I den och den staden hittades de. Si och så många barn upptog de. Utförliga beskrivningar av hur universitetens ledning var organiserade följde. Ändå: en ”noggrannare pröfning af de anstalter som finnas, bör förutgå, innan man stadgar sina begrep öfver en myckenhet detaljer.”³⁶⁴ Syftet med framställningen var främst att visa att en utökad undersökning behövdes. Att försöka reformera innan det hade gjorts skulle bara leda till ännu större problem. Silverstolpe kom ändå till flera slutsatser. Skolorna stod utan inbördes sammanhang, de svarade

³⁶¹ *Försök*, s. 63.

³⁶² *Försök*, s. 5.

³⁶³ *Försök*, s. 5-6.

³⁶⁴ *Försök*, s. 8.

inte mot folkmängden och de skilde sig inte åt beroende på behov.³⁶⁵ Undervisningsväsendets brister var bara i viss mån en utgångspunkt för Silverstolpes skrift, bristerna behövde ytterligare påvisas och med noggrannhet undersökas. Ett ungefärligt påvisat reformbehov var tydligen inte tillräckligt för att skrida till handling för en politik i färd med att göras avhängig uppgifter.

G.A. Silverstolpes *Försöke* blev normerande för kommitténs arbete, vilket bokens olika kapitel belyser.³⁶⁶ Förutom Silverstolpes bidrag om undervisningsväsendet innehåller boken kommentarer på Silverstolpes inledande framställning från personer insatta i undervisningsfrågorna. Silverstolpe skrev också replik på dessa. Boken var alltså uppbyggd som en serie skrifter som svarade på varandra i kronologisk ordning. Silverstolpe daterade sin första framställning till 3 september 1811 och Carl von Rosenstein, som var sist, till 7 april 1813. När det väl var dags för Carl von Rosenstein att svara på Silverstolpes ursprungliga framställning hade kommittén som Silverstolpe föreslagit i början av boken alltså redan tillsatts och påbörjat sitt arbete. Rosenstein fick därför uppge att han, som ledamot av kommittén, och som biskop även högste ansvarig att svara på det formulär kommittén redan hunnit cirkulera, inte ville upprepa sig.³⁶⁷ Det är ytterligare ett exempel på tendensen att statliga organ hela tiden blev till som en följd av jakten på att göra läsbart.

Arbetsförhållanden och uppgift

Kommitténs inriktning föregick alltså dess bildande. När den sedermera tillsattes bestod den av flera framträdande personer i politiken efter 1809. Axel Gabriel Silverstolpe fick Svenska Akademien upplöst när han hyllat en av Gustav III:s kritiker. Brodern G. A. Silverstolpe ställde till med en skandal när han försökt spela den med franska revolutionen förknippade marseljäsen vid ett firande av

³⁶⁵ *Försöke*, s. 69.

³⁶⁶ Neidenmark framhåller att bröderna Silverstolpe var centrala och att flera av önskemålen i skriften förverkligades. Neidenmark, *Pedagogiska imperativ*, s. 63.

³⁶⁷ *Försöke*, s. 159-160.

Gustav IV:s kröning. Försöket att spela stycket upptäcktes och stoppades, varvid Silverstolpe och några andra musikanter vägrade spela. Silverstolpe blev förvisad från Uppsala. Med 1809 års statskupp rehabiliterades han. Nils von Rosensteins morbror, Carl von Rosenstein, var ytterligare en ledamot. Även denne hade tillhört de radikala kretsarna kring Silverstolpe, och var involverad i statskuppen 1809. Flera personer från undervisningsväsendet deltog också. Även om det varken i kommittén eller i den övriga debatten förelåg en enighet i synen på undervisningsväsendet dominerades kommittén av personer som framhöll nödvändigheten av reform. De kunde enas om värdet av statistiska metoder. Det hade varit ett potentiellt problem för kommitténs arbete ifall ledamöterna varit oeniga om betydelsen av insamling av uppgifter – synen på vilken slags kunskap språket var och vilka metoder som var värdefulla för att förstå det ledde till stora svårigheter för Svenska Akademien. När Silverstolpe skrev sin *Försök* invände alla i smått och stort över hans uppgifter om undervisningsväsendet och hans förslag, men de ifrågasatte inte hans arbetsmetoder och att siffrorna kunde göra större mönster åskådliga. Carl von Rosenstein menade exempelvis att allmogen i Sverige var mer bildade än Silverstolpe påstod, och föreslog att man borde ”jämföra upplysningen hos våra beskedliga bönder och Jordbrukare, med den hos samma folkklass i andra länder” genom att räkna antalet utförda brott.³⁶⁸ Upplysning gjordes till något som förelåg som en grad av hos allmogen, som staten kunde mäta och förhålla sig till (även om det inte blev något av just den idén).

Kommittéledamöterna hade för tiden typiska arbetsförhållanden. Arbetet utfördes inom ramen för deras övriga tjänster som biskopar, ämbetsmän och lärare. Under intensiva perioder fick dock de ledamöter som faktiskt arbetade i kommittén tjänstledigt. Kommittén omfattades av fribrevsrätten kommittéer oftast hade, det vill säga rätten att skicka brev utan avgift, den fick dessutom rätt att kräva in uppgifter från olika verk, kollegier och inte minst konsistorierna.³⁶⁹ Kom-

³⁶⁸ *Försök*, s. 161.

³⁶⁹ Hesslén, *Det svenska kommittéväsendet*, s. 84, 106.

mittén anställde tre personer vars uppgift det var att skriva. En protokollssekreterare, Jacob Adlerbeth, en kanslist som var behjälplig med exempelvis brevskrivande, August von Hartmansdorff, och en kopist som gjorde avskrifter, Thure Baumgarten. Till det tillkom en namnlös vaktmästare som bland annat eldade i rummen. Kommittén bad tidigt om pengar för att kunna skaffa ”för Committéns behof outhärliga” böcker, stadgar och övrig information om utländska läroverk.³⁷⁰ Kommittén hade även flera korresponderande ledamöter, vilket ökade skrivbördan. Avskrifter av äldre skollagar behövde göras, information om andra länders undervisningsverk anskaffas, de senaste rönen om läroböcker och lärometoder inköpas. Kommittén skrev också till kungen och bad att de anställda vid kommittén skulle få lön, eftersom ledamöterna hade insett ”huru vidsträckt omfattning[en av] hennes åtgärd är, hur många och omständliga underrättelser behöfva inhämtas, huru vidsträckt brefväxlingen bliver, samt hvad mödosamt arbete genom allt detta uppkommer”.³⁷¹ Genom dessa åtgärder inrättades en utlikpunkt varifrån skolväsendet kunde göras läsbart.

Förordnandet gör gällande att kommittén skulle pröva Silverstolpes förslag samt föreslå ”ändringar och förbättringar”.³⁷² Det var sällan helt bestämt vad dylika kommittéer skulle göra. Ett stort mått av förhandling och förändring under kommittéers livslängd var vanligt. I praktiken tycktes det, i det här fallet, betyda att en ny skollag skulle föreslås (i enlighet med vad som diskuterades i *Försök*). Samtidigt hade Sverige 1812 bara en tillfällig skollag från 1807 vars provotid på fem år löpt ut. Det blev kommitténs uppgift att behandla utvärderingen av den. Alla konsistorier – som var den administrativa kropp som var ansvarig för undervisningen vid ett antal platser i Sverige – skulle ha skickat in uppgifter där de bedömde den tillfälliga skolordningen för att på så vis förnya den. Uppgifter hade

³⁷⁰ ÄK851, Ö:1. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 19/12-1812.

³⁷¹ ÄK851, Ö:1. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 27/3-1813.

³⁷² Förordnandet finns citerat i *Berättelse af kongl. Uppfostrings-comitén, första häftet, innefattande dess inrättning och föremål, samt den plan blifvit fattad, och de anstalter som sedan dess tillförordnande blifvit vidtagne i afseende på allmänna uppfostringens och undervisningens förbättrande* (Stockholm, 1813), s. 9. Hädanefter *Berättelse*.

dock bara kommit in från Uppsala. Kommittén behövde därför kräva in uppgifterna samt ge eforeerna – ämbetsmännen som översåg skolorna – auktoritet att modifiera lagen som de såg lämpligt istället för att invänta en ny lags föreskrifter.³⁷³ Uppdraget var alltså att kortsiktigt modifiera skollagen, för att sedan mer grundligt utarbeta en ny skollag.

Att kommittén blev tillsatt var i hög utsträckning bröderna Silverstolpes förtjänst. Det var de som initierade diskussionerna genom riksdagstal och böcker, och det var också de som uppvaktade kronprinsen. Deras idéer dikterade också delvis vad kommittén skulle göra. Om kommitténs tillkomst visar på vikten av aktörer och idéer för förändring visar kommitténs begränsade ekonomi och det myckna skrivandet vikten av andra faktorer. Att uppvakta prinsar och övertyga riksdagar räckte bara en bit.

Konsistoriernas kritik

Kommitténs uppdrag operationaliserades genom att i ett första led ge vidare offentlighet åt skolfrågorna. Utlåtanden från konsistorierna om 1807 års skollag hanterades nämligen genom att de redigerades och publicerades som en del av en större publikation ämnad att hålla intresserade ajour med kommitténs förhållanden. Kommittén hade beslutat att trycka och allmänliggöra allt som den bedömde vara av intresse.³⁷⁴ Kommentarererna anonymiserades och publicerades i punktform utifrån olika teman, såsom regler för intag, läroböcker och beföringsregler. Totalt nådde synpunkterna på den gamla skolordningen över 200. Kommittén hade städat bland kommentarerna så att bara själva förslagen på förändring fanns kvar och inte skälen till dem. Förslagen var allehanda: höj avgifterna, skärp kraven för uppflyttning mellan klasser, byt ut läroboken i biblisk historia.³⁷⁵ Genom sin centrala position lyckades kommittén sålunda skapa ett kompendium av anonymiserade kritiska röster. Den samlade hela skolsverige

³⁷³ *Berättelse*, s. 18.

³⁷⁴ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 28/11-1812.

³⁷⁵ *Berättelse*, Bilaga 1.

mellan två pärmar. Med hjälp av enkla papperstekniker förstärkte kommittén också viss kritik genom att göra stjärnmarkeringar i de fall flera personer instämde i samma synpunkt. Kommittén framhöll att kommentarerna var officiella remisser ("Yttranden") som hade skrivits av konsistorierna för Kungl. Maj:ts ögon.³⁷⁶ Varför ges då publicitet åt dessa interna statsdokument? Kommittén menade att uppfostran och undervisning angick alla. Skolväsendets karaktär av specialfall motiverade att dörrarna till dess inre slogs upp. Kommittén framhöll dessutom att trots dess stora förtroende för de som yttrat sig "i kraft av deras embete" ville kommittén också ha kommentarer från en vidare krets. Det skulle "framkalla upplysningar".³⁷⁷ Offentligheten gjordes därigenom till en viktig kunskapsproducent. Kommittén visade dessutom att skolväsendet inte bara var en angelägenhet för de kyrkliga tjänstemännen utan även för en vidare krets. Både publiceringen och dess papperstekniker är ett exempel på hur de praktiker som benämns att göra läsbart inte bara användes internt utan också för att sprida och synliggöra för andra.

Arbetsplanen

Kommittén utarbetade en arbetsplan genom G.A. Silverstolpe och Nils Johan Bergsten.³⁷⁸ Bägge var lärare. Planen stipulerade att kommittén först skulle läsa konsistoriernas kommentarer på 1807 års skolordning. Med dessa kommentarer i åtanke skulle kommittén bestämma sig för huruvida en mindre eller större omarbetning krävdes. Föga förvånande kom kommittén fram till att ett större omtag behövdes. Silverstolpe hade flera gånger kraftigt kritiserat skolordningen, inte minst i det riksdagsmemorial som föranledde kommitténs tillsättning. I *Försök* talade även ledamoten Carl Ulric Broocman om att "nödvändigheten af en total

³⁷⁶ *Berättelse*, Bilaga 1, s. 1.

³⁷⁷ *Berättelse*, s. 1.

³⁷⁸ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 1/2-1813. Enligt kritikern Hans Järta var den förre en "rikscharlatan" och den senare "en liten man, med gräsliga polisonger". Citerat i Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 19.

reform – svårligen kunna bestridas.”³⁷⁹ Ändå bedyrades att beslutet fattats först efter läsning av konsistoriernas kommentarer på skolordningen.³⁸⁰ Det omständliga i att gång på gång motivera att en reform behövdes kan härledas till vad som redan framhållits, den uttalade hängivenheten till det empiriska tillvägagångssättet. Reformen skulle helt och hållet föregås av att kommittén sett vad som behövde göras.

I planen fastslogs de huvudsakliga skälen till undervisningsväsendets undermålighet och hur bristerna skulle åtgärdas. Ett problem var att skolordningen inte reglerade den undervisning som vuxit fram till följd av 1686 års kyrkolag som stipulerade att prästerna hade ansvar för att alla i församlingen skulle lära sig att läsa. Praktiskt hade påbudet lösts på en mängd olika sätt. Ambitioner och möjligheter skiftade betänkligt. På vissa platser inrättades skolor genom donationer eller på församlingens bekostnad, på andra platser skötte föräldrarna undervisningen. Det ledde till en mängd olika undervisningsformer och i den bemärkelsen var undervisningen oreglerad även om det i lagen uttryckligen stod att barnen inte bara skulle lära sig de centrala styckena i bibeln utantill, utan att med egna ord förstå och upprepa skriftens mening.

Ett annat problem var att skolorna inte byggde på varandra. Det försvårade vilken nivå respektive skola skulle lägga undervisningen på. Det fanns ingen tydlig progression.³⁸¹ Kommittén menade istället att undervisningsväsendet skulle vara ”likasom en kedja” som griper tag i varann.³⁸² Två skilda saker behövde därför göras. Den ena handlade om att kommittén behövde undersöka hur många skolor, på de olika nivåerna, som borde finnas. Kommittén skulle dock inte bara undersöka behovet utan också vilka skolor som redan fanns samt vilka tillgångar och brister de hade. Det handlade inte om att bygga helt nytt – trots den totala reformen – utan om att bygga på det befintliga, men i enlighet med en samman-

³⁷⁹ *Försök*, s107.

³⁸⁰ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 1-2.

³⁸¹ *Berättelse*, s. 4.

³⁸² *Berättelse*, s. 4, 6.

hållen plan. Såväl behov som tillgångar grundade dock sig på ”statistiska uppgifter” kommittén saknade.³⁸³ De menade därför att arbetet ”kan således icke vara annat, än insamlandet af upplysningar, hvarigenom Comitén kan komma i stånd att göra riktiga beräkningar öfver landets behof, användbara medel och inrättningars bästa lämpande efter lokalen.”³⁸⁴ Den till synes enkla uppgiften att räkna ut hur många skolor som behövdes givet folkantalet var komplex eftersom kommittén behövde känna till varje plats lokala förutsättningar, och ta hänsyn till befintliga skolor, läroböcker och lärare. Här kommer talet om noggrannheten i insamlandet av uppgifter i delvis ny dager. Om kommittén också skulle budgetera för sina reformförslag behövdes dessa uppgifter.

Det andra som behövde göras var att föreslå en ny skolordning. Skolordningen skulle innehålla generella principer för varje skolform, såsom villkoren för intagning, vilka ämnen som skulle läsas, hur disciplinen skulle skötas och så vidare. Kommittén menade dock att arbetet med uträkningen av hur många skolor som behövdes också kunde leda till en ”upptäckt” av vilka stadgar skolordningen skulle ha.³⁸⁵ Empirin kunde alltså möjligtvis ge svar på frågor som inte rörde beräkning. Förslaget kunde följa av vad de *väste* snarare än vad de *tyckte*. Avslutningsvis inskräpte ledamöterna att arbetet inte syftade till ett ”förhastadt införande af nyheter”.³⁸⁶ Temat fanns redan i Silverstolpes *Försök*. Rosenstein anmärkte då, något syrligt, det otillbörliga i ”reformer byggda på teorier”.³⁸⁷ Efter franska revolutionen var det en vanlig invändning mot reformförslag. Publikationen fyllde därför den retoriska funktionen att visa att kommittén inte gjorde något överilat. Det förekom även idéer om att offentliggöranden kunde bidra till en allmän acceptans för problembeskrivningar och åtgärdsförslag i gemensamma frågor. Axel Gabriel Silverstolpe menade exempelvis att genom inrättandet av en statistisk myndighet kunde man sluta tala nedsättande om teorier och filosofi. Empiriska data kunde visa att liberala ekonomers påståenden var ”omfattande

³⁸³ *Berättelse*, s. 7.

³⁸⁴ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 7-8.

³⁸⁵ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 8.

³⁸⁶ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 10.

³⁸⁷ *Försök*, s. 165.

sanningar” snarare än lösa spekulationer.³⁸⁸ Gustaf Abraham Silverstolpe svarade på Rosensteins direkta anklagelse med att han med reform menade det som motsats till revolutionärt och att han framförallt ville föreslå en sammanhängande plan för undervisningsväsendet i motsats till det, så att säga, planlösa småfixandet. Han framhöll också då att reformen *bestämde* av empirin, den ”beror ju af de upptäckter man gör vid undersökningen”.³⁸⁹

Att lämna förslag som avslöjade en okunskap om hur det ”verkligen” såg ut i skolväsendet framställdes som ett oförlåtligt ont. Bergsten och Silverstolpe inskräppte att de talade ”såsom ännu Arbetande Lärare” och de därför inte skulle ändra sådant som redan fungerade.³⁹⁰ Att vara trogen det empiriska objektet betydde att känna till behov och begränsningar. Löner kunde inte trollas fram. Stifteten hade vissa förutsättningar. Tillgången till lärare var inte oändlig. Undervisningsväsendet fick därmed en likande karaktär som språket i den statliga föreställningsvärlden. Trots alla dess brister, vilket ju var utgångspunkten, kunde det inte hanteras hursomhelst. Det gällde att hela tiden ha för ögonen vilka förslag som inte var möjliga på grund av ekonomi, att förslag inte skulle accepteras eller att vissa förändringar var ett för stort brott mot det befintliga. Det var en syn på dessa områden inriktad på vad som kunde snarare än vad som borde förändras.

1809 och den allmänna opinionen

Utbildningen skulle som sagt säkerställa den nya konstitutionens fortlevnad och utveckling genom att göra medborgare av undersåtar. Det fanns också icke-intuitiva samband som, menar jag, handlar om att konstitutionen och den nya skolordningen skulle arbetas fram på samma sätt. Axel Gabriel Silverstolpe var ledande i 1809 års konstitutionsutskott. Som framhölls i föregående fallstudie var Axel Gabriel den i Svenska Akademien som på 1780- och 1790-talet förespråkade

³⁸⁸ *Protocoll, hållne hos böglöflige ridderskapet och adeln wid urtima Riksdagen i Örebro år 1812*, s. 436.

³⁸⁹ *Försök*, s. 171.

³⁹⁰ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 11.

störst ingrepp i språket till följd av sina rationalistiska principer. I fallstudien fick han tjäna som modell för vad James Scott kallat ”teknologiska visioner” – ett reformerande som inte tänkte på vad som fanns utan på vad som skulle bli.³⁹¹

1809 var tonen annorlunda. I vad som betraktats som en programskrift för vissa ledamöter av konstitutionsutskottet menade Silverstolpe att den första frågan riksdagen borde ställa sig var huruvida den stod inför ett nyskapande av en stat, eller inför en reform.³⁹² Att skapa en ny stat kunde bara göras där ingen ännu fanns. Eftersom Sverige hade traditioner och en historia måste det röra sig om att reformera.³⁹³ Silverstolpe var långt ifrån att idealisera den svenska statsbildningen. Den hade långsamt och irrande växt fram, fått en förvirrande uppfostran av ständigt skiftande lärare. Trots alla förändringar – språk, kungar, regeringsätt – behöll Sverige ändå i grunden sin karaktär. Precis som att Svenska Akademien efter hand framhöll att svenskan redan fanns, och därför inte kunde nyskapas, så var Sverige en stat som ”i de gamla grundmurarna ändå är i det mesta af en materia, som med någon upphjelpning, trotsar den ena evigheten på den andra.”³⁹⁴ Trots att Silverstolpe ”såg med förtjusning” på fransmännens störtande av sin gamla regim insåg han, efter all därpå följande blodspillan, att revolutionen varit en för vansklig väg.³⁹⁵ Den gamle rationalisten försäkrade dock att han inte var en ”ropare för dessa half-mesurer, som så ofta gjort detta lands förderf”. Att han ville reformera berodde på att det var det som var möjligt, och inte på vad som i teorin var den ideala konstitutionen.³⁹⁶ Han hade varit så radikal som verkligheten tillät. Vad man kan hade företräde över vad man vill. Vad som var möjligt, preciserade Silverstolpe, bestämdes av den allmänna opinionen.³⁹⁷ Idén om den allmänna opinionen hade vuxit fram som en legitimerande kraft under 1700-talet. När enväldiga monarker i Europa motiverade sina göranden med hänvisning till opinionen var slaget redan förlorat för absolutismen. Som Anders Sundin

³⁹¹ Scott, *Seeing like a state*, s. 20.

³⁹² Sundin, *1809*, s. 170. Silverstolpe, *Hvad synes*, s. [3].

³⁹³ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 4.

³⁹⁴ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 6.

³⁹⁵ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 6-7.

³⁹⁶ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 14.

³⁹⁷ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 15.

framhåller hade man då medverkat till att ”förskjuta den yttersta politiska auktoriteten från kungens person till allmänhetens opinion.”³⁹⁸ Silverstolpes inställning gör det tydligt att det inte bara var kungar som måste låta sig begränsas av denna tänkta opinion. Att franska revolutionen misslyckades berodde på att allmänna opinionen i Frankrike inte var redo för dess konstitution, menade Silverstolpe. En stat kan inte bara vara enig om att riva sitt gamla styrelsesätt – som Sverige 1809 och Frankrike 1789 – den måste också vara enig om vad som skulle ersätta den genom att ”allmänna opinionen beredt densamma, och att allmänna opinionen sedan pröfvar den i användningen lycklig.”³⁹⁹ Det var avsaknaden av en sådan opinion som frånhöll Silverstolpe vissa förslag, såsom en förändrad representation. Diskussioner om att i regeringsformen utöka de grupper som ingick i ståndsriksdagen var livaktiga. Framförallt gällde det de så kallade ofrälse ståndspersonerna. Representationsfrågan sköts dock på framtiden. Den ”upplysta opinionen” hade velat ha den redan 1809, menade Silverstolpe, men det var inte vad det stora flertalet tyckte, och därför var reformen inte möjlig.⁴⁰⁰ Risken var att konstitutionen och staten skulle gå sönder om den inte hade allmänhetens stöd. Lorenzo Hammarsköld resonerade på samma sätt när han uttryckte den motsatta åsikten: utan en representationsreform skulle inte konstitutionen ha det stöd den behövde för att bestå.⁴⁰¹ I slutändan ledde resonemangen till att ett varaktigt konstitutionsutskott reglerades i den nya regeringsformen, på så sätt kunde konstitutionen förändras i takt med opinionen.⁴⁰² Det var i detta perspektiv som G.A. Silverstolpes tal om undervisningsväsendet handlade om att trygga den svenska statens fortlevnad, genom att bli medborgare medskapades konstitutionen.

³⁹⁸ Sundin, 1809, s. 25.

³⁹⁹ Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 8.

⁴⁰⁰ Silverstolpe själv menade att resultatet var följderna av en reell, om än småskalig, opinionsundersökning. Silverstolpe, *Hvad synes*, s. 26.

⁴⁰¹ Sundin, 1809, s. 121.

⁴⁰² Om hur konstitutionen skulle utvecklas, se Anders Sundin ”Att öppna ett fönster - och lämna det på glänt: Tillkomsten av 1809 års regeringsform” i Brundin, Isberg (red.) *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv* (Stockholm, 2009).

Reformen av undervisningsväsendet behövde ske på samma sätt, den behövde ta det möjliga, opinionen, i beaktning. Opinionen fanns med som en för aktörerna formande föreställning om varför undervisningsväsendet skulle göras möjligt att överblicka. Alla uppgifter om undervisningsväsendet behövde krävas in. Ett uppritat system som inte tog det befintliga i beaktning, föreställde sig aktörerna, skulle inte accepteras. Precis som att ämbetsmän på 1600-talet försökte göra sina territorier synliga för kungarna behövde 1800-talets ämbetsmän göra detsamma för sin tids makthavare: Det var den mäktiga opinionen som i slutändan behövde acceptera. Opinionen måste acceptera och *förstå* att förändringen behövdes annars skulle den inte vara varaktig. Att aktörerna tänkte sig att offentligheten begränsade vad som var möjligt gör kompilationen av kritik mot undervisningsväsendet och den samtidiga viljan att beskriva och bevara mer förståelig. Hur gärna man än ville riva ner och bygga nytt talade erfarenheter som franska revolutionen emot det.

Kopplingar gjordes alltså mellan insamlandet av uppgifter och reform. Politiken empiriseras när den görs strikt avhängig kunskapsinsamling. Kopplingen klargör också relationen mellan subjektet och objektet, mellan den som vill veta och det som ska fås kunskap om. Likt Svenska Akademien och språket hade kommittén inte en teknokratisk eller distanserad relation till undervisningsväsendet. Många ledamöter var själva en del av det, och inte minst var Sverige en del av det. Det har återverkningar på den kunskap som eftersträvades. De statsförenklningar Scott talat om är kraftfulla abstraheringar av empiriska förhållanden. I fallet med skolväsendet efterfrågades dock inte abstraheringen eftersom aktörerna menade att kunskapen och hur den användes behövde accepteras av de den berörde. Abstrahering är förvisso inte lögn, men det är att reducera och att blunda för aspekter av det som ska förenklas. I det följande handlar framställningen mindre om varför och mer om hur aktörerna försökte göra undervisningsväsendet läsbart.

Frågeformulär

I enlighet med arbetsplanen och Silverstolpes förarbete bestämde sig ledamöterna för att be kungen om lov att ”införda en fullständig berättelse om läroverkens beskaffenhet” genom ett cirkulär till konsistorierna.⁴⁰³ I föregående fallstudie studerades försök att samla in språket. I det fallet fanns inget ansvarigt ämbetsverk eller tydlig auktoritet att adressera för att inhämta uppgifter. För undervisningen var förhållanden annorlunda. Det fanns en finmaskig förvaltning som löpte från konsistorierna ner till präster på landet och tillbaka till den centrala statsmakten. Det centrala värdsliga ansvaret för kyrkliga frågor låg från och med 1809 på ecklesiastikexpeditionen där Nils von Rosenstein var statssekreterare. De flesta skolformer var dessutom reglerade i lag. Gällande den enklare undervisningen på landet och i städerna var förhållanden dock inte, för den centrala statsmakten, lika tydligt urskiljbara. I Silverstolpes förarbete gissade han att det fanns 73 skolor i städerna ”och (efter hvad jag kunnat uppleta) några och 30 betydligare socken-skolor på landet.”⁴⁰⁴ Broocman replikerade att det fanns åtminstone 173 skolor på landet.⁴⁰⁵ Den kraftigt varierande uppskattningen berodde på vad som redan anförts, att dessa skolor var en följd av 1686 års kyrkolag där kravet på att alla skulle lära sig läsa formulerades. En annan anledning till att undervisningsväsendet var svårsläst var att nya skolformer kontinuerligt växt fram som ett svar på ett förändrat samhälle.⁴⁰⁶ När Svenska Akademien skulle samla in uppgifter om språket frågade de sig först vilka uppgifter som redan fanns. Tidiga ordböcker gjorde en del arbete överflödigt. I avhandlingens avslutande fallstudie studeras en förvaltningskommitté. Till denna kommittés första åtgärder hörde att ta reda på vad som var gjort före dem, vilken kunskap som redan fanns om förvaltningen, vad tidigare kommittéer och utredningar använt för uppgifter. I Silverstolpes *Försök* var Broocman den enda som uttryckligen hänvisade till en tidigare undersökning, den av Kanslersgillet. Broocman uppgav till och med att man med

⁴⁰³ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 1/2-1813.

⁴⁰⁴ *Försök*, s. 9.

⁴⁰⁵ Broocman i *Försök*, s. 98-99.

⁴⁰⁶ Se t.ex. Asker, *Hur riket styrdes*, s. 151.

denna undersökning fick ”en tämmelig utförlig kunskap om vårt Läroverks tillstånd i allmänhet.”⁴⁰⁷ Han menade ändå att undersökningen inte var tillräcklig på grund av skolornas föränderlighet. I många fall var det förvisso någon del av staten som inrättat skolorna, och uppgiften hade kunnat finnas någonstans i de statliga arkiven. Församlingar finansierade exempelvis skolor och lärare istället för att allena lita till föräldrarnas undervisningsförmåga, officerare inrättade skolor för sina barn, städer inrättade egna undervisningsformer. Dessa skolor var dock inte resultatet av en sammanhållen och koordinerad plan utan de sjuösettes styckvis. För 1809 års statsbildning var denna uppsjö av skolformer ett kunskapsproblem. Landsortsprästen kände förvisso till förhållandena i sin församling men för att kommittén skulle få del av den kunskapen behövde den krävas in.

Sverige har, som sagt, ansetts vara ett föregångsland vad gäller förmågan att överblicka sin befolkning. Omdömet kommer precis från denna sfär.⁴⁰⁸ Även i en mer allmän historieskrivning om perioden lyfts skolan fram som en sällsynt väldokumenterad plats. Det var en av de platser där Foucault såg nya styrningsrationaliteter växa fram, understödda av tekniker för att synliggöra individen. Informationsinfrastrukturen ter sig relativt väl utbyggd. Prästerna förhörde sina församlingsbor och antecknade i böckerna. Tomas Götselius har framhållit hur omfattande plikten att skriva hade blivit för prästerna.⁴⁰⁹ Att överblicka en skola och dess elever är dock inte detsamma som att överblicka en befolkning, den åtskillnad Foucault själv gör mellan disciplinär och biologisk makt.⁴¹⁰ Övergången till det senare krävde aggregerade uppgifter. Den data prästerna producerade, som Hacking talat om, var små samlingar oberoende av varandra och alltså inte centralt aggregerade.

I kommitténs första samtal om det stundande insamlingsarbetet bestämdes det att ledamöterna skulle ”för att gifva enhet åt det hela, i nämnda circulairebref

⁴⁰⁷ Broocman i *Försök*, s. 111.

⁴⁰⁸ Se tidigare anförd litteratur av Hacking, Edgren och Sköld om prästernas bokföring.

⁴⁰⁹ Thomas Götselius, ”Skriftens rike: Haquin Spegel i arkivet” i Jülich, Lundell, Snickars (red.), *Mediernas kulturbistoria* (Stockholm, 2008), s. 62.

⁴¹⁰ Michel Foucault, *Society must be defended: Lectures at college de France 1975-1976* (London, 2004), s. 242.

bestämna vissa frågor att besvara.”⁴¹¹ Vid ett par möten diskuterade kommittén utformningen av frågorna.⁴¹² I berättelsen som trycktes kort därefter inskräptes vikten av fullständiga och jämförbara uppgifter. För ändamålet hade kommittén skrivit fyra olika formulär att ”ovilkorligen följas” av de svarande.⁴¹³ Formulären skickades ut till olika nivåer av undervisningsväsendet.⁴¹⁴ Det fanns en överlagd diskussion om hur kunskapen skulle nås, frågeformuläret verkar exempelvis inte ha varit någon självklarhet. G.A. Silverstolpe talade om resor som ett sätt att samla in uppgifter, och företog senare besök på disputationer runt om i landet med hjälp av ett intyg utfärdat av kommittén.⁴¹⁵ När Silverstolpe förberedde sin framställning om undervisningsväsendet i *Försöke* beklagade han sig över att han inte haft ”autorisation af högsta magten” och därför inte fått åtkomst överallt.⁴¹⁶ Kommittéledamoten Broocman menade för sin del att det ”finnes väl intet lämpligare medel, än att låta kunniga och uppmärksamma män enkom för detta ändamål företaga resor inom Landet”. Resandet gav den mest detaljerade kunskapen över varje plats unika behov.⁴¹⁷

Det har framhållits att formuläret som medieform betraktat ”var ett kraftfullt och flexibelt verktyg för att framställa byråkratisk kunskap.”⁴¹⁸ Inte minst har formulärets roll i olika koloniala företag studerats.⁴¹⁹ I relation till universiteten har William Clark som sagt framhållit flera olika sätt varpå kontroll utövades, bland annat genom visitationer men också formulär. Vad ville då kommittén veta? I berättelsen talades det om att beskriva och föra statistik för att ta reda på behov, vilka medel som fanns, vilka lokala förhållanden som förelåg. De olika formulären uppfostringskommittén cirkulerade hade en sak gemensamt: ingenting förut-sattes. Kommittén antog inte att en standardiserad lön, examen, skolbyggnad,

⁴¹¹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 1/2-1813.

⁴¹² ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 27/3-1813.

⁴¹³ *Berättelse*, s. 25.

⁴¹⁴ Frågeformuläret för sockenskolorna finns återtryckt i B. Rud. Hall (red.) *Folkpedagogiska utlåtanden* (Lund, 1935), s. 130-131. Alla formulären finns som bilagor i *Berättelse*.

⁴¹⁵ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/5-1814.

⁴¹⁶ *Försöke*, s. 5.

⁴¹⁷ Broocman, i *Försöke*, s. 111-112.

⁴¹⁸ Felten, von Oertzen, “Bureaucracy as knowledge”, s. 8.

⁴¹⁹ Se t.ex. Boscani Leoni, “Queries and questionnaires: Collecting local and popular knowledge in 17th and 18th century Europe”, s. 187-189.

lärobok, lästid, ålder för antagning, kunskapskrav och så vidare fanns. Kommittén kände såklart till vad lagen föreskrev och hur det *borde* se ut i skolorna. Men ledamöterna visste att det i praktiken inte förhöll sig så. Lagen hade inte skapat vad den föreskrev. En med verkligheten överensstämmande kunskap söktes.

Det första formuläret riktade sig till gymnasier. Tolv frågor om ”inrättningen” ställdes, vilket rörde sådant som lokaler, antal lärare, antal elever och skolans tillgångar. Därefter ställdes arton frågor om ”undervisningen”, vilket rörde läroböcker, principer för flyttning mellan klasser, ifall gymnastik lärs ut och dylikt. Det andra formuläret riktade sig till katedral- och trivialskolor, samt ”så kallade stads-skolor”. I en mening är formulären öppna. De består av en mängd frågor som bara kunde besvaras genom att respondenten resonerade kring frågan, t.ex. fråga två som handlar om vilka förändringar som har gjorts på skolan, på vems initiativ och varför.⁴²⁰ I en annan mening är formulären spetsigare, som när kommittén angett att den ville ha uppgifterna i tabellform.⁴²¹ Förutom denna preferens för uppgifternas presentation bad kommittén om akter som ordagrant berättade om tillkomsten av skolor. Det kunde gälla exempelvis förordnanden, testamenten eller donationer. Kommittén efterfrågade exempelvis skolornas bestämmelser, budget, och namn på stiftaren.⁴²² Den tredje bilagan syftade till att fånga in ett myller av skolformer främst förknippade med städer:

Om i Staden finnes Elementar- Industri- Navigations- eller Handels-Skola; Pedagogi – Regements- eller Garnisons-Skola; Barnhus- Fattig- Handtverks – så kallad Söndags-Skola för Gesäller, Lärogossar eller andre; Flick- och Pig-Skola; Kateket eller annan Skola, af hvad namn den vara må?⁴²³

Den fjärde bilagan riktade sig till undervisningen som växt fram till följd av 1686 års kyrkolag, den enkla läs-undervisningen i socknarna. Svaren på dessa frågor, tjugotre stycken, skulle konsistorierna ”infordra från kyrkoherdarne på landet eller andre vederbörande”. Formuläret besvarades i hög utsträckning med hjälp av

⁴²⁰ *Berättelse*, Bilaga 3, s. 8.

⁴²¹ *Berättelse*, Bilaga 3, s. 13.

⁴²² *Berättelse*, Bilaga 3, frågeformulär 1-4.

⁴²³ *Berättelse*, Bilaga 3, frågeformulär 3.

den omfattande fråga arton. Den riktade sig till de socknar som inte hade någon regelrätt skola och istället frågade efter ”på hvad fot undervisningen för Allmogens barn är ställd?”⁴²⁴ I formuläret ställdes också frågan om det i socknen fanns tillgång till privat undervisning. Även om staten inte kunde reglera dylika verksamheter ville kommittén också ha noggrann kunskap om den eftersom den privata undervisningen trots allt var en tillgänglig utbildningsväg.⁴²⁵

Frågorna visar det avstånd som förelåg mellan den centrala statens föreskrivna skolordning och de skolformer som fanns. Kommittén var ute efter ganska enkla uppgifter. Att få reda på huruvida antalet lärare och elever stod i paritet med varandra, eller om det över huvud fanns någon utbildning att tillgå kunde vara gott nog som kunskap betraktat. Frågorna synliggör också den svenska statens insikt att den inte var den enda aktören eller auktoriteten för en fråga, undervisning, som ständigt sattes i relation till statens utveckling – ett exempel på en aspekt av sig själv som staten ville lära sig känna.

Formulären besvaras

Till skillnad från Svenska Akademien, som också använde en uppsättning frågor i sitt försök att beskriva språket, skulle kommittén inte själv samla in uppgifterna. Kommittén var beroende av att de tillfrågade förmedlade uppgifterna på önskat sätt. Förutom vilka frågor som skulle besvaras, och hur de skulle framställas, specificerade kommittén vem i skolhierarkin som skulle svara. Silverstolpe hade tidigare tänkt på frågan om hur uppgifter bäst införskaffades. 1810 skrev han om behovet av att ”till och med de lägsta skollärare fått upplysa om de detaljer, som endast de känna. Alla kommittéer, som ej därifrån hämta sina första upplysningar,

⁴²⁴ *Berättelse*, Bilaga 3, frågeformulär 4.

⁴²⁵ *Berättelse*, Bilaga 3, frågeformulär 4.

ej av dem låta pröva sina förslag, kunna ej med säkerhet föreslå någon förbättring”.⁴²⁶ Bedömningen var alltså att lärarna hade den mest tillförlitliga informationen snarare än något tungfotat kollegium eller konsistorium.

Kort efter att cirkuläret tillsammans med formulären skickats till konsistorierna fick Carl von Rosenstein, ordföranden för kommittén, dock oroande rapporter om förmågan att följa instruktionerna. Cirkuläret hade tolkats som att de efterfrågade uppgifterna skulle ges av konsistorierna utan att tillfråga rektorerna för skolorna.⁴²⁷ Kommittén hade misslyckats med att generera uppgifter från rätt plats. Man kan dock förstå att saken missuppfattats. I frågeformuläret står uttryckligen att uppgifterna skulle ”af Consistorierna omedelbarligen meddelas”.⁴²⁸ Oklarheten ledde till att kommittén skrev ännu ett brev där de förtydligade att uppgifterna skulle meddelas av rektorerna.⁴²⁹ Dylig uppgiftsvård var inte ovanligt i den svenska byråkratin under den studerade perioden. Tabellverket skickade vid ett flertal gånger påminnelser om hur deras formulär skulle fyllas i av prästerna.⁴³⁰ I en vidare kontext var hinder som dessa ständigt återkommande i staters jakt på kunskap.⁴³¹ Det var detaljerna som behövde behärskas för att göra undervisningsväsendet läsbart. Formulären fick inte tolkas fritt. Kommitténs instruktioner för hur uppgifterna skulle färdas gick dessutom emot gängse praxis. Konsistorierna var den självklara samtalspartnern när statens olika delar talade med varandra om undervisning. Det var de som gav remissvar och dyligt. Kommittén försökte frångå den vägen. Det visar på handpåläggningen som krävdes men också en medvetenhet om att det behövdes. Kommittén hade så att säga ett överlagt förhållande till hur informationen skulle samlas in. Att kommittén inte var naiva i relation till hur kunskap skapades betydde som påvisats dock inte att de kunde

⁴²⁶ Silverstolpe, citerad i Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 15.

⁴²⁷ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/9-1813.

⁴²⁸ Askeberg framställer inte förvirringen. Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 27.

⁴²⁹ Det ursprungliga cirkuläret finns återtryckt i Daniel Lindmark (red.), *1812 års uppfostringskommittés enkät : Svaren från landsförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen* (Umeå, 1988), Bilaga 1, s. 25-26. Tillägget kom 31 augusti 1813. Härnösands stifts svar på tilläggs-cirkuläret finns i Bilaga 4, s. 30-31.

⁴³⁰ Sköld, *Kunskap och kontroll*, s. 203.

⁴³¹ För, exempelvis, fransk statistik och dess inledande bekymmer, se Porter, *Trust in numbers*, s. 35-37.

kontrollera processen. Andra aktörers feltolkning medverkade också till resultatet.

Efter att frågeformulären var utskickade, och nödiga rättelser och påminnelser cirkulerade, var nästa steg att behandla den stora mängd uppgifter kommittén krävt in. Biskop Wilhelm Faxé (1767–1854) förutsåg till viss del problemen det skulle innebära när han bad kommittén om att konsistorierna skulle göra en förteckning över alla insända handlingar ”hvarigenom redighet vinnes, och Committéns arbete lättas.”⁴³² Eftersom konsistorierna fungerade som en slags sambandscentral mellan kommittén och skolorna hade konsistorierna kunnat underlätta kommitténs arbete genom att sortera alla inskickade uppgifter istället för att skicka dem som en svårigenomtränglig bunt med papper. Som svar på formulären fick kommittén exempelvis mängder av testamenten där det uppgavs årtal för inrättande av skolor, vilka inkomster som fanns att tillgå och hur de skulle fördelas. Dessa dokument följde inte den mall kommittén åtminstone försökt föreskriva och var av den anledningen sämre som uppgifter betraktade. Uppgifterna kommittén var ute efter samsades med långliga ord om donatorns liv och leverne, som ogräs insprängt mellan grödorna.

För egen del hade Faxé låtit trycka sitt svar, de övriga svaren var handskrivna med varierande stil och ordrikedom. Kommittén följde dock inte hans råd om att be konsistorierna göra materialet överskådligt. Den forskning som intresserar sig för relation mellan kunskap och statligt styre har ofta ignorerat dessa alltför alldagliga bekymmer. Här beskrivs de inte för att detaljerna i sig själva är värda något utan för att de påverkade vad kommittén till slut kunde veta och göra. Uppenbarligen kände de mer erfarna aktörerna själva till vilka utmaningar svaren skulle innebära. Som biskop och hörandes till konsistoriet hade exempelvis Faxé sett den stora mängden papper och insett dess svårhanterlighet.

⁴³² ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 18/1-1814. Särskilt gällde detta sockenskolor, vilka ju var långt fler.

Svaren från sockenskolorna

I slutändan lämnades uppgifterna om allmogens undervisning oanvända.⁴³³ Förutom att alla uppgifterna från sockenskolorna var materiellt otympliga var de också i kvalitativt avseende svåra att använda. Turerna kring frågeformuläret och behandlandet av svaren visar hur empiriseringen snarare än att möjliggöra storlaget planerande ofta ledde till ett tröttsamt hanterande av papper. Uppgifterna var myllrande och motsägelsefulla och gjorde knappast undervisningsväsendet till hanterbar litteratur att läsa. Ibland har svaren setts som rena vittnesmål från 1800-talets skolverklighet, vilket de givetvis inte var.⁴³⁴ Stickprov av svaren visar att formulären fylldes i av personer som visste att de hade den högre statsapparatusens blickar på sig.⁴³⁵ I Medelpad frammanades en socken som svämmade över av böcker. De äldre barnen läste anmärkningsvärt mycket för att bestå av bönder, torpare och hantverkare i en liten by några mil från Sundsvall. De läste "[h]ushållning, Svenska Historien, Förordningar, Riksdags-Memorialer, Tidningar m.m.". För den oroliga försäkrades att det var "lagomt och utan att med läsning skada sig sjelfva eller det Allmänna".⁴³⁶ Prästen, en viss Eric Johan Dillner (1749-1817), passade också på att kritisera tolkningen av föreskrifterna i 1686 års kyrkolag om vilka prästernas plikter var vid undervisningen. Det lades alltför stort fokus på att kunna de viktiga styckena utantill snarare än att verkligen kunna läsa.⁴³⁷ En annan präst, i Lund, menade att deras uppgift var att tydliggöra kristendomen och då "tycktes man framkommit till den grad af upplysning, som för allmogens lefnads och handlingssätt är de rätta och den tillräckliga."⁴³⁸ En annan präst adresserade kommitténs tilltänkta reaktion på hans berättelse om undervisningen. Han

⁴³³ Det har framhållits av Sandin, *Schooling and state formation*, s. 246; Klose, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, s. 89.

⁴³⁴ Rapporterna har exempelvis ställts mot statens "visionary plans", Bengt Sandin, *Schooling and state formation in early modern Sweden* (Basingstoke, 2021), s. 269.

⁴³⁵ Lindmark menar att det kan "finnas skäl att misstänka svar för att vara något tendentiösa" även om han gör bedömningen att svaren i huvudsak var korrekta, bland annat för att alla uppgivna uppgifter kunde kontrolleras av konsistoriet. Daniel Lindmark, *Barnaundervisningen i Härnösands stift: Spegel i uppfostringskommitténs enkät 1813* (Umeå, 1988), s. 10.

⁴³⁶ Daniel Lindmark (red.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från landsförsamlingarna i Medelpad* (Umeå, 1987), s. 20.

⁴³⁷ *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från landsförsamlingarna i Medelpad*, s. 21-22.

⁴³⁸ ÅK851, E: 2, 4.

trodde att den skulle bedömas som ”mindre fullkomlig än de enligt närvarande tider Uplysnings-Esprit borde vara”.⁴³⁹

En kommitté som undersökte möjligheten att inrätta en statistisk myndighet beklagade sig över att uppgifterna 1812 års uppfostringskommitté samlat in inte blev ”sammanställda och kungjorda.”⁴⁴⁰ Den direkt därpå inrättade Snillekommittén använde inte heller uppgifterna.⁴⁴¹ Trots att de inte användes som det var tänkt är uppgiftssamlingen en av kommitténs mer berömda produkter. I en SOU från 1920-talet har den sagts vara ”av enastående vikt [...] för kännedom om det svenska skolväsendet”. Utredarna var särskilt imponerade av bredden på kommitténs insamlande, den hade information om de högre läroverken men också om ”alla slags sockneskolor och andra läroanstalter på landsbygden.”⁴⁴² Som historisk kunskap var materialet rikt, som överskådlig politisk kunskap var det dock otjänligt. Likt Svenska Akademiens förvandling av insamlingar av ord från kommunikationsstabiliserande till samlingar av historiskt värde har prästernas beskrivningar gått från medel för att reformera undervisningsväsendet till berättelser som ger färg åt ett historiskt skolväsende.

Folkskolefrågans försvinnande

Från att till en början ha pekats ut som ett av de områden där den svenska staten brast, och som en viktig fråga att lösa, utdefinierades allmogens undervisning ur kommitténs uppdrag då de sonika förklarades vara en kommunal angelägenhet.

⁴³⁹ ÄK851, E: 2, 6. Svar från Gärdslösa pastorat. De olika bedömningarna av vad som var lagom kan ses i relation till att läsandets för- och nackdelar debatterades livligt vid denna tid. Angående utbildning målades den s.k. halvbildningen ut som ett hot. De halvbildade, var farhågan, riskerade att bli missnöjda med sin lott. Se ”En presentation av 1812 års uppfostringskommittés enkät” i Daniel Lindmark (red.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från landsförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen*, s. 3.

⁴⁴⁰ *Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett Statistiskt embetsverk*, s. 145.

⁴⁴¹ Anledningarna var att förhållandena svaren vittnade om ansågs vara passerade. Klose, *Folkundervisningens finansiering före 1842* (Uppsala, [1992] 2011), s. 150.

⁴⁴² *Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek* (Stockholm, 1924), s. 29.

Beslutet har förståtts som kongruent med den framväxande inställningen att staten snarare skulle överblicka än bekosta och styra.⁴⁴³ Men om det var så, varför denna plötsliga vändning? Mycket möda hade lagts på att samla in uppgifter och i *Berättelse* menade kommittén att 1807 års skolordning var ofullständig på grund av att den inte reglerade de lägre skolorna.⁴⁴⁴ För att förklara vändningen har forskningen upprepat vad kommittén yttrade. Gunilla Klose uppmärksammar argumentet från kommittén att det var mer strategiskt med en lokal organisering eftersom den som betalade skatt direkt skulle kunna se vad den användes till.⁴⁴⁵ Thor Nordin menar att en enhetlig folkskola inte kunde föreslås eftersom Sverige var så glest befolkat och att invånarna levde under olika betingelser.⁴⁴⁶ Att utbildningen skulle innebära en kostnad var dock inget nytt, inte heller att landet var ett lapptäcke. Tvärtom var brokigheten en utmaning som behövde övervinnas. Det var hela tiden premissen som hade motiverat att uppgifter om undervisningsväsendet behövde krävas in: platsens behov av undervisning skulle ställas mot undervisningsväsendets brister så att kommittén kunde råda bot. Det brokiga skulle göras läsbart för att kunna styras över. Ur myllret skulle ett *skolsystem* stiga upp, ett system som anpassade sig till lokala förhållanden men ändå skapade en sammanhållen kedja från lågt till högt.

Snarare än en plötslig ideologisk tilltro till det lokala självbestämmandet – och ett frångående av kommitténs grundläggande utgångspunkter om de stora bristerna i undervisningsväsendet – verkar det troligare att uppgiften helt enkelt blev för svår och stor. Vid tillfället då folkbildningen förklarades vara en kommunal och frivillig angelägenhet hade kommittén inte träffats på över ett år. Under tiden hade skrivelser, protokollet listar nitton stycken, från Kungl. Maj:t hopat sig.

⁴⁴³ Nordin, *Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830*, s. 319. Jfr Jansson, *Adertonhundratalets associationer*, s. 51. Higgs framhåller snarare, generellt, en kommunalisering där den centrala staten drog sig tillbaka men att flera uppgifter, t.ex. socialpolitik, ålades kommuner. Edward Higgs, *The information state in England: The central collection of information on citizens since 1500* (Basingstoke, 2004), s. 66.

⁴⁴⁴ *Berättelse*, Bilaga 2, s. 3.

⁴⁴⁵ Klose, *Folkundervisningens finansiering*, s. 89.

⁴⁴⁶ Nordin, *Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830*, s. 319.

Kommittén hade alltmer kommit att användas som remissinstans.⁴⁴⁷ För de hårt beprövade kommittéledamöterna kan det därför ha kommit som en enkel utväg när Rosenstein föreslog att kommittén angående frågan om ”de lägre folk-klas-sernas bildning” skulle utgå från att staten inte borde bekosta den.⁴⁴⁸ Kommittén lämnade dock en del förslag och råd för hur undervisningen vid sockenskolor kunde bedrivas.⁴⁴⁹

Läroverken, tabeller

När svaren började välla in överrumplades kommittén även av uppgifterna från läroverken. Ledamöterna insåg då att de var tvungna att göra en sammanställning av uppgifterna för att ”kunna taga en fullständig kännedom af alla dessa yttran-den”.⁴⁵⁰ På grund av mängden hade kommitténs ledamöter själva inte tid att göra det utan mångsysslaren P.W Tholander anlätades för arbetet.⁴⁵¹ Formuläret före-skrev som sagt en särskild presentation av uppgifterna. Frågorna var exempelvis listade och försedda med en önskan om att bli besvarade i tabellform. Även om önskan uppfylldes krävdes handpåläggning. Av ett enskilt svar behövde en serie skapas och register upprättas. För att operationalisera målet om att sprida grund-lagens anda ”till alla delar av Stats-kroppen” behövdes en noggrann kunskap om undervisningsväsendet och för att den kunskapen skulle kunna gå att använda behövde de insamlade uppgifterna bearbetas och presenteras på ett åskådligt sätt. Patrick Joyce och Chandra Mukerji har uttryckt det som att statistik lades i den statliga verktygslådan under 1800-talet, som ett av de verktyg varmed staten utö-vade opersonlig makt.⁴⁵² Statistikhistorisk forskning har dock visat på svårigheter

⁴⁴⁷ Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 34-35. Det var inte helt ovanligt att kommittéer kom att användas på detta sätt, se Hesslén, *Det svenska kommittéväsendet*, s. 4-5.

⁴⁴⁸ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 12/10-1821. Se också Nordin, *Växel-undervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830*, s. 319.

⁴⁴⁹ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 12/10-1821. Se också Larsson, *En lyck- lig mechanism*, s. 25.

⁴⁵⁰ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 21/5-1814.

⁴⁵¹ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 21/5-1814.

⁴⁵² Joyce, Mukerji, “The state of things: state history and theory reconfigured”, s. 4.

att sammanställa och visualisera resultat under 1700- och 1800-tal. Uppgifter samlades på hög hos vetenskapsmän och byråkrater utan att de riktigt visste vad de skulle göra med dem. Det var ett problem som bestod av matematik (hur få fram relevanta värden?), visualisering (hur åskådliggöra?) och teknik (hur trycka detta?).

Efter ett halvår var Tholander klar.⁴⁵³ En rad åtgärder behövde dock göras för att förbättra resultatet, som alla är exempel på vad den informationshantering arbetet med att göra läsbart innebar. G.A. Silverstolpe anmärkte att två kolumner behövde läggas till. Den ena skulle visa varje läroverks tillgångar och den andra skulle visa behövlig information om skolorna. Silverstolpe ville också att de inkomna handlingarna skulle förses med sidnumrering, rubricering och att de blev registrerade.⁴⁵⁴ Tholander blev ånyo betrodd med uppgiften. När han verkställt önskan gjordes avskrifter, och för att säkerställa deras riktighet skickades de åter till konsistorierna för att där överses.⁴⁵⁵ Kommittén fick sedan tillbaka dessa med kommentarer och rättelser. Dessa skulle, i ytterligare en bearbetning, tryckas ”i stort format med fina stilar” i 750 exemplar.⁴⁵⁶ Tryckningen gällde inte alla de insamlade uppgifterna, utan bara de som kunde lämnas i tabellform. Tanken var att dessa tabeller sedan kunde användas för fortsatt revision, kommittén hade alltså inte bara den föreliggande reformen i åtanke utan föreställde sig en löpande utvärdering. Tabellernas liv förlängdes när de tömdes på uppgifter, gjordes blanka och ifyllbara, och redo att användas för fortsatt uppgiftsinsamling.⁴⁵⁷

I förordet till kommitténs förslag till en ny skolordning, vilken utkom 1817, redogjordes för den mödosamma processen att ”med yttersta sorgfällighet samla upplysningar om Skolverkens närvarande tillstånd”,

Uppgifter inforrades och erhöllos ifrån Stiftens Ephorer och Dom-Capitel. Ytterligare utredning af allt hvad i dessa uppgifter syntes tvetydigt eller mindre

⁴⁵³ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 25/10-1814. Men jämför Askeberg, *Pedagogisk reformverksambet*, s. 27.

⁴⁵⁴ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 19/1-1815.

⁴⁵⁵ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 20/5-1815

⁴⁵⁶ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 12/8-1815.

⁴⁵⁷ Askeberg, *Pedagogisk reformverksambet*, s. 27.

fullständigt, söktes igenom förnyade frågor till bemäldte Auctoriteter. Brefvexling öppnades och fortsattes, så väl med Comiténs i landsorterna vistande Ledamöter, som äfven med åtskilliga genom lärdom, erfarenhet och nit för den Allmänna Uppfostran kände personer, serdeles med utmärkta Lärare, både vid Universiteterna, samt vid serskilda Gymnasier och Skolor. Tankar och förslag i åtskilliga till Läroverkens förbättring hörande ämnen uppgåfvos af flere bland Comiténs Ledamöter. De meddelades de öfrige; granskningar och anmärkningar deröfver inlemnades af åtskilliga. Att noggrant genomgå och i resultat uppfatta allt hvad i denna väg till Comitén inkom, var ett arbete af icke ringa omfattning och som inför hvarje sakkunnig lärar fullt rättvisa den arbetstid, dessa åtgärder nödvändigt skulle upptaga för en Comité, hvars medlemmar, samlade från aflägsna orter, äfven haft andra Embetsomsorger att under tiden vårda.⁴⁵⁸

Uppgifterna krävdes in men behövde bearbetas och dubbelkollas, korrespondens följde, åsikter behövde jämkas och meddelas, vilka i sin tur behövde bearbetas, och sedan skulle allt återigen granskas. Framhållandet av det tunga arbetet kan förstås som en önskan om uppskattning, löner och befordran. Mycket tyder dock på att arbetet verkligen var hårt. I inledningen till avhandlingen nämndes Danckwardt som tvingades till tjänstledighet efter arbetet med att samla Sveriges författningar. När arbetet med uppfostringskommittén var som mest intensivt klagade Axel Gabriel Silverstolpe över att undervisningsfrågorna intresserade honom på ett sätt som ”torde övergå mina krafter” och att han egentligen skulle behöva vara ledig.⁴⁵⁹ Tre månader senare dog han. Död och galenskap var inte det enda resultatet av försöken att göra Sverige läsbart. Hur kunskapen användes, konsekvenserna av allt arbete, behandlas dock lite längre fram. Först ska kommitténs försök att hantera läroboksfrågan följas.

Läroboksfrågan

Frågan om läroböcker var en av de oftast diskuterade i kommittén. Läroböcker saknades eller ansågs helt enkelt inte vara tillräckligt bra. En befolkning som skulle behärska olika yrken behövde mötas av läroböcker som successivt kunde föra dem dit. Kommittén förde en formlig lista över ”behöfliga läroböcker” som

⁴⁵⁸ *Förslag till en förbättrad Skol-Ordning [...]* (Stockholm, 1817), s. 8.

⁴⁵⁹ Silverstolpe, citerad i Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 18.

fylldes på allt eftersom.⁴⁶⁰ I huvudsak prövades två vägar för att råda bot på läroboksproblemet. Den ena var att kommittén på olika sätt understödde författandet av läroböcker. Kommittén blev kontaktad av aspirerande läroboksförfattare under hela sin verksamhetsperiod. En sergent vid namn Gyllenspets ville exempelvis att kommittén skulle rekommendera läroverken att köpa en bok i geometri han författat.⁴⁶¹ En språkprofessor i Uppsala ville få rekommendation för en bok med övningar i franska konjugationer.⁴⁶² Ibland tog ledamöterna itu med förslagen genom att läsa dem och utse experter för bedömning, men det var tidsödande. Vid ett tillfälle överlade kommittén tillsammans med ett statsråd om kvaliteten på en lärobok, en uppgift de fått av Kungl. Maj: t.⁴⁶³ Ibland var kommittén principiellt emot att bedöma förslagen. Angående språkprofessorn svarade kommittén att den var ”sysselsatt med allmänna förslag öfver ämnen för undervisningen” och att den därför inte kunde svara på detta specifika ärende.⁴⁶⁴ Kommittén ville alltså operera på den aggregerade nivån snarare än att handlägga enskildheter. Hellre planera hela undervisningsväsendet än att befatta sig med, exempelvis, rektorsklassen i Visby. Som en mer långtgående lösning på frågan diskuterade kommittén huruvida en förlagsfond skulle inrättas där läroboksförfattare kunde ansöka om pengar för att ge ut sina böcker.⁴⁶⁵ I augusti 1816 beviljades ett förskott av Kungl. Maj:t till fonden.⁴⁶⁶ Ledamöterna beslutade att de läroböcker som skickades in skulle granskas av dem själva inom ramen för fonden eller av någon sakkunnig utanför kommittén. Kommittén gjorde fonden offentlig genom pressen. En tid efter att förlagsfonden blivit känd talade ledamöterna dock om att de höll på att dras in i en ”stundom vidlyftig bokhandelsrörelse och penninge-förvaltning”.⁴⁶⁷ Det enskilda hade kommit i vägen för det allmänna,

⁴⁶⁰ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 6/5-1816. Om behov av bok i ”sammällslärans grunder”. ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 3/2-1816. Om behov av lärobok i koralsång, ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 4/3-1816.

⁴⁶¹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 23/11-1813.

⁴⁶² ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 18/1-1814.

⁴⁶³ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 29/8-1816.

⁴⁶⁴ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 18/1-1814.

⁴⁶⁵ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 31/1-1816.

⁴⁶⁶ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 3/8-1816.

⁴⁶⁷ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 10/2-1817.

i kommitténs efterlämnade arkiv återfinns små lappar med kostnadsförslag, omfattande korrespondens med författare och deras bedömare.

För att undvika dylik handpåläggning kom kommittéledamöterna sedermera fram till några regler. För det första skulle varje upplaga vara ”tryckt på försvarligt godt papper, och i möjligaste måtto correct”, böckerna skulle ha ett visst pris per ark, och förläggaren skulle på egen bekostnad se till att böckerna fanns tillgängliga på lämpliga ställen.⁴⁶⁸ För det andra beslutade ledamöterna att kommittén inte kunde garantera någon särskild avsättning, men de lovade att underrätta konsistorierna om böckerna.⁴⁶⁹ På så sätt skulle den ekonomiska risken minskas för förläggarna genom att kommittén kopplade ihop säljare med köpare. För det tredje skulle en bok på ca trettio ark tryckas och vara tillgänglig på nio månader.⁴⁷⁰ Den sistnämnda bestämmelsen var en följd av att många förslag om läroböcker drog ut på tiden. Fonden verkar i stort sett blivit ett misslyckande och många av de som lånade pengar för att författa läroböcker lyckades inte avsätta dem och blev skuldsatta.⁴⁷¹

Den andra vägen var att lösa problemet på samma sätt som undervisningsväsendet i övrigt: att göra själva läroboksarsenalen läsbar och möjlig att planera. Den 18:e januari 1814, lästes ett förslag upp från G. A. Silverstolpe om hur läroboksfrågan skulle lösas.⁴⁷² I ett första steg ombads bokhandlaren Anders Wiborg och bibliotekarien Lorenzo Hammarsköld lämna en lista på alla läroböcker som getts ut i Sverige. För Wiborg och Hammarsköld var en dylik uppgift något mycket mer än att bara skriva en lista. Uppgiften hörde samman med bibliografin. Som framgår av ett verk av Hammarsköld, *Svenska Boktryckningshistorien: Journal utan kritik*, var bibliografin ingen bedömning utan en lista över böcker i olika ämnen som bibliografen skulle förhålla sig neutral till. Bibliografen var intresserad av titlar, utgivningsår, förläggare, antal upplagor, författare, typsnitt, papprets

⁴⁶⁸ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 10/2-1817.

⁴⁶⁹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 10/2-1817.

⁴⁷⁰ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 10/2-1817.

⁴⁷¹ Se ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 22/4-1820; 12/5-1824.

⁴⁷² ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 18/1-1814.

kvalitet, bokens mått.⁴⁷³ I spåren av franska revolutionen konfiskerades kyrkans och adelns boksamlingar för att bli franska statens egendom. Denna flod av böcker ledde till inrättandet av en administrativ bibliografisk avdelning som skulle framställa en katalog. Förslagna bibliografer såg snart stora möjligheter. Projektet kunde exempelvis leda till studiet av skriftens och bokens utveckling.⁴⁷⁴

Wiborg, som G.A. Silverstolpe kände sedan 1790-talet då han arbetat i Silverstolpes bokhandel, menade att det bibliografiska verk han gav ut hade en bred relevans. Det gav en ”fullständig öfversigt af landets årliga framsteg i vetenskapligt och artistiskt hänseende och en ledning åt dem, som i en framtid vilja forska deri”.⁴⁷⁵ Bibliografin lättade således överblickandet av bildningen i Sverige. I förlängningen kunde en bibliografi eller en förteckning över läroböcker kontinuerligt användas genom, föreställde sig Hammarsköld, att alla lärare i Sverige meddelade vilka läroböcker de använt och huruvida de var tjänliga eller inte.⁴⁷⁶ Detta skulle få den dubbla förtjänsten att den svenska lärobokslitteraturen fick en ”tillförlitlig Revision” och att förteckningen skulle bli komplett. Det var som Hammarsköld uttryckte det ”nödigt, att förut inhämta, om ej äldre finnas, af så verkligt värde, att inga andra behöfvas.”⁴⁷⁷

Ett annat exempel på hur listande av läroböcker kunde bidra till att nå stora mål var att staten försökte ”förvärfva skicklighet” på att bilda samer – ”halfvilda horder” enligt Hammarsköld – vilket översikt och förbättring av läroböckerna underlättade.⁴⁷⁸ Marcus Krajewski har framhållit hur ett sätt att organisera information, kortkataloger, i förlängningen skulle producera nya vetenskapliga publikationer genom att de tillgängliggjorde material.⁴⁷⁹ I Hammarskölds före-

⁴⁷³ För en översikt se Luigi Balsamo, *Bibliography: A history of a tradition* (Berkeley, [1984]1990).

⁴⁷⁴ Exemplet återfinns i Balsamo, *Bibliography*, s. 143-144. Se också Krajewski för (de misslyckade) försöken att katalogisera. Krajewski, *Paper machines*, s. 45-47.

⁴⁷⁵ Anders Wiborg, [Anmälan], *Svenskt bibliographie eller allmän förteckning öfver utkomna böcker* (Stockholm, 1828).

⁴⁷⁶ Lorenzo Hammarsköld, *Förteckning på de i Sverige från äldre till närvarande tider utkomna schole- och undervisnings-böcker* (Stockholm, 1817, s. xvii. Hädanefter *Förteckning*.

⁴⁷⁷ *Förteckning*, s. xvi.

⁴⁷⁸ *Förteckning*, s. xiii.

⁴⁷⁹ Han skriver också kataloger överlag är viktiga i denna historia. Krajewski, *Paper machines*, s. 24.

ställningsvärld skulle organiserandet av böcker skapa en kunskap som möjliggjorde statligt styrande. Som sådan är han en god representant för tilltron till vad noggranna empiriska undersökningar kunde tillföra hanterandet av politiska problem. Om beskrivandet av läroböcker tycks vara en udda väg att gå för att lösa problemet med deras kvalitet visste bibliograferna alltså svar. Vinsterna rörde sig mellan det triviala och det omätbara. En enkel vinst var att den aspirerande läroboksförfattaren själv såg huruvida en ny bok behövdes. Hammarsköld menade yttermera att bibliografin över läroböckerna skulle vara en genväg för att enkelt och åskådligt få syn på ”de paedagogiska ideernas och åsigternas utveckling inom vårt Fädernesland”.⁴⁸⁰ Förutom styre skulle bibliografin också skapa historia. Bibliografin blev inget mindre än en karta över den svenska bildningen och en vision om att styra Sverige med en bit papper. Bibliografin kan kopplas till Hammarskölds försök att, som Paula Henrikson framhåller, söka litteraturens historia bortom gustavianernas snäva kanon.⁴⁸¹ Han ville exempelvis ge ut folkvisor. Det skulle vara språkhistoriskt viktigt men även då hänvisade Hammarsköld till att det var sätt att få åtkomst till ”folkets tänkesätt och åsigt”.⁴⁸² I förlängningen var dock ambitionerna alltså ännu större.

Bibliografin kan förstås som ett exempel på den typ av plana yta Latour beskrivit som skänker makt åt sin innehavare. Bibliografin samlade all information på ett ställe, fångade in ett långt och svårberest land på en bit papper, och med hjälp av samma papper kunde landet reformeras. Alla lärare skulle få ett exemplar av förteckningen för att fylla i nya uppgifter, dessa skulle sedan skickas tillbaka till kommittén för att förnya förteckningen i ett evigt kretslopp. Med andra ord möjliggjorde förteckningen i teorin den ”aritmetik” kommittén talat om – brister gjorde sig snabbt synliga och möjliga att åtgärda. En sådan funktion var ovärderlig i 1800-talets, som Hammarsköld själv påpekade, svåröverblickbara bokflora.

Om kommittén med sitt förslag på en fond försökte hålla sina åtgärder på en högre nivå än det enskilda handläggandet kan detsamma sägas om bibliografin.

⁴⁸⁰ *Förteckning*, s. xxiv.

⁴⁸¹ Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarv*, s. 52-53.

⁴⁸² Hammarsköld, citerad i Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarv*, s. 62.

Foucault gör en distinktion mellan disciplinär makt som verkar på individen och biomakten som verkar på den trögrörligare befolkningen. Jens Eriksson har i samma anda kallat bibliografi för bibliopolitik: bibliografen som ett slags instrument att styra böcker och i förlängningen ett helt folks andliga nivå.⁴⁸³

I det följande lämnas dock visionerna därhän. Istället söks svar på frågorna: Vad var bibliografins villkor i Sverige vid den här tiden? Hur gjordes förteckningen? Hur användes den? Henrikson framhåller att Hammarsköld uppfattades som ett vandrande bibliotek, någon de andra romantikerna kunde vända sig till för sina litterära spörsmål. Ibland gick det nästan för långt. Värderade han inte fläckarna och dammet lika mycket som statyn? För historikern och vännen Erik Gustaf Geijer var han någon som försökte nå ”den oändliga fullständigheten i litteratur-historien.”⁴⁸⁴ När något ska göras läsbart är det dock precis dessa saker man behöver bekymra sig om. Steget från att resa runt och plita ner basala uppgifter om böcker till att mäta och förbättra Sveriges vetenskapliga utveckling kan tyckas långt, men det var bibliografins anspråk och Hammarsköld var rätt person för jobbet.

Obefintliga bibliotek och bibliotekarier som sovande väktare

Samtidigt som Hammarsköld arbetade med bibliografen över läroböcker gick en artikelserie i *Svensk Literatur-Tidning* där ett vidare grepp togs om böckernas tillstånd i Sverige. I artikeln recenserade Hammarsköld, tillsammans med J. H. Schröder, en katalog över Uppsala universitetsbiblioteks bestånd som professorn i litteraturhistoria Pehr Aurivillius i många år arbetat på och nu publicerat.⁴⁸⁵ Recensionen är värdefull eftersom den synliggör villkoren för det arbete med att göra läsbart Hammarsköld behövde utföra för att framställa sin lista över läroböcker, och på så sätt hjälpa kommittén.

⁴⁸³ Jens Eriksson, *The end of piracy: Rethinking the history of German print piracy in the early nineteenth century* (Uppsala, 2016), s. 141-145.

⁴⁸⁴ Henrikson, *Detta tryckpapperstidevarn*, s. 63, 69, 86.

⁴⁸⁵ Recension skrevs tillsammans med J H Schröder som sedermera efterträdde Aurivillius.

Före recensionen tog sin början var författarna angelägna om att teckna en bild av de bibliotek som fanns i Sverige, för att ”skingra det egyptiska mörker som omhöljer den gren av vår lärdomshistoria och här och där träffa de sovande väktarna, som måhända uppvaknar och besinnar sig att med mera nit, än hittills, akta och värdera vad dem anförtrott är”.⁴⁸⁶ Den alarmerande tonen fortsatte: i jämförelse med de stora europeiska biblioteken hade Sverige knappt ett (1) enda som förtjänade namnet, dock hade Sverige många små och splittrade boksamlingar varav några var offentliga och några privata. Ett av dessa, som dock var stängt för allmänheten, var Svenska Akademiens bibliotek. Där huserade en av de sovande väktarna, som trots att denne var avlönad inte ens bemödade sig om att biblioteket blev ”ordentligt uppställt”.⁴⁸⁷ Det största biblioteket, det kungliga, hade haft bibliotekarier som brände upp sina boksamlingar. För ”sina läsares förundran” citerade recensenterna ur ett protokoll från 1663 där bibliotekarien

förfrågade huru han sig skall förhålla med de böcker som kunna finnas i Kungl. Maj:ts bibliotek och innehålla antingen paskiller [smädeskrifter] eller andra förargliga saker som mera kunna förarga dem som där läsa uti än bidra till någon uppbyggelse, om de icke måtte tagas där ut och kastas på elden? – Resolution: *Gillas*, och må bemälte sekreterare se därefter att sådant bliver efterkommet efter såsom sådana böcker intet tjäna uti biblioteket.⁴⁸⁸

Problemet som illustreras kvarstod. Då man förr eldat böcker på grund av politiska omständigheter, förgicks böckerna nu på grund av okunskap. Det läsaren skulle förundras över, givet vad vi vet om bibliografernas syn på böcker, var att staten inte förstod att *alla* böcker hade ett värde, kanske inte för sitt läsvärde, men för vad de säger om den vetenskapliga eller moraliska utvecklingen.

Vidare hade Kungliga biblioteket generösa öppettider för allmänheten, men däremot ingen heltäckande katalog. Kungliga vetenskapsakademiens bibliotek hade förvisso tryckta kataloger som gjorde att man kunde få någorlunda uppfattning om dess innehåll, i övrigt var det ”för allmänheten [...] en sluten skatt.”⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Jag citerar från en utgåva av recensionen som har moderniserat stavningen. Sten Hedberg (red.), *I bokens namn: Äldre bibliotekskataloger i Sverige [...]* (Uppsala, 2002), s. 41.

⁴⁸⁷ *I bokens namn*, s. 43.

⁴⁸⁸ *I bokens namn*, s. 42.

⁴⁸⁹ *I bokens namn*, s. 43.

Lars von Engeströms bibliotek kunde man få viss inblick i genom en skrift som givits ut om biblioteket. I Linköping och Strängnäs hade biblioteken slarvigt sålt dubletter utan urskillning och tillräcklig kunskap.⁴⁹⁰ Härutöver listas elva privata bibliotek, däribland Skoklosters varom det anmärks att det var rikt på ”rariteter, men för hela världen att jämföra med de i jorden nedgrävda ägodelar”.⁴⁹¹ Avsaknad av kataloger och stängda dörrar ledde till att det svenska bokbeståndet var höljt i mörker. De problem Hammarsköld målade upp känns igen från kommitténs jakt på uppgifter om undervisningsväsendet. Uppgifterna fanns inte samlade på ett ställe och de uppgifter som trots allt fanns var bristfälliga. Enligt Hammarsköld fanns ”inga litterära Annaler” i Sverige, biblioteken var ”inskränkta”, kungliga bibliotekets ”äldre skatter” hade brunnit upp, och boktryckarna följde inte det kungliga reglemente som föreskrev att de till Boktryckerisocieteten, där Hammarsköld var notarie, skulle skicka förteckningar över verk de tryckte; allt detta förhindrade möjligheten att göra den förteckning uppfostringskommittén hade bett om.⁴⁹² Flyktiga papper, svag infrastruktur, slarvig uppgiftsvård. Som en alternativ berättelse att ställa bredvid Hammarskölds litanian mot hur böcker behandlades skulle det kunna vara värt att påpeka att det 1661 infördes pliktleveranser där ett exemplar av allt som trycktes i Sverige skulle skickas till Kungliga biblioteket och Riksarkivet (från 1692 även till Uppsala och från 1689 till Lund). Jonas Nordin och andra har dock gjort tydligt att någon fullständig insamling inte förelåg.⁴⁹³

I recensionen avhandlades som sagt en mängd principiella frågor om det slags fält bibliograferna verkade inom och försökte forma. Recensenterna menade exempelvis att det fanns tre slags bokkataloger. Två av dessa krävde inte särskild

⁴⁹⁰ *I bokens namn*, s. 44.

⁴⁹¹ *I bokens namn*, s. 47.

⁴⁹² *Förteckning*, s. [iii]-iv.

⁴⁹³ Jonas Nordin, ”Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet” i Csaika, Nordin, Snickars (red.), *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid* (Stockholm, 2014), s. 10-45; Per S. Ridderstad, ”Boksamlade och bibliotek” i Christenson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Fribetstiden* (Lund, 2006), s. 146. För en rik studie om 1600-talets krigsbyten och arbetet med att förteckna och organisera samlingar, se Emma Hagström Molin, *Krigsbytetts biografi: Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet* (Göteborg, 2015).

stor noggrannhet: bokauktionskatalogen, som ungefär skulle visa vilka böcker som fanns, och lokalkatalogen som skulle visa för bibliotekarien var böckerna var uppställda. Den tredje, den publika katalogen, ”skulle vi vilja kalla sådana som har för avsikt att låta den lärda världen känna ett stort och bestående bibliotek, varför de också utgör huvudverken i den bibliografiska litteraturen.”⁴⁹⁴ Gränser drogs. Bibliografin var inte en orienteringskarta eller hjälpmedel för försäljning. Den skulle vara en slags hjälpvetenskap inom den lärda världen genom att möjliggöra överblickande av litteraturen inom ett visst fält. Men då måste de bibliografiska verken ”vara författade med den största fullständighet och noggrannhet.”⁴⁹⁵ Jämfört med detta uppställda ideal hade recensenterna en hel del anmärkningar mot Aurivillius katalog. Exempelvis hade han inte haft egna uppslag för å och ö, och å och ä listades istället med a, ö med o. Eftersom Aurivillius ville spara papper hade han gjort förkortningar, vilket ledde till anmärkningen att ”alla angivelser i en bokkatalog av sig själva genast bör vara klara och tydliga är en av de första huvudfordringarna av en sådan.”⁴⁹⁶ En katalog skulle vara ett hjälpmedel, i förlängningen inte bara för att *bitta* ett verk utan att katalogen i sig själv ska räckas att konsultera.⁴⁹⁷ Recensenterna upprepade att en bibliografi krävde större noggrannhet; apropå slarv med titlar anmärktes det syrligt att det kunde man förvänta sig av en auktionskatalog men inte i en katalog av över ett stort bibliotek.⁴⁹⁸ Förutsättningarna för en bra bibliografi tycktes kort sagt vara dåliga. Förutom de redan utpekade problemen med att förse bibliografer med uppgifter bedömdes arbetet från en ledande person som Aurivillius till stora delar vara undermåligt.

⁴⁹⁴ *I bokens namn*, s. 48-49.

⁴⁹⁵ *I bokens namn*, s. 49.

⁴⁹⁶ *I bokens namn*, s. 54.

⁴⁹⁷ Jfr med Krajewski, *Paper machines*, s. 24.

⁴⁹⁸ *I bokens namn*, s. 58.

Hammarškölds lärobokslista

Den 8 maj 1814 lämnade A. G. Silverstolpe ett yttrande över Hammarškölds lista på läroböcker. Listan bedömdes innehålla för många luckor och kommittén bestämde sig för att skicka vidare den. Listan skickades självfallet till en av de andra bibliograferna, den av Hammaršköld recenserade Aurivillius.⁴⁹⁹ Rollerna var nu omvända. Ett år efter att Aurivillius fick listan, den 20:e maj 1815, skickades den tillbaka till kommittén.⁵⁰⁰ Insikten att det innebar en stor arbetsbörda och en mängd svårigheter att göra läsbart förstärks av dessa turer. Trots att Hammaršköld befann sig på en så viktig institution som kungliga biblioteket hade Aurivillius bifogat över femhundra titlar (!) till förteckningen. Trots Hammarškölds uppenbara förmåga att utvärdera böckernas tillstånd i Sverige var kunskapen platsberoende. Det var genom att kommittén betraktade Kungliga biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek samtidigt som platserna kunde transcenderas. Genom sin position kunde de foga samman Hammarškölds och Aurivillius listor och skapa en mer komplett bild av lärobokstillståndet.

1813 hade kommittén gett ut *Berättelse* om sitt arbete som ett led i direktivet att trycka det som förtjänade att göras offentligt. Hammarškölds förteckning bedömdes vara av så pass stort intresse att kommittén även tryckte dennes lista över böcker, med titeln ”Förteckning på De i Sverige, från äldre, till närvarande Tider, utkomna Schole- och Undervisnings-Böcker.” I det publicerade verket uppgav Hammaršköld de källor han använt för att kunna sammanställa läroböckerna. Han hade bland annat använt sig av delar av en samling som Gjörwell sammanställt (en viktig aktör i den svenska litterära sfären som även akademiledamoten Leopold använde sig av), men som på olika sätt blivit förskingrad. Han hade även använt sig av snabbt nedtecknade bokauktionsförteckningar och av den tidigare nämnda Tholanders jätteverk i 37 handskrivna band, *Bibliotheca Scholastica Suecana*.⁵⁰¹ Hammaršköld erbjöd dessutom en förklaring i sin förteckning till varför Aurivillius hade mer uppgifter, som inte berodde på dennes mentala kapacitet

⁴⁹⁹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/5-1814.

⁵⁰⁰ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 20/5-1815.

⁵⁰¹ Hammaršköld, *Förteckning*, s. iv-v.

utan platsens primat i fråga om kunskap: Aurivillius hade haft tillgång till biblioteket i Uppsala.⁵⁰² För det första hade Aurivillius en lista kallad *Peno-librorum sveogothicorum* som började sammanställas på 1600-talet, och som bland annat Karl IX hade ägt. Likt ordsamlingarna hade dessa listor ofta arbetats på under en mycket lång tid, och av flera författare. För det andra hade han en kronologisk lista på böcker utgivna från 1570-talet till och med 1740-talet som bland annat hade sammanställts av en Erik Ekholm som arbetat vid en bokauktion. Hammarsköld uppgav alltså vilket *exemplar* av listorna som Aurivillius använt eftersom de i flera fall var unika med bland annat tillagda titlar. För det sista hade Aurivillius haft tillgång till olika äldre förteckningar från boktryckerier.⁵⁰³

Ömtåliga uppgifter

Hammarsköld uppgav att han inom varje kategori hade ordnat läroböckerna kronologiskt och specificerat antal böcker. Han hade också listat hur många upplagor som utkommit, samt om och i så fall var boken blivit recenserad. Hammarsköld hade dessutom, efter Aurivillius inrådan, markerat de böcker som han själv eller Aurivillius faktiskt sett och inte bara som uppteckningar i andra kataloger med en asterisk (*). På så sätt gjordes kunskapen, enligt Hammarsköld, trygg.⁵⁰⁴ Känslan av att värdefulla uppgifter var otrygga delades av många i Hammarskölds samtid. Susan Crane har exempelvis uppmärksammat att samlare av historiska föremål i början av 1800-talet ofta talade om att ”rädda” sina objekt.⁵⁰⁵ Om de inte räddades genom att beskrivas eller bevaras var de förlorade. Svenska Akademien talade på ett liknande sätt om ord, och det går igen om alla studerade aktörers objekt. Uppgifter fanns oftast någonstans, men de behövde göras beständiga. Alla dessa uppgifter skulle samlas för att kunna tittas och byggas vidare på.

⁵⁰² Hammarsköld, *Förteckning*, s. vi. Aurivillius hade inte hittat enskilda böcker utan andra förteckningar över böcker. Det var alltså inte säkert att böckerna kunde återfinnas.

⁵⁰³ Hammarsköld, *Förteckning*, s. vi-viii.

⁵⁰⁴ Hammarsköld, *Förteckning*, s. xii-xiii.

⁵⁰⁵ Crane, *Collecting and historical consciousness in early nineteenth-century Germany*, s. 38-39.

Forskningen har länge intresserat sig för att kartlägga bokförsäljningen.⁵⁰⁶ I en mening har dessa forskare delvis samma intresse som Hammarsköld hade: hur spridd är en idé? När och var spreds den? Hur togs den emot? Premissen för frågorna var dock att svaren kunde tjäna staten, den så viktiga läroboksarsenalen kunde hållas uppdaterad. Återigen fick det att göra något möjligt att överblicka agera lösning på ett problem. Svårigheterna att faktiskt göra läsbart gick dock, som vi har sett, igen. Även om Hammarsköld och andra inte hade något resultat att visa på – för vad gjordes med alla uppgifter? – var tilltron stark. Inget blev heller av Hammarskölds tänkta revision men i skollagen var föreskrifter angående böcker och bibliotek kraftigt utökade.⁵⁰⁷ Nödvändigheten av att föra bok inskärptes. Rektorn, och ingen annan, måste föra bok över både fast och lös egendom, såsom böcker.⁵⁰⁸ Det fastslogs också vem som skulle råda över biblioteket. Vid gymnasium, där bibliotek var ett krav, vårdar adjunkten biblioteket om det inte redan fanns en anställd bibliotekarie. Om det fanns bibliotek på lägre skolor skulle rektor vara ansvarig. Det fanns också bestämmelser om att det skulle finnas en separat bibliotekskassa (och till exempel en annan kassa för inköp av ved, ljus, och kartor vilka annars biblioteket ofta stått för).⁵⁰⁹ I den skulle det redogöras utförligt för vilka inkomster biblioteket hade. Till inkomsterna hörde olika avgifter från stiftets tjänstemän. En biskop som blev befordrad skulle exempelvis skänka två tunnor råg; dödsbon skulle skänka en åttondels tunna råg samt en bok som dödsboet själv fick välja.⁵¹⁰ Förutom dessa inkomster skulle dubletter samt alla böcker som skolan inte hade behov av säljas och tillfalla bibliotekets kassa. Bibliotekens föreståndare gavs också rätten att hålla auktioner, annonsera, och sälja böcker som ombud oaktat de näringsregler som vanligtvis gällde i staden där skolan fanns.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Anna-Maria Rimm har gjort stora insatser på området. Se exempelvis Anna-Maria Rimm, *Elsa Fougt, Kungl. Boktryckare: Aktör i det litterära systemet ca. 1780–1810* (Uppsala, 2009).

⁵⁰⁷ Föreskrifter fanns alltså innan. I 1724 och 1807 års skolordning är exempelvis en av eförens uppgifter att inrätta ett bibliotek och verka för dess utökande.

⁵⁰⁸ B. Rudolf Hall (red.), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905: 1820 års skolordning* (Lund, 1923), s. 42.

⁵⁰⁹ *1820 års skolordning*, s. 44.

⁵¹⁰ *1820 års skolordning*, s. 44-45.

⁵¹¹ *1820 års skolordning*, s. 45.

I skollagen fanns också instruktioner för biblioteksföreståndaren. Där angavs att föreståndaren svarade inför eforen och rektorn, och var skyldig att föra ”fullständigt inventarium”.⁵¹² En nyhet var att bibliotekarien skulle upprätta tre kataloger. En för inköp, en där böckerna var alfabetiskt ordnade och en över böckernas placering i biblioteket för att underlätta just inventeringar.⁵¹³ Vidare behövde bibliotekarien ha öppet minst en eller två timmar i veckan för besökare både inom och utom läroverket. Dessutom behövde bibliotekarien även under lov hålla biblioteket öppet och vara beredvillig att visa upp vad som fanns däri.⁵¹⁴ Vad gäller utlåningen fick inte elever nekas, men de måste ersätta borttappad eller skadad bok. Bibliotekarien fick låna ut till utomstående, på eget ansvar. Bibliotekarien uppmanades att vara särskilt behjälplig mot donatorer, så att ”Bibliotekerna ej blott må uppfylla sin hufwudsakliga bestämmelse, Lärowerkens nytta; utan äfwen, genom ett allmännare upväckt intresse uti den Landsort de finnas, bidra så wäl till den allmänna wetenskaplig bildningen, som till ett lifligare deltagande uti allt hwad till underwisningens framgång lända kan.”⁵¹⁵ Bibliotekarien fick alltså en mer aktiv roll som syftade till att tillgängliggöra biblioteken.

De tidigare stängda eller svårgenomträngliga biblioteken öppnades bokstavigt talat upp. Detta öppnande motsvarades också av tydligare listor som synliggjorde bibliotekets tillgångar, i linje med de mer alerta bibliotekarier tidens bibliografer önskade sig. Det Hammarsköld efterfrågade hörsammades alltså. Empiriseringen innebar således ett ökat påbud om att föra bok. Att föra bok kan dock vara en tom handling och påbudet inget man kan dra några slutsatser av. Vilka vidare följder hade det? De vars tjänster skolordningen reglerade hade inte nödvändigtvis Hammarskölds eller kommitténs visioner för ögonen. Dokumentationen blir lätt blott ett krav som fogades till tjänstemännens övriga upp-

⁵¹² 1820 års skolordning, s. 67.

⁵¹³ 1820 års skolordning, s. 68.

⁵¹⁴ 1820 års skolordning, s. 67

⁵¹⁵ 1820 års skolordning, s. 69.

gifter. Alla uppgifter som skulle samlas blir så en del av statens stumma, operonliga och logistiska makt, det vill säga makten att forma agerande.⁵¹⁶ Om inga andra mål uppnåddes fick kommittén åtminstone tjänstemän att fylla i uppgifter oaktat hur de i sin tur användes eller vilka vidare mål det skulle fylla.

Uppfostringskommitténs förslag

Kommittén genomförde flera reformer: de gjorde lärarna ansvariga för ett visst ämne istället för alla ämnen för en hel klass, de lämnade förslag på hur schemana skulle se ut, de inrättade två skolformer som de kallade lärdomsskola respektive näringsskola, med mera. Men vad hade dessa förslag för relation till deras försök att göra undervisningsväsendet läsbart? I budgeten från 1817, förslaget till skolordning från samma år och lagen från 1820 fördes resonemang om konsekvenserna av kommitténs strävanden, vilket kommer stå i fokus i det följande. Därigenom besvarar jag en av avhandlingens empiriska frågor om hur uppgifterna användes och analysen kan visa uppkomsten av statligt subjekt med ett specifikt sätt att styra.

Skolbudgeten

Användningen av kommitténs uträknade av behovet av antalet skolor och lärare specificerades efterhand. Förmodligen var kommittéledamöterna själva drivande. Vid ett möte talade kommittén om hur de skulle finansiera sina förslag.⁵¹⁷ I enlighet med vad som redan presenterats för kronprinsen, av Axel Gabriel Silverstolpe, föreslog kommittén att en viss skatt skulle avsättas till förbättring av lärarlöner. De föreslog också inrättandet av en fond som kunde användas av skolor

⁵¹⁶ Chandra Mukerji definierar logistisk makt som "power derived from controlling and shaping the natural world". Begreppet figurerar i flera artiklar av Mukerji där det delvis också vidgas, men se huvudsakligen Chandra Mukerji, "The territorial state as a figured world of power: Strategics, logistics, and impersonal rule", *Sociological theory*, vol. 24, nr 4, 2010, s. 402.

⁵¹⁷ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 19/1-1815.

för att köpa olika pedagogiska verktyg såsom kartor och att en del pengar från kolonin Saint-Barthélemy skulle användas för kommitténs behov.⁵¹⁸ Kommitténs ombads sedermera att inkomma med ett budgetförslag för de skolor som behövde mer medel. För att komplettera deras egenhändigt insamlade uppgifter skulle nödvändiga uppgifter göras tillgängliga från Kammarkollegium.⁵¹⁹

Budgeten avlämnades vid 1817-1818 års riksdag. Att göra budgeten var svårt, menade kommittén, på grund av den mängd uppgifter som behövdes. Det räckte inte med folkmängd, städernas placering och stiftets befolkningsmängd utan också sådant som hur stor viljan till undervisning var. Det var ju onödigt att budgetera för något som inte behövdes. Kommittén skrev att uppgifterna som samlats in hade använts och att de var nödvändiga för att över huvud kunna göra budgeten.⁵²⁰

Kommittén bestämde sig för att uppge *två* förslag i sitt betänkande till statsutskottet. Det ena förslaget var det kommittén önskade. Det önskade förslaget skulle innebära betydande utgifter, men kostnaden var måttlig ”i jämförelse med det stora ändamålet.”⁵²¹ I det föreslogs det antal skolor och lärare som svarade mot målet att vara ”*en fullständig anstalt för en del af den Allmänna Uppfostran.*”⁵²² Problemet med den önskade budgeten, denna rest av en politik som utgick från visioner, var dock att den skulle leda till ett stort underskott i relation till skolväsendets tilltänkta tillgångar. Därför uppgav kommittén också en annan budget som innebar viss förändring av det befintliga undervisningsväsendet, men bara det som var nödvändigt.⁵²³ Kommittén trodde att denna reducerade budget ”utan allt för lång tids utdrägt eller oöfverrinnerliga svårigheter” var möjlig att realisera.⁵²⁴ Budget nummer 2 föreslogs som en hängivenhet till det som kan göras snarare

⁵¹⁸ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 19/1-1815.

⁵¹⁹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 14/10-1815.

⁵²⁰ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande” i *Bihang till Riks-Ståndens Protokoll vid Urtima Riksdagen i Stockholm 1817 och 1818* (Stockholm, 1818), s. 973.

⁵²¹ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 974.

⁵²² ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 974. Kursiv i original.

⁵²³ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 974-975.

⁵²⁴ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 983.

än det som bör göras, eftersom det som bör göras inte nödvändigtvis kommer göras.

Kommittén kunde exempelvis genom sina beräkningar se var förändringar i budgeten kunde göras, vilket därmed skulle kunna öka lärarantalet. I Hudiksvall föreslogs exempelvis en lägre lärdomsskola och en lägre näringskola i samma lokaler eftersom skolan var stor.⁵²⁵ I Vimmerby utökades skolan något genom att en tjänst tillsattes. Det kunde göras eftersom att staden byggd en stor skola med tillhörande bostad.⁵²⁶ En lärares lön i Sundsvall bekostades av ett testamente. Där föreslogs en liten ökning i lönen för att han skulle få samma villkor som de andra lärarna.⁵²⁷ Genom operationaliseringar av sitt mål hade kommittén hamnat i dessa alldagliga detaljer, men att Vimmerby skola fick en extra klass och att en lärare i Sundsvall fick samma villkor hörde fortfarande samman med Silverstolpes sammankoppling av konstitutionen med skolväsendet. Det var i dessa detaljer, genom detta arbete, dylika mål hanterades.

Arbetet med att göra lönerna läsbara var särskilt krävande. Lönerna var inte omedelbart transparenta och tolkning krävdes. Vid sidan av lönen fanns det exempelvis särskilda privilegier. Det kunde gälla bostäder, kronotonde och rätt till jord. Förutom de av staten avsatta lönerna finansierades skolans tjänstemän också av privata stipendier och testamenten. Dessa donerade medel hade eftersökts av kommittén. I det första förslaget var lönerna genomgående högre, och i de fall en tjänst bara var avlönad genom privata medel skulle staten träda in utifall de privata medlen var lägre än den av kommittén föreskrivna lönenivån. Kommittén försökte i möjligaste mån standardisera lönerna.⁵²⁸ Att reducera en för hög lön var dock inte aktuellt.⁵²⁹ I det andra förslaget skulle privata medel ”orubbadt bibehållas”, det vill säga att även om de var för låga skulle staten inte skjuta till något.⁵³⁰ Även om lönerna kommittén föreslog var allmänna och kopplade till typ

⁵²⁵ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 989.

⁵²⁶ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 991.

⁵²⁷ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 992.

⁵²⁸ I *Försöke* framhåller Silverstolpe att lönerna inte stämmer. Rektorn i Norrköping, dvs. han själv, fick bara två tredjedelar ”af den honom af Staten utlofvade lön.” *Försöke*, s. 10.

⁵²⁹ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/9-1816.

⁵³⁰ ÅK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/9-1816.

av tjänst fanns utrymme för lokala variationer. I orter som beräknades vara dyrare att leva i behövde lönen vara högre. I Lund och Halmstad utgick inte kronotonde, därför behövdes en högre lön där.⁵³¹ Det andra förslaget var också för dyrt. Kommittén föreslog därför några åtgärder baserat på de upptäckter de gjort. Ett var att Visingsö hade ett gymnasium som sedermera blivit indraget men där en viss summa pengar ändå fanns att förfoga över. Ett annat var att rektorn vid katedralskolan i Uppsala hade väldigt hög lön. Dessa saker nämndes bara. Statsutskottet fick själv dra slutsatsen att medlen borde omfördelas. Mer rakt på sak var kommitténs tredje förslag. Ledamöterna bifogade en förteckning på lärare som egentligen avlönades genom prebende, det vill säga genom ägor kopplade till tjänsten. Kommittén påpekade att dessa lärare inte också behövde lön.⁵³² Kommitténs överblick över denna snedvridna fördelning var inte total, kommittén hade fått skäl att tro att det fanns fler prebendehemman ”än de som blifvit för Commitén ordentligen uppgifne.”⁵³³ Genom bättre överblick kunde mer pengar hittas. Att olika pastorat hade olika inkomst var ingen hemlighet för aktörerna, men de hade föreslagit allmänna löner, och det var i relation till detta som det var ett problem om samma tjänst belönades olika. En jämnare fördelning skulle ge mer undervisning. Att lösa skolfrågan genom att behandla den empiriskt möjliggjorde konkreta förändringar, men det levde inte upp till det högt ställda förväntningarna.

Skolan och historiens täta förändringar

I ”Förslag till en förbättrad skolordning” från 1817 skev kommittén att den inte, i lagen, ville fastslå några bestämda lärometoder eller läroböcker med hänvisning

⁵³¹ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/9-1816.

⁵³² ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 1006-1007.

⁵³³ ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande”, s. 1007.

till vetenskapernas och tidernas ”omvexlande skick”.⁵³⁴ Ledamöterna nöjde sig därför med att skriva en bilaga betitlad ”Anvisningar och Råd i afseende på Lärböcker och på methoden att undervisa i serskilda kunskapsgränar”, som alltså även kom med i skolordningen från 1820. Redan i exempelvis skollagen från 1649 nämns förvisso läroböckers provisoriska karaktär, men med 1812 års kommitté vidtogs åtgärder för att det inte skulle krävas en helt ny lag för att uppdatera läroböckerna. Ofta uppmärksammande namn i undervisningshistorien – som Bell, Lancaster och Pestalozzi – talades det om med gillande.⁵³⁵ Men vid sidan av tillfälliga positioneringar om hur undervisningen skulle gå till förelåg, enligt aktörerna, ett mer övergripande problem om hur skolorna ständigt, framöver, skulle vara öppna för förändring. Att skolan var alltför inriktad på att utbilda präster eller att den använde sig av förlegade metoder var en följd av institutionens tungroddhet. Silverstolpe påpekade ofta att undervisningsväsendet var en slags anakronism, en medeltida kvarleva i ett nytt Sverige. Kommittéledamöterna hade själva möjligheten att reformera undervisningen och anpassa den inför de behov den såg framför sig, Men tidens behov, och därmed också statens, rörde ständigt på sig, det som kommittén ansåg vara för tiden avpassade metoder och läroböcker skulle inte alltid gälla. De föreskrev därför inte några bestämda metoder eller läroböcker eftersom det i slutändan skulle skapa ännu ett otidsenligt undervisningsväsende. Istället gällde det att vara uppmärksam på förändring genom, som vi ska se, att ständigt mäta av den.

Försöket att göra skolan öppen för förändring följde av en ny historieuppfattning. Enligt denna uppfattning existerade inte det evigt sanna och sköna, varje period omfattades istället av sina egna sanningar. Sysättet kan jämföras med

⁵³⁴ *Förslag till en förbättrad skol-ordning*, s. 24. Eller sådant som var ”underkastadt täta förändringar”. ”Anvisningar och Råd i afseende på Läroböcker och på methoden att undervisa i serskilda kunskapsgränar”, *Förslag till en förbättrad skol-ordning*, Bilaga, s. 1.

⁵³⁵ Det är delvis på grund av att 1812 års uppfostringskommitté introducerade växelundervisningsmetoden i Sverige (bland annat genom att bekosta en studieresa till England) som de fått uppmärksamhet i forskningen. Se t.ex. Esbjörn Larsson, *En hycklig mekanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution* (Uppsala, 2014) och Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860* (Uppsala, 1992), s. 283-284. Se också Thor Nordin, *Växelundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830* (Stockholm, 1973).

uppfattningen om språket som Svenska Akademien alltmer kom att ta. Eftersom språket var utsatt för historiska processer som det inte stod i akademiens makt att påverka var det lönlöst att försöka ändra vad tiden redan fastslagit som det rätta språket, och av samma anledning var det inte önskvärt att fastslå en rigid skollag. Synsättet hade långtgående generella konsekvenser för hur ett nytt statligt subjekt bör agera. Det gällde, bland annat, att i lagen skriva in föränderlighet och därmed göra lagen öppen för det som tiden kräver snarare än att fastslå den för alltid, i detta fallet, korrekta skolan. Föreskrifterna syftade till att skapa en utveckling i lagstiftningen i korrespondens med tiden, en självstyrande lagstiftning som förändras genom att uppgifter samlas in och ageras på. Med detta synsätt borde reformslag inte ha någon annan lojalitet än tidens krav. Där Svenska Akademien delvis såg sin oförmåga att styra som en förlust – man fick stå ut med det som bruket föreskrev – yttrade kommittén inget sådant. Ett statligt subjekt som bevakade istället för tyckte var därför inte längre något nederlag. Historien rörde sig i rätt i riktning och de drivande romantikerna och liberalerna i kommittén ansåg att de hade tiden på sin sida. Högfärdiga i sin tro på att tiden var deras, ödmjuka i tron på att de också skulle bli otidsenliga.

Skolrevisionen

I en bisats i samband med att den tidigare nämnda förlagsfonden diskuterades menade kommittén att ansvaret för den sedermera borde ligga hos en ”Öfverstyrelse” som också skulle bevaka att lagarna följdes.⁵³⁶ Vid det tillfället lyftes framförallt kontrollfunktionen. Ett par möten senare nämndes överstyrelsen igen. Också då fungerade den tänkta styrelsen som en garant för att ”undervisningsverket [...] skulle kunna rätt handhåvas och vidmakthållas.”⁵³⁷ Ännu lite senare var revisionen, som den då kallades, också tänkt att föreslå ”förbättringar”.⁵³⁸

⁵³⁶ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 3/2-1816.

⁵³⁷ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 10/2-1816.

⁵³⁸ ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll, 7/9-1816.

Precis som bilagan och Hammarskölds läroboksrevision bör revisionen förstås som ett instrument för att göra skolväsendet öppet för förändring, som en teknik för att säkerställa en tidsenlig utveckling. Revisionen hade stora likheter med flera förslag Axel Gabriel Silverstolpe lämnat tidigare, bland annat i hans arbete med den nya konstitutionen. Vi ska därför först titta på ett av dessa förslag.

1809 och tillgången till uppgifter

Jag har framhållit att det fanns en uppfattning om att opinionen dikterade det möjliga. Opinionsen förändrades dock och därför behövde konstitutionen såväl som undervisningsväsendet vara öppen för förändring, sålunda kunde de utvecklas sida vid sida. För att göra detta möjligt fanns ytterligare ett villkor enligt Axel Gabriel Silverstolpe, och det var tillgången till uppgifter. För det ändamålet föreslog han under 1809 års riksdag inrättandet av något han kallade lag- och hushållsberedningen som skulle verka mellan riksdagarna.⁵³⁹ Beredningen skulle vara en plats för att granska och lämna förslag på nya lagar. Beredningen skulle också erbjuda något annat än de former som redan fanns för överläggning. Genom tryckfriheten kunde förvisso lagarna diskuteras men denna arena för opinionen var, enligt Silverstolpe, alltför långsam och ojämn. Opinionsen behövde en ”allmän och oupphörligen tillgänglig föreningspunkt”.⁵⁴⁰ Förutom pressen varade själva riksdagarna bara under en begränsad tid, de klubbar som uppstod under riksdagarna försvann och ett tomrum uppstod.⁵⁴¹

Silverstolpe framhöll hur mycket enklare arbetet med den nya regeringsformen skulle blivit om det hade funnits ett antal genomtänkta reformförslag att ta ställning till. I slutändan handlade det om att en individs förslag alltid skulle vara sämre än det som tagits fram genom gemensam överläggning. Förutom att lag- och hushållsberedningen öppnade ett rum för överläggning skulle beredningen

⁵³⁹ Sundin kallar den för ”en underlättande mekanism i relationen mellan allmänheten och regeringen.” Sundin, 1809, s. 189

⁵⁴⁰ *Protocoller hålne hos Högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809 [Del 1]* (Stockholm, 1809), s. 362-373.

⁵⁴¹ För vikten av klubbarna under riksdagar se exempelvis Sundin, 1809; s. 93-94.

samla in och publicera statistik om Sverige. Genom uppgiftsinsamlandet skärptes relation mellan det goda styret och det läsbara territoriet. Silverstolpe menade att det var ”aldeles omöjligt at någonsin” riktigt planera exempelvis kommunikationer, jordbruk och en rättvis beskattning utan tillgången till uppgifter om desamma.⁵⁴² Under 1809 års riksdag menade konstitutionsutskottet exempelvis att en anledning till att representationsreformen inte kunde genomföras, förutom opinionens begränsningar, var att utskottet inte hade tid att samla in de uppgifter som krävdes.⁵⁴³ Vid nästa riksdag talade Silverstolpe om att statens möjlighet att agera begränsades ”af brist på tillförlitelig kunskap”.⁵⁴⁴ Läsbara uppgifter skulle åstadkomma flera saker. De var både byggstenar och något som väckte omdömesförmågan. Både något som krävdes för att, exempelvis, räkna ut hur många skolor som behövdes i Stockholm men också för att *väcka* dessa tankar. Silverstolpe menade nämligen att statistik stärkte medborgarens ”personlig tilgifvenhet för detta land [...] genom den fria och säkra kännedom af sit förhållande til Statens, at jag så må säga, fysiska omständigheter.”⁵⁴⁵

För Ian Hacking spelar statistiken en roll i ”ersättandet av omdömet med beräkningen [eng. computation]”.⁵⁴⁶ I forskningen placeras statliga kunskapsprojekt ofta in i historier om byråkrater (av sorten som är frikopplad från verkligheten), experter eller teknokrater.⁵⁴⁷ För Silverstolpe gick dock inte utövandet av omdömet och tillgången till statistiska uppgifter att skilja åt. Tillgången till det senare var närmare ett villkor för att kunna använda omdömesförmågan. Den tidiga statistiken pekar lika mycket framåt mot den demokratiska vikten av öppna data som mot beräkningens apolitiska sfär. Som Ian Hacking själv påpekat gick statistiken under denna perioden från att vara hemlig till att vara tillgänglig. I Sverige publicerades befolkningsstatistiken för första gången på 1760-talet.⁵⁴⁸ Då hade

⁵⁴² *Protocoller hållne hos Högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809*, s. 370.

⁵⁴³ Sundin, 1809, s. 140.

⁵⁴⁴ *Protocoll, hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid urtima Riksdagen i Örebro år 1812*, s. 440.

⁵⁴⁵ *Protocoller hållne hos Högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809*, s. 369.

⁵⁴⁶ Hacking, *The taming of chance*, s. 4. Min översättning.

⁵⁴⁷ För ett exempel där statistik och annan storskalig insamling av uppgifter beskrivs som pådrivet av experter, se Agar, *The government machine*, s. 2-3.

⁵⁴⁸ Han talar om en flodväg av tryckta siffror, dvs. offentliggjorda. Hacking, *The taming of chance*, s. 3.

sekretessen handlat om att förhindra avslöjandet av befolkningsmängden för främmande stater. Tillgång till uppgifter var också en fråga om maktbalans mellan statens olika delar. Det sekreta utskottet, där dylika uppgifter behandlades, uteslöt exempelvis ofta bondeståndet under ståndsriksdagens historia. I Hans Järtas kommentar till Silverstolpes förslag på lag- och hushållsberedningen var en invändning att beredningen riskerade att trampa på andra ämbetsmäns auktoritet.⁵⁴⁹ Vissa förhållanden skulle inte nå offentlighetens ljus utan vara förbehållna den snäva krets de enligt Järta berörde. Silverstolpes ständiga insisterande på tillgången till uppgifter handlade om att staten behövdes göra läsbar för hela allmänheten, inte bara för byråkrater eller medlemmar av regeringen.

Revisionen

I skollagen inrättade kommittén revisionen. Den skulle fylla samma funktioner för undervisningsväsendet som lag- och hushållsberedningen skulle göra för allt arbete med att ta fram lagar, det vill säga vara en plats där undervisningsväsendet diskuterades och där det fanns tillgång till uppgifter om det.

Skollagen föreskrev att en lång rad uppgifter skulle göras tillgängliga för revisionen. Rektorer åläggs att skicka in uppgifter i tabellform enligt ett bifogat formulär.⁵⁵⁰ Eforer görs i sin tur pliktiga att se till att rektorn skickade in uppgifterna.⁵⁵¹ Formuläret efterfrågade uppgifter om elevernas ålder, inkomst och stånd. Dessutom skulle uppgifter om vart eleverna tog vägen efter skolan samlas in, såsom huruvida de gick vidare till andra läroverk eller till näringarna. Ytterligare ett formulär syftade till att skapa översikt över de olika inkomster och utgifter skolorna hade. Under det bifogade formuläret förklarade kommittén att varje konsistorium i sin tur skulle upprätta en tabell över alla läroverks kassor.⁵⁵² I ta-

⁵⁴⁹ *Protocoller hållne hos Högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809*, s. 374-375.

⁵⁵⁰ *1820 års skolordning*, s. 74.

⁵⁵¹ *1820 års skolordning*, s. 80.

⁵⁵² *1820 års skolordning*, s. 56.

bellen samlades uppgifter om inkomster, varifrån de kommer, och var inkomsterna sedan hamnade. Utöver detta, som alltså skulle komma revisionen till del, var det rektors uppgift att rapportera om avvikelser från skollagen, hur disciplinen utövats, lärometoder som blivit införda, nya läroböcker, kartor och instrument som användes, om hur upprättandet av nya skolor fortskred, samt andra upplysningar om undervisningens tillstånd och dess förvaltning.⁵⁵³

När stoffet således förberetts föreskrevs revisionens sammansättning och hur den skulle bearbeta materialet. Revisionen skulle sammanträda vart tredje år och bestå av sju ordinarie ledamöter. Ordförande skulle vara statssekreteraren vid ekklesiastikexpeditionen, och sekreteraren skulle vara någon kunnig inom utbildningsområdet vilken kungen fick i uppgift att utnämna.⁵⁵⁴ Utöver dem skulle en ledamot komma från universitetet och fyra från läroverken. Alla biskopar hade dessutom närvaro- och rösträtt. Revisionens syfte var att gå igenom de insända uppgifterna. Revisionens sekreterare var spindeln i kunskapsnätet: denne skulle registrera alla inkomna handlingar, föra protokoll vid revisionens möten, författa revisionens beslut och betänkanden, se efter revisionens egna arkiv och sköta tryckningen av revisionens slutprodukt. Dessutom uppmanades sekreteraren att bilda ett slags arkiv av läroböcker genom att alltid följa läroboksutgivningen och den pedagogiska debatten såväl i Sverige som utomlands. Det skulle sedan vidare rapporteras till revisionens ledamöter och därefter läggas till samlingarna som uppfostringskommittén påbörjat.⁵⁵⁵

Slutmålet var att av alla ”kataloger, uppgifter och underrättelser som i Tabellarisk form kunna behandlas, utarbetas sådana summariska sammandrag som uti en allmän åsigt wisa Elementar-Lärowerkens inbördes förhållande öfwer hela Riket.”⁵⁵⁶ Där 1649 års skolordning fick använda en metafor när de beskrev undervisningsväsendet – det talades om att staten ”likasom från ett vårdtorn överskådat” skolans verkningar – kunde kommittén genom alla tabeller och formulär

⁵⁵³ 1820 års skolordning, s. 90.

⁵⁵⁴ 1820 års skolordning, s. 84-54.

⁵⁵⁵ 1820 års skolordning, s. 88-89.

⁵⁵⁶ 1820 års skolordning, s. 90.

göra undervisningsväsendet synligt på ett odiskutabelt sätt. Det väldiga undervisningsväsendet hade då, föreställde sig kommittén, gjorts om till en bit papper som kunde begrundas av ett fåtal personer på en myndighet i Stockholm. När väl infrastrukturen för en säker uppgiftsinhämtning var lagd kunde en ständigt uppdaterad karta en gång för alla över landets undervisningsväsende skapas. Ingrep- pen på området kunde då bli en enkel fråga om aritmetik. Att det var den konti- nuerligt uppdaterade överblicken som eftersträvades kan inte nog understrykas. När snillekommittén inrättades 1825 fick den, som sagt, göra om insamlingen av uppgifter eftersom 1812 års uppfostringskommittés uppgifter inte längre var gil- tiga. Ögonblicksbilder av något som ständigt utvecklades var för staten menings- lösa. En ständig revision av undervisningsväsendet hade fördelen att den alltid kunde tillhandahålla uppgifter om skolans behov. När reformen var möjlig, på grund att mer pengar eller andra prioriteringar fanns, kunde den sättas i verket utan att hindras av den enligt Silverstolpe ofta återkommande bristen ”på tillför- litlig kunskap” vid statliga reformer.

Revisionens arbete skulle utmytna i något som benämndes en ”a l l m ä n berättelse”.⁵⁵⁷ Kommittén försökte på olika sätt säkerställa att revisionen presen- terade informationen på rätt sätt, i likhet med instruktionerna för frågeformulä- ren. Lämnat i respondenternas öde hade intentionen med revisionens förvidits. Mot berättelsen ställs det ”utlåtande” som revisionen också skulle producera, det vill säga dels ”rena” uppgifter och dels revisionens inställning till de insamlade uppgifterna. I lagen inskräps också att revisionen inte bara skulle bedöma de olika åtgärdernas effekter på undervisningsväsendet utan också betänka såväl lokala som allmänna förbättringar.⁵⁵⁸ Revisionen förlänades den överblick ingen annan kunde ha genom sin tillgång till alla uppgifter. Med dem kunde revisionsledamö- rterna se hur olika reformer spelat ut sig och pröva nya.

⁵⁵⁷ 1820 års skolordning, s. 90. Spärtext i original.

⁵⁵⁸ 1820 års skolordning, s. 90.

När åtgärderna vidtagits skulle allt tryckas och skickas till konsistorier och eforer, samt delas ut gratis till alla lärare. Därutöver skulle trycksaken finnas tillgänglig att köpa för den intresserade.⁵⁵⁹ Frukterna av allt arbete med att göra läsbart skulle, återigen, inte endast komma en snäv krets till del. I den näst sista paragrafen gjordes det rentav brottsligt att förvrida kommitténs intention med revisionen: där fastställs att i det fall Kungl. Maj: t. önskade ett utlåtande över en viss fråga måste revisionen vara till lags, men utlåtandet skulle inte tas med i det allmänna betänkandet. Detta var dock det enda undantaget som fick göras, ”icke må Revisionen utom sin i denna lag stadgade befattning uptaga något annat särskildt mål [...] icke eller uti något fall ingå i activ åtgärd eller direct communication med Lärowerken.”⁵⁶⁰ Kommittén försökte fastställa vilken typ av arbete som revisionen skulle utföra och vilken typ av produkt det skulle mynna ut i. Det är lätt att se dessa förslag i ljuset av kommittéledamöternas egna erfarenheter där de dels drogs in i en vad de kallade en ”vidlyftig bokhandelsrörelse” när de försökte underlätta tillkomsten av tjänliga läroböcker och dels att kommittén kom att användas som remissinstans. Revisionen skulle anta fågelns perspektiv, inte myrans.

Hur kittlande än revisionen framstod, hur välfungerande som ett instrument för att säkerställa undervisningsväsendets utveckling, blev den dock *inte* ett medel för en tidsenlig progression. Revisionen var, enligt kritiker, sammansatt av folk som ville bevara undervisningsväsendet som det var. Utbildningshistorikern Olof Wennås har konstaterat att ”[d]e som misströstat om revisionens reformintresse fick alldeles rätt.”⁵⁶¹ Revisionen fick alltså motsatt effekt än den avsedda. Inte avläsning av det rådande för att producera uppdaterad politik utan en institution som beständigade och därmed, tids nog, skulle göra undervisningsväsendet otidsenligt.

⁵⁵⁹ 1820 års skolordning, s. 90-91.

⁵⁶⁰ 1820 års skolordning, s. 91.

⁵⁶¹ Olof Wennås, *Striden om latinväldet: Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet* (Uppsala, 1966), s. 26.

Ecklesiastikutskottets kritik

Kommitténs förslag till skolordning trycktes i så många som 800 exemplar, det uttalade skälet var att förslaget utförligt skulle diskuteras. Kommittén gav även ett halvårs svarstid. Det inkom 39 utlåtanden till kommittén, jämte diskussioner i pressen.⁵⁶² Till de mer tongivande svaren hörde det som prästeståndets ecklesiastiska utskott lämnade under 1817–1818 års riksdag.⁵⁶³ Ecklesiastikutskottet var kritiskt till revisionen och i allmänhet de ökade kraven på upptecknandet av uppgifter. Utskottets ledamöter visade att de inte uppskattade uppgivenheten inför tidens gång som förslaget syftade till när de frågade sig om det var ”rådligt och godt, att med jemna steg medfölja förändringarna, och låta undervisningsmetoden vändas efter hvarje vindkast?”⁵⁶⁴ I viss mån handlade kritiken om det enkla förhållande att förslagen skulle öka arbetsbördan för skolans tjänstemän.⁵⁶⁵ Invändningarna mot uppgiftinsamlandet var dock än mer specifika. Viljan att samla uppgifter var nämligen, menade utskottet, ett utslag för ”vår tids förbättringslystna fåvett”.⁵⁶⁶ Utskottet menade att det som med ”missnöje blifvit skrivet [...] komma att efter en flygtig deråt lånad blick öfverlemnas till sitt öde, neddammas och af mått förtäras” tills man bestämde sig för att helt enkelt gallra materialet.⁵⁶⁷ Frans Lundgren har framhållit hur just ”förbättreriet” blev ett samlande begrepp på 1840-talet för de som var skeptiskt inställda till de ständiga försöken att reformera.⁵⁶⁸ Att revisionen skulle publicera uppgifterna om undervisningsväsendet i tabellform var ett annat rött skynke, ett irriterande exempel på hur somliga trodde att förändring gick till. Publicerandet av uppgifterna skulle bara vara ”tillfredställande för någon Statistisk Samlare” men inte leda till någon viktig kunskap om

⁵⁶² Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet*, s. 32.

⁵⁶³ Svaret har uppmärksammats av t.ex. Isak Hammar på grund av att utskottet delade kommitténs syn på värdet av klassiska studier. Isak Hammar, ”Klassisk karaktär: Den moraliska samhällsnyttan av klassiska studier, ca 1807–1828”, *Historisk tidskrift*, vol. 137, nr 4, 2017.

⁵⁶⁴ ”Högv. Prest-Ståndets Ecclesiastik-Utskotts Betänkande i anledning af Kongl. Uppfostrings-Comiténs underdåniga Förslag till en förbättrad Skol-ordning”, *Protocoll hållna hos Högvärldiga Prest - Ståndet vid Urtima Riksdagen i Stockholm, Åren 1817, 1818* (Stockholm, 1818), s. 70.

⁵⁶⁵ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 63-66.

⁵⁶⁶ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 66.

⁵⁶⁷ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 65-66. Mått är alltså en fjärl eller mal.

⁵⁶⁸ Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren*, s. 9.

skolan.⁵⁶⁹ Utskottet framhöll att tvärtom vad revisionen tycktes ge sken av så fanns redan en överblick över skolan. Ledamöterna av utskottet menade att eforernas berättelser till kungen om läget i skolan ”alltid måste i detaljen blifva ljuvsare och pålitligare” än den rapport revisionen skulle sammanställa. Utskottet menade också att auktoriteter inom kyrkan bytte upplysningar sinsemellan vilka meddelades statssekreteraren för ecklesiastikexpeditionen.⁵⁷⁰ Att kommittén föreslagit att lärare skulle ingå i revisionen var särskilt upprörande. Utskottet menade att ”subordinerade” skollärares resa till huvudstaden där de skulle bedöma beslut fattade av personer högre upp i skolhierarkin var olämpligt.⁵⁷¹ Vid sidan av mer uppenbara skiljelinjer om undervisningsväsendet fanns alltså konflikter kring vilken kunskap som var värdefull, hur den skulle tas fram och vem som skulle fylla i formulären. Att konflikt uppstod om sätten varpå staten reformerar sina verksamheter synliggör att det var en ny politik som trädde fram, den empiriserade. Ecklesiastikutskottets kritik signalerade på så sätt att de empiriska metoder kommittén förespråkade, och det statliga subjekt som hörde samman med dem, var på väg att slå igenom.

Avslut. Beskrivning och tidsenlig utveckling

I fallstudien har jag följt tillsättningen av kommittén. Bröderna Silverstolpe var centrala genom sina kontakter med kronprinsen och som viktiga figurer i kölvattnet av 1809 års statskupp. Tidigt etablerade framförallt G.A. Silverstolpe bilden av vad som var problemet med undervisningsväsendet, och hur det skulle lösas. Kommittén framhöll vikten av att först förstå undervisningsväsendet. Det hörde samman med dess uttalade tilltro till empiriska uppgifter för att reformera. Upp-

⁵⁶⁹ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 71. Höjer har framhållit en konservativ kritik mot statistik vid ungefär samma tid. Henrik Höjer *Svenska siffror*, s. 43.

⁵⁷⁰ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 71.

⁵⁷¹ *Ecklesiastikutskottets svar*, s. 71. Jfr Richert, *Ett och annat om corporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc.*, s. 51.

gifterna visade vad som behövdes göras: de avpassade reformen inför verkligheten. Utan empiriska undersökningar hade ledamöterna riskerat att avfärdas som verklighetsfrånvända revolutionärer.

Projektet att överblicka undervisningsväsendet företogs genom att ett frågeformulär utarbetades, det var en av många praktiker arbetet med att göra läsbart innebar. En viktig kontext var att trots att Sverige har rykte om sig som främst i världen på att samla in uppgifter från präster var uppgifterna inte tillgängliga för kommittén. Särskilt gällde det de oreglerade delarna av skolväsendet på landsbygden. Kommittén samlade in uppgifter relativt förutsättningslöst i kontrast till den förutbestämda och tunna kunskap forskningen ofta talat om. Eftersom kommittén i många fall visste hur det *borde* se ut i de olika skolorna – genom skolordningar och andra föreskrifter – ville de med formuläret snarare känna till hur skolväsendets verklighet avvek från det föreskrivna.

Fokus flyttades därefter från framtagandet av formuläret till dess besvarande. Kommittén hade en uppfattning om varifrån den tillförlitligaste kunskapen fanns och hur frågorna skulle besvaras och försökte därför detaljstyra dessa saker. Uppgifterna blev ändå felaktigt ifyllda av fel personer. Aktörernas intentioner var viktiga, och blev inkorporerade i formulären genom anvisningar, men de kunde ändå inte i slutändan kontrollera misstag. Att bara fokusera på aktörer eller medier är begränsat eftersom utfallet bestäms av deras samverkan.

I slutändan gjordes inget med den stora mängd svar från sockenskolorna som krävts in. Förutom att uppgifterna prästerna producerade var motstridiga var svaren materiellt otympliga, till slut inte mycket mer än en svårgenomtränglig bunt med papper. För de högre skolorna lyckades kommittén dock publicera tabeller och överskådliga sammanfattningar om exempelvis skolornas ekonomi. De användes för att göra budget men resultatet var också formulären själva. Formulären kunde användas för att permanentera insamlandet av uppgifter.

I fallstudiens sista tredjedel flyttades fokus till kommitténs förslag. Förslagen formulerade föreställningar om hur undervisningsväsendet skulle förvaltas och vad staten skulle vara. Kommittén lämnade två budgetar, en vidlyftig som skulle accepteras om kommittén fick bestämma och en inskränkt som egentligen inte

var tillräcklig för att lösa undervisningsväsendets problem men som ledamöterna trodde att riksdagen skulle acceptera. Kunskapen om förhållandena var nödvändig för att föreskriva. Men föreskrivandet begränsades i sin tur av andra faktorer såsom statens budget. Budgeten var således ett nederlag men uppfattningen om de empiriska beskrivningarnas samband med möjligheten att reformera förändrades inte. Det kom framförallt till uttryck genom en bilaga till skolordningen som behandlade frågan om läroböcker och undervisningsmetoder samt en föreslagen permanent skolrevision. Bilagan skrevs för att kommittén inte i lagen ville fastslå vilka läroböcker och metoder som skulle gälla. Det skulle riskera att i framtiden skapa ett nytt oföränderligt skolväsende – likt den, i kommitténs ordalag, medeltida kvarleva den försökte frigöra sig från. Revisionen, som inrättades i skolordningen, föreskrev att en mängd uppgifter skulle göras tillgängliga så att en ständigt uppdaterad karta över skolväsendet kunde göras en framtida stat hade att administrera.

För Svenska Akademien var övergången till att bara administrera språket delvis en förlust och en insikt som växte fram: från skapare av språket till sist i hierarkin av de som styr språket. Enskilda akademiledamöter, som Botin, ville snarare rätta till vad som uppfattades som ett felaktigt språkbruk alldeles oavsett vad någon empiri sa. Kommitténs kritiker i ecklesiastikutskottet var av liknande uppfattning. Oavsett vad historien för tillfället föreskrev ville de bestämma hur undervisningen skulle bedrivas. För kommittén var samma administration ett framsteg och ett program som Axel Gabriel Silverstolpe försökte få fram under stora delar av sin politiska gärning.

Tony Bennett och Patrick Joyce menar att fokus på medier och materialitet i skapandet av kategorier som staten delvis flyttat intresset från kultur och mening till hur agens ”mobiliseras och utförs av en stor mängd mänskliga och icke-mänskliga aktörer.”⁵⁷² Jag kallar agensen som gemensamt uppnåddes för logistisk. Formulär och revisioner blev oavsett intentioner på sikt ett sätt varpå kyrkan

⁵⁷² Joyce, Bennet, *Material powers*, s. 6. Min översättning.

förlorade makten över undervisningsväsendet, ett av de sätt där den administrativa bördan på lärare ökade, och ett av de sätt där olika uppgifter om skolväsendet blev något att förhålla sig till vid riksdagar och i pressen när skolan diskuterades alldeles oaktat vad någon ville att skolan skulle vara.⁵⁷³ Makten är logistisk för att den likt vägar formar förutsättningarna för vad som kan göras. Ecklesiastikutskottets kritik var bara en första reaktion. Motstånd nöts ner, formulären sjunker in i bakgrunden och blir logistiska. När undervisningspolitiken empiriserades kom staten på sikt att styra över området, om än långsamt och med andra utfall än de önskade.

⁵⁷³ Den egentliga separationen mellan kyrkan och undervisningen skedde inte förrän långt senare, i början av 1900-talet. Se exempelvis Bengt Thelin, *Exit eforus: Läroverkens sekularisering och striden om kristendomsundervisningen* (Stockholm, 1981).

Förvaltningen

Efter 1809 debatterades frågan om hur Sveriges förvaltning skulle kunna göras mer effektiv och anpassad till den nya konstitutionen, samt dimensioneras efter landets nya gränser efter förlusten av Finland. Flera kommittéer tillsattes för att utreda frågorna. I slutbetänkandet från en av dessa kommittéer beskrevs förvaltningen som svår att överblicka. Förvaltningens lagar och regler var ”till största delen [...] uti ett så oredigt och inveckladt skick” att det krävdes enormt mycket arbete för att samla och förstå dem.⁵⁷⁴

Kommittén hade särskilt problem med att fånga in ämbetsverkens och kollegiernas regelverk. Många av regelverken hade funnits i flera hundra år. De reglerade förvaltningsorgan som Bergskollegium, Tullverket, Kommerskollegium, Kammarkollegiet, drätselverket, indelningsverket och en mängd andra. Vissa var små, strömmrensningsskommittén samlade fem tappra medarbetare, andra var större, som Krigskollegiums nittiotre ämbetsmän. Många finns kvar i någon form än i dag, många har upphört eller slagits samman. Dessa verk hade ett otal uppgifter, de reglerade exempelvis hur handel bedrevs och militären finansierades. Reglerna kring beskattning av jord var särskilt månghövdade. Att behandla all jord lika – och därmed tvinga adeln att ge upp sin skattefrihet – hade utan framgång diskuterats när den nya konstitutionen togs fram.⁵⁷⁵ Förvaltningens regler hade vuxit fram genom diverse tillägg kallade författningar. Författningarna kallades också föreskrifter, lagar, och förordningar. Redan Karl XI utfärdade så många tillägg att han bad sina ämbetsmän att själva se till så att han inte hade beslutat något i strid med vad som var lagligt, själv kunde han inte komma ihåg

⁵⁷⁴ *Comiterades till Reglering af Ríkets Styrelse-Verk Underdåniga Betänkande* (Stockholm, 1823), s. 34. Hädanefter *Betänkande*.

⁵⁷⁵ Se t.ex. Sundin, 1809, s. 143-158.

allt.⁵⁷⁶ Förvaltningen, som det främsta uttrycket för statens många och krångliga bestämmelser gällande näringarna, kom ofta i skottgluggen från liberalt håll, en kritik som kommittén sällade sig till.⁵⁷⁷

Myndigheterna ansågs lida av ytterligare problem. Ett problem var att de dömde i de frågor de förvaltade. Detta talades om som en sammanblandning mellan den dömande och den administrativa makten. Den förvaltande myndigheten borde inte, menade kritiker, själv hantera tvister mellan myndigheten och enskild eftersom myndigheten då var part i målet. Saken borde istället hanteras av en oberoende domstol. Myndigheterna hade också viss domsrätt över sina egna anställda. För den liberala juristen Johan Gabriel Richert var förfarandet ett bevis på att medeltiden fortfarande levde i det svenska statslivet. I ett huvudsakligen rättshistoriskt verk kritiserade Richert den akademiska jurisdiktionen – universitetens rätt att själv döma över studenter och personal – i synnerhet och alla särskilda domstolar i allmänhet. Problemet var att dessa specialdomstolar var rester av medeltiden, då alla enskilda intressen, enligt Richert, tenderade att sammansluta sig i korporationer och stifta egna lagar snarare än att en allmän lag förelåg.⁵⁷⁸

Ett annat ofta beklagat problem var mängden tjänstemän som befolkade verken. Inte minst lönerna de uppbar: både att de var för låga eller obefintliga, och att statens utgifter var för höga. Somliga förespråkade färre men ordentligt avlönade tjänstemän. Ytterligare problem var långsamheten varmed ämbetsverken behandlade olika förvaltningsärenden. En anledning till saktfärdigheten var myndigheternas kollegiala styrelseform, där ett kollegium av jämlikar var tvungna att komma överens om ett utfall snarare än att en chef eller minister beslutade. Att införa en minister eller någon form av yttersta chef var en av de reformer som diskuterades. Med en minister blev *en* person å ena sidan ansvarig både för sina

⁵⁷⁶ Fredrik Lagerroth, ”1840 års departementalreform. Karolinskt eller frihetstida ursprung?”, *Scandina*, vol. 38, nr 2, 1972, s. 177.

⁵⁷⁷ Se exempelvis Henrik A. Olsson, *Ministerstyrelse- och kollegialprinciperna i svensk reformdiskussion 1812-1840: Studier i departementalreformens förhistoria* (Lund, 1934), s. 63-69.

⁵⁷⁸ Richert, *Ett och annat om korporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc.*, s. 3. Kursiv i original.

råd till kungen och för tillämpningen i förvaltningen, å andra sidan riskerade en minister att samla för mycket makt.

Till följd av kritiken tillsattes den förvaltningskommitté som i föreliggande fallstudie ska följas, *Kommittén för regleringen av rikets styrelseverk*. Kommittén fick sina instruktioner den 2 februari 1819. Uppdraget var stort och spretigt. Den skulle ”företaga en ny reglering av Rikets embeten och tjenster och ett förbättrat arbetssätt inom Rikets Styrelseverk”. Dessutom tillsattes en annan kommitté sammansatt av personer från Krigs-, Kammar-, Bergs- och Kommers-kollegium. Denna kommitté hade samma ordförande som den första, och deras uppdrag var att ”samla och i ordning bringa” alla författningar och stadganden för att också ge förslag på hur de kunde förbättras.⁵⁷⁹ Utöver dessa två kommittéer sammanträdde de sedermera tillsammans med Lagkommittén, som hade varit verksam med att förnya civil- och kriminallagarna sedan 1811. Lagkommittén leddes av nyss nämnde Richert. De tre kommittéerna hade fått i uppdrag att gemensamt skilja administrativa mål från rättsliga.

Kommittéerna är å ena sidan inte särskilt kända. Deras arbete har, till skillnad från från 1812 års uppfostringskommitté och Svenska Akademien, inte blivit föremål för monografier. Å andra sidan har senare statliga aktörer återkommit till och bedömt deras bidrag. En kommitté från 1859 skrev att förvaltningskommitténs förslag, tillsammans med särskilda utskottets förarbete 1817-1818 och riksdagens behandlande av kommitténs betänkande 1823

under tidens lopp successivt blifvit antagna; och det kan med fullt skäl sägas, att de af förenämnda kommittés och utskotts ledamöter angående statsförvaltningen, de kamerala inrättningarna och den ekonomiska lagstiftningen uttalade förnuftsensliga satser innefattat frön, som, med tiden utvecklade, i mer och mindre väsentliga hänseenden burit frukt.⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 2/2-1819.

⁵⁸⁰ *Betänkande angående förändrad organisation af Rikets styrelse- och förvaltningsverk* (Stockholm, 1859), s. 28.

1819 års kommitté har alltså bedömts vara en av trädgårdsmästaren bakom det moderna Sverige genom delaktighet i så skilda reformer som inrättande av *Statistiska centralbyrån*, rättsstatens och näringsfrihetens framväxt, det lokala självstyret, förenklade skatteregler och därtill minskningen av antalet anställda i statsapparaten.⁵⁸¹ Hur såg arbetet ut där så skiljaktiga och stora reformer förbereddes?

Sveriges förvaltning i tidigare forskning

Det finns en stor mängd forskning om hur Sverige styrts, en forskning som ger inblick i förvaltningens praktiker och miljöer och föreliggande studie hade varit omöjlig utan den.⁵⁸² Jag har tidigare talat om Sveriges goda rykte som en välordnad stat med en väl fungerande förvaltning. Detta rykte existerar bredvid en motsatt bild, ofta lånad från Strindbergs *Röda rummet*. I detta parallella Sverige ”krälade” oavlönade och overksamma tjänstemän på varandra.⁵⁸³ Liknande bilder finns i äldre statsvetenskaplig forskning där det upprört talas om den oordning, det ”virrvarr” och den ”systemlöshet”, som rådde i den statliga förvaltningen.⁵⁸⁴ Denna bild föranleder frågor: när, hur och varför blev staten välordnad? Bo Rothstein menar exempelvis att idéer om hur byråkratin och näringarna skulle kunna effektiviseras diskuterades långt före det, enligt honom, förverkligades. En anledning till att det tog lång tid att förändra förvaltningen tillskrivs det generella faktum att stora organisationer förändras saktfärdigt.⁵⁸⁵ Fredrik Thisner har undersökt det väldiga indelningsverket och framhållit långsamheten varmed det förändrades.⁵⁸⁶ Magnus Linnarsson undersöker en annan seglivad förvaltningsgren,

⁵⁸¹ *Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett statistiskt embetsverk*, s. 159-160.

⁵⁸² Se t.ex. Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840* (Uppsala, 1935); Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550-1850* (Stockholm, 1970).

⁵⁸³ Se t.ex. Asker, *Hur riket styrdes*, s. 79.

⁵⁸⁴ Se Sigfrid Andgren, ”Kungl. Maj:t och 1810 års riksstat”, *Statsvetenskaplig tidskrift*, årgång 48, häfte 4, 1945, s. 291-305.

⁵⁸⁵ Rothstein, ”State building and capitalism”, s. 304.

⁵⁸⁶ Fredrik Thisner, *Indelta inkomster: En studie av det militära löneindelningsverket 1721-1833* (Uppsala, 2014), s. 207.

organiseringen av posten, för att dra generella slutsatser om svenska förvaltningens ”stigberoende”, det vill säga vana att göra så som man alltid har gjort.⁵⁸⁷ Paradoxalt nog framstår förvaltningen, som helt och hållet kontrolleras av staten, som ett svårt område att överblicka och styra.

Större omorganisationer av förvaltningen kommer i regel samtidigt som grundlagar, och som en del av ett statsbyggande av den monumentala sort som nämndes i inledningen, t.ex. Axel Oxenstiernas reformer på 1600-talet, de frihetstida författningarna, Gustav III:s reformer och 1809 års statskupp. Det har påståtts att reformerna varit långlivade och fortfarande påverkar Sverige.⁵⁸⁸ Det har, med utgångspunkt i de centrala författningarna, ställts frågor om hur staten kan karaktäriseras, vem som har makten och hur den är fördelad.⁵⁸⁹ Denna studie handlar inte i huvudsak om förvaltningen även om några av dess organisationer – kommittéer och akademier – följs. Snarare handlar den om försök att beskriva och förändra den. I fallstudien följs det praktiska arbetet med först göra förvaltningen läsbar för att därefter flytta om, radera och planera. 1809 års författning var det grundläggande dokumentet som föreskrev hur staten skulle styras men fallstudien synliggör det mödosamma arbetet som återstod med att förvandla pappret till verklighet.

Fallstudiens frågor och disposition

Förvaltningen har länge varit det yttersta statsmediet. Den har legat mellan kungen och hans folk, den har verkställt beslut men också hanterat missnöje över dem. Under den studerade perioden skulle förvaltningen också, alltmer, förse den centrala statsapparaten med uppgifter om läget i landet: skatter, spannmålslager,

⁵⁸⁷ Magnus Linnarsson, ”Från bondestafett till järnväg: Postväsendet som exempel på infrastruktur och förvaltning i Sverige 1600–1870. *TEMP-tidsskrift för historia*, vol. 9, nr 18, 2019, s. 75.

⁵⁸⁸ Se t.ex. Catrin Andersson, *Tudelad trots allt: Dualismens överlevnad i den svenska staten 1718-1987* (Stockholm, 2004).

⁵⁸⁹ Se t.ex. sammanfattningen av ett stort forskningsprojekt. Harald Gustafsson, *Political interaction in the old regime*, s. 11-12.

gruvornas rikedomar, havens fisktillgångar, soldaternas antal. Allt skulle registreras och inrapporteras. Förvaltningen skulle få uppgifter och beslut att flöda, helst utan att själv synas för mycket. I förarbetet till kommittén talades det dock om förvaltningen som att ”konungens vilja uppehålls och verkningarne, utan någons vållande genom fördröjning, glömska och saknad eftersyn, antingen helt och hållet uteblifva eller försvagas, eller ock blifva helt andre, än de påräknade”.⁵⁹⁰ Förvaltningens undermålighet berodde inte ens på sådant som alltid kan hända – glömska och långsamhet – utan på att den var oberäknelig. Om förvaltningen var ett medium kunde den inte transportera utan att transformera. Det var styre som viskningsleken snarare än lättläst litteratur: det kungen sagt förvreds på vägen till folket och det folket svarade hade förlorat sin betydelse på vägen tillbaka. Den centrala statsapparaten nådde dessutom inte, beklagade sig kommittén, ”alla delar af Statskroppen”.⁵⁹¹ Där Gustaf Abraham Silverstolpe också talat om nödvändigheten av att konstitutionen nådde alla delar av statskroppen, och syftat på människorna, hade kommittén förvaltningens olika delar i åtanke. Det gällde därför att hitta ”den minst hoptrasslade” vägen från centrum till periferi.⁵⁹²

För att lösa dessa och andra problem kom kommitténs arbete att kretsa kring tre områden. För det första gjorde kommittén en tabell över de statliga tjänstemännens löner. För det andra tillsattes som sagt ytterligare en kommitté bestående av ämbetsmän som fick i uppdrag att var för sig samla in författningarna. För det tredje sökte kommittén räkna på och förstå vilka typer av förvaltningsändringen som behandlades på de olika verken. Detta räknande innebar också en beskrivning över hur rutinerna på de olika verken såg ut. Trots att det fanns en väl upparbetad kritik mot förvaltningen (precis som det fanns mot språket och undervisningen), och idéer om hur det skulle lösas (riksdagens särskilda utskott önskade sig i ett förarbete en tydligare ansvarsfördelning medelst ministrar) påbörjade kommittén ett arbete med att förstå förvaltningen. Till problemen hörde att det var svårt att överblicka något som förändrades snabbt genom ständiga

⁵⁹⁰ Särskilda utskottet, citerat i *Betänkande*, s. 4.

⁵⁹¹ *Betänkande*, s. 3.

⁵⁹² *Betänkande*, s. 3.

tillägg. Kommitténs arbete lägger den empiriska grunden för fallstudiens analyser. Följande frågor kommer vara vägledande: Varför behövdes uppgifterna? Hur samlades de in? Hur sammanställdes de? Hur användes uppgifterna? Vilken kunskap om förvaltningen skapades? Förutom kommitténs arbetsmaterial kommer dess förslag beaktas.

Idéer om maktindelning, hur ekonomin bäst styrdes och hur förvaltningen bör vara uppbyggd är viktiga sammanhang i denna fallstudie. I grunden var frågan, för aktörerna, hur staten *inte* skulle styra. Författningarna skulle bli färre, antalet ämbetsmän mindre och mängden auktoriteter minskas – allt aktörerna ville var dock, precis som i de andra fallstudierna, inte blott något att besluta om. Det var praktiskt göra och en del av en politisk materiell kultur. Aspekten att samla in och ta bort ogräset bland grödorna fanns också i Svenska Akademiens förståelse av språket men tyngdpunkten i deras arbete kom att riktas mot berikandet. I denna fallstudie renodlas raderandet och därmed möjligheten att vidare utforska försöken att göra läsbart, men där det delvis fyllde andra funktioner, bland annat som ett sätt att göra sig av med anakronismer i samtiden. Det förflutna och det spridda var ett problem för allt samlande, men i denna fallstudie var det utspridda än tydligare materiella kvarlevor av äldre styren som var viktigt att samla in för att göra sig av med.

Reformens idé – problembeskrivningar och uppdrag

Om Gustav III var drivande bakom Svenska Akademiens tillsättning, och Gustaf Abraham Silverstolpe för uppfostringskommitténs var förvaltningskommitténs tillkomst långt mer polyfon. Många ropade om förvaltningens brister och föreslog hur de kunde åtgärdas. När den kommitté som ska studeras tillsattes var det efter en rad otillfredsställande försök. Den nya konstitutionens principer om maktindelning gav exempelvis upphov till förslag om en förändrad förvaltning, men i riksdagen från 1809 gjordes också en mer allmän motion om att dra in

överflödiga ämbeten och därtill hörande tjänster.⁵⁹³ Efter önskemålet utlystes en tävling i tidningarna där bästa sättet att reformera förvaltningen belönades. En kommitté tillsattes, med prisskrift i hand och uppgifter om hur förvaltningen var reglerad. Kommittén var dock alltför försiktig menade riksdagen senare. 1812 motionerade ständerna därför om att en kommitté borde tillsättas ”för att utarbeta en fullständig plan till embetsverkens förenkling och förbättrande.”⁵⁹⁴ För detta behövde kommitténs ledamöter vara lediga från sina andra göromål under tiden arbetet utfördes. Kommittén behövde även ta itu med frågan om gränserna mellan det juridiska och det administrativa, och inte låta sig begränsas av nuvarande lagar.⁵⁹⁵ Under nästa riksdag, 1815, lades nya motioner av rikets ständer.⁵⁹⁶ En enmanskommitté ledd av tjänstemannen Rönbeck tillsattes. Även denna kommitté ansåg man senare vara bristfällig. En viktig anledning till misslyckandet var tidsbristen, ”den arbetsordning, som uti den Nådiga Instruction blifvit [...] föreskrifven tycktes äfven med den bästa vilja och arbetsförmåga fordra en längd af år, för att medföra något användbart resultat”.⁵⁹⁷ Prästeståndet klagade för sin del vid 1817–1818 års riksdag över att förvaltningsfrågan drog ut på tiden och pekade särskilt på besparingarna som skulle kunna göras vid en omorganisation.⁵⁹⁸ Ett utskott tillsattes för att behandla frågan i riksdagen och till följd av deras arbete tillsatte Kungl. Maj:t den kommitté som står i centrum för föreliggande kapitel den 2 februari 1819.⁵⁹⁹

⁵⁹³ *Sakregister till rikets ständers protokoll med bibang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866 Bd 1 A-K* (Stockholm, 1892), s. 429.

⁵⁹⁴ *Sakregister till rikets ständers protokoll med bibang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866 Bd 1 A-K*, s. 429.

⁵⁹⁵ *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840*, s. 346–348.

⁵⁹⁶ Genom att motionen lagd 1812 förnyades. *Sakregister till rikets ständers protokoll med bibang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866 Bd 1 A-K* s. 400.

⁵⁹⁷ ”Serskildta Utskottets Betänkande med upplysningar om de hittills vidtagna åtgärder i frågan om indragning och sammansläende af öfverflödiga Embeten och Tjenster” i *Bihang till Riks-Ståndens Protokoll vid Urtima Riksdagen i Stockholm 1817 och 1818. 8:de Samlingen, Innehållande Rikens Ständers Allmänna Besvärs- och Ekonomi-Utskotts Betänkanen och Förklaringar* (Stockholm, 1818), s. 468.

⁵⁹⁸ *Protocoll hållna hos Högvärdiga Prest-ståndet vid urtima Riksdagen i Stockholm* (Stockholm, 1817), s. 451–452.

⁵⁹⁹ *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840*, s. 348.

1819 års förvaltningskommitté bestod av ämbetsmän. I den samsades presidenten för Kammarkollegiet Salomon Löfvenskiöld – som blev arresterad och betraktad som motståndare under det turbulenta året 1809 – med personer som var drivande i kuppens utveckling, såsom justitierådet Johan Mannerstam och justitiekanslern Erik Johan Bergenschöld. Sekreterare var statistikern, historikern, Herderöversättaren, diktaren, handskriftssamlaren och den med trähand försedde Per Adolf Granberg.

De nyligen uppräknade reformansatserna som föregick kommitténs bildande blev en av svårigheterna i arbetet. Före kommittén sammanträdde vidtogs flera förberedande åtgärder, vilket kommitténs ordförande Salomon Löfvenskiöld berättade om i en rapport till Kungl. Maj: t.⁶⁰⁰ För det första handlade det om att ta reda på vad som redan var gjort, och vad kommitténs uppgift egentligen var. Det ledde till läsning av Rönbecks redan gjorda samlingar av författningar, protokollen från en tidigare kommitté, samt alla handlingar från riksdagen där beslutet att insätta förvaltningskommittén fattades. Dokumenten från riksdagen innehöll ett utlåtande från särskilda utskottet om hur reformen skulle göras och två stånds anmärkningar på utlåtandet.⁶⁰¹ Särskilda utskottet gav tydliga direktiv. De menade, vilket alltså också sades 1812, att kommittén inte skulle beakta gällande lagar och former i sitt arbete. Kommittén borde istället ha som övergripande mål att förvaltningen skulle präglas av ”skyndsamhet, enhet och ordning i de allmänna ärendernas gång”.⁶⁰² För att det skulle vara möjligt måste förvaltningen grundligen förändras. Kommittén hade alltså givits, i den mån en sådan sak kan tänkas, ett revolutionärt mandat. Riv ner och omskapa. Makten flödade inte heller som den skulle. Det fanns en avsaknad av, i utskottets ordalag, ”den dirigerande kraftens utgående från en enda punkt och återverkningens riktning dit tillbaka”.⁶⁰³ Därför föreslog utskottet inrättandet av ministrar som skulle innebära

⁶⁰⁰ ÄK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁶⁰¹ *Betänkande*, s. 1-2.

⁶⁰² *Betänkande*, s. 3.

⁶⁰³ Särskilda utskottet, citerat i *Betänkande*, s. 4.

tydligare chefer och relationer mellan auktoriteter.⁶⁰⁴ Relationen mellan kungen och underlydande länsstyrelser, kollegier och ämbetsverk har kallats svenska statens dualism på grund av förvaltningens självständiga ställning gentemot de centrala expeditionerna (mellan 1809 och 1840) eller departementen (efter 1840).⁶⁰⁵ Statsråden var ansvariga inför kung och riksdag men de var inte chefer eller ministrar för kollegierna och verken, de kunde därför inte styra förvaltningen. Istället var det statssekreterarna vid förvaltningens expeditioner (kammar, krigs, handels- och finans, samt ecklesiastikexpeditionen) som var chefer över förvaltningens olika delar, men de satt bara med i rådet under vissa förutsättningar och ansvarsutkrävandet försvårades.⁶⁰⁶ Trots att de var chefer hade även de bristande insyn i förvaltningen eftersom det fanns en mängd underliggande ämbetsverk med egna chefer, såsom kollegierna.⁶⁰⁷ I kommitténs betänkande sammanfattades problemet sålunda:

Den öfversigt af Rikets tillstånd, dess allmänna förvaltning och hushållning och af allmänna Ordningen, hvilken, för att med fullkomlig sak-känedom bereda och med kraftfull verksamhet utföra allmänt nyttiga företag och för att kunna vaka öfver Administrationens jemna och driftiga gång, är af den största vigt, har derigenom blifvigt skild ifrån Rikstyrelsens första Organer och fördelade emellan så många Under-Auktoriteter, att all sammanhållning af det stora hela blifvit nästan omöjlig.⁶⁰⁸

Särskilda utskottet föreslog alltså ministerstyrelse för att råda bot på problemen med de många auktoriteterna. Förhoppningen var att en minister skulle bli ansvarig både för sina råd till kungen och för tillämpningen i förvaltningen, risken var att en minister samlade för mycket makt.

När kommittén resonerade kring vad deras uppdrag egentligen var menade den dock att riksdagen varken sagt ja eller nej till särskilda utskottets förslag, och

⁶⁰⁴ Med det följde också mindre kostnader. Utskottet ville också ha regler om löner, pensioner, befordran.

⁶⁰⁵ Se t.ex. Tommy Möller, *Svensk politisk historia: Strid och samverkan under tvåhundra år* (Lund, [2007]2015), s. 29.

⁶⁰⁶ Regeringsformen innehöll ett förbud mot ministerstyrelse eftersom regeringsärenden, med några få undantag, alltid skulle föredras för kungen. Ivar Andersson, *”Oppositionen” och ministeransvarigheten: Parlamentariska strömningar i svensk politik 1809-1840* (Uppsala, 1917), s. 4-5.

⁶⁰⁷ Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kansliets historia: Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840* (Uppsala, 1935), s. 340.

⁶⁰⁸ *Betänkande*, s. 42.

betraktade därför inte förslaget som bindande för deras arbete. Kommittén stod alltså inför samma problem som de andra aktörerna i föregående fallstudier: skapa nytt eller ändra det befintliga, totalt omforma eller förändra gradvis? Kommittén bestämde sig för att i huvudsak låta sig begränsas av grundlagen eftersom de inte ville skapa en för ”hastig övergång” från ett samhälle till ett annat.⁶⁰⁹ En enklare och kraftfullare förvaltning var förvisso *möjlig*, menade kommittén, men det skulle kräva en alltför stor förändring med exempelvis nytt beskattningssystem, ändrade regler för näringarna, och upphörandet av de förvaltningsmässigt svårhanterade privilegierna. Förvaltningskommittén framförde vad Svenska Akademien till slut såg sig tvungen att medge och vad uppfostringskommittén ständigt inskräppte: ”förenkling” och ”förbättring” var bättre ledord än perfektion. Den befintliga förvaltningen skulle därför inte på ett bräde förklaras vara ogiltig. En följd av detta beslut var att kommittén behövde förstå förvaltningen och föreslå små förbättringar snarare än att visionärt föreslå en helt ny organisation. Den behövde göras läsbar för att kunna identifiera problem och ge uppslag till möjliga förändringar – i enlighet med den empiriseringsprocess jag studerar. Fallstudien innebär ett fortsatt utforskande av denna politiks platser, praktiker och aktörer samt dess vidare konsekvenser.

Löner och staten som ett främmande land

I nästa led försökte kommittén göra förvaltningen läsbar och möjlig att reformera. Ett sätt varpå kommittén operationaliserade denna uppgift var genom att ta fram uppgifter om löner för statens ämbetsmän. Att göra lönerna uniforma var en av de mest omdebatterade frågorna i riksdagen under nästan hela 1800-talet.⁶¹⁰ Kommitténs generella inställning till lönefrågan var att antalet ämbetsmän

⁶⁰⁹ *Betänkande*, s. 39. Under kommitténs första år fördes bara ett mycket kortfattat protokoll. Se ÄK524: 2. Diarium över sammanträden, 3/5-1819.

⁶¹⁰ Rothstein, “State building and capitalism”, s. 299.

skulle reduceras men att de återstående skulle få högre löner.⁶¹¹ Merkantilismens visioner om ett land som krälade av fattiga och produktiva människor hade övergetts som både befolknings- och personalpolitik. Mätt och stark producerade mer.⁶¹²

Kommittén spekulerade, berättade Löfvenskiöld för Kungl. Maj:t, huruvida den hade blivit befalld eller ”det icke desto mindre skulle anses [...] åtminstone högst upplysande [...] att kunna framlägga för eders Kongl Maj:t en Tafla utvisande de LöneInkomster, som Statens Embets- och Tjenstemän af alla Stånd [...] innehafva”. Utan att invänta svar beslutade kommittén att samla in dessa uppgifter.⁶¹³ Löners brokighet utgjorde, som vi såg i föregående fallstudie, ett problem för samlaren. Uppfostringskommittén behövde komplettera officiella uppgifter om lönerna för undervisningsväsendets personal med medel som inflöt från olika privata stipendier och testamenten. Svårigheten att samla in lönerna hade att göra med deras disparata sammansättning. Att kalla det löner slätar ut en heterogen samling inkomster. Förvaltningskommittén efterfrågade utbetalningar i form av ”Contante penningar, Boställen, Kronans till detta ändamål disponerade räntor, Krono Tionde och andra inkomster af hvad slag som häldst innehafva”.⁶¹⁴ Detta förbiser dessutom att många ämbeten avlönades genom olika svårberäknade avgifter. Dessa betalades dock inte av staten utan av den som nyttjade tjänsterna.⁶¹⁵ Kommittén valde ett indirekt tillvägagångssätt i sin jakt på att överblicka lönerna. Genom att ta reda på hur mycket ämbetsmännen skattat kunde deras inkomst räknas ut. Kommittén motiverade tillvägagångssättet med att den ville ha pålitliga

⁶¹¹ Se t.ex. *Betänkande*, s. 6. I den efterföljande propositionen uppgavs det koncist att ”mindre antal bättre lönade Ämbetsmän” önskades. ”Kongl. Maj:ts Nädiga Skrifvelse till Rikens Ständer, angående det af utsedde Committerade uppgifne Förslag, till en förändrad Organisation af åtskilligt Rikets Styrelse-Verk, m. m; Gifven Stockholms Slott den 4:de Martii 1823” i *Bihang till Samtliga Riks-Ständens Protokoll, Innehållande Konungens Nädiga Skrifvelser, Berättelser och Propositioner* (Stockholm, 1823), s. 486.

⁶¹² Karin Johannisson framhåller att merkantilismens befolkningspolitiska principer urholkades inifrån, fattiga människor producerade för få och för klena barn snarare än flitiga konkurrenskraftiga diton. Johannisson, *Det mätbara sambället*, s. 170. Se också Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennyttia i Frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm, 2005).

⁶¹³ ÅK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820. Arbetet påbörjades redan 3 maj 1819, i brevet till Kungl. Maj:t återberättas alltså en serie åtgärder.

⁶¹⁴ ÅK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁶¹⁵ T.ex. så kallade sportler. Se exempelvis Cavallin, *I kungen och folkets tjänst*, s. 62-64.

uppgifter snarare än ett ”uppgjort resultat”.⁶¹⁶ Kommittén ville alltså veta hur lönerna såg ut i verkligheten snarare än blott föreskrivna och därmed potentiellt osanna löner. Budgeten var en vision och med den överensstämde inte verkligheten. Det gick inte heller att utgå från att en viss tjänst innebar en viss lön (eller arbete) eftersom merparten av ämbetsmännen var oavlönade. Det gällde att göra skillnad på, exempelvis, sekreterarna vid de olika verken som hade lön och de som inte hade det. En historiker går så långt som att kalla ordningen för ”abderitisk”, det vill säga dum.⁶¹⁷

Kommittén anlät en person för ändamålet som sedermera visade sig arbeta för långsamt.⁶¹⁸ Att hitta någon ny som både hade tid och kunskap nog att gå igenom alla skatteuppgifter menade kommittén dock vara en ”omöjlighet”.⁶¹⁹ Det fanns uppgifter att ta del av men problemet var att behandla dem. Ledamöterna bestämde sig därför att pröva en annan väg genom att be Kammarrätten om uppgifterna.⁶²⁰ Kammarrätten svarade att den kunde åta sig uppdraget, och vara klar med det på några månader, men att det skulle kosta 30 riksdaler per län. Kommittén menade dock att det vore att använda för mycket av statens medel.⁶²¹ Frågeställaren, respondenten och objektet hörde alla till staten, men olika delar inom den, vilket upprättade hinder för insamlandet.

I nästa steg trodde kommittén att de kunde få fram uppgifterna billigare, och bestämde sig därför för att anställa en annan person för att göra sammanställningen. Denne skulle fortsatt använda samma källa, och ledamöterna bad därför om tillstånd att få använda uppgifterna.⁶²² Ett par möten senare upplästes ett brev från Kammarrätten där den ändrat sig och tagit bort sitt krav på ersättning.⁶²³ Kommittén föredrog att Kammarrätten gjorde sammanställningen, ”håldts det

⁶¹⁶ ÅK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁶¹⁷ Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1*, s. 360-361.

⁶¹⁸ ÅK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁶¹⁹ ÅK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁶²⁰ ÅK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 10/1-1820.

⁶²¹ ÅK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 25/1-1820.

⁶²² ÅK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 25/1-1820.

⁶²³ Kammarrätten hade, heter det i protokollet, ”nedsatt sina fordringar i afseende på det för arbetets fullbordande begärda arfvode”. ÅK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 29/1-1820.

borde förmodas att de genom vana vid dylika arbeten, skulle med så mycket större noggrannhet, och pålitligheten kunna detsamma fullborda.”⁶²⁴

Det var inte första gången kommittén blivit avkrävda avgifter för att kunna extrahera information från statsapparaten. När kommittén bett Kungl. Maj:t om förordnanden, det vill säga ett bevis på att de var anställda som kommittéledamöter, hade den blivit ombedd att betala en avgift (”gebühr”) vilket den ”vägrat ärlägga”, och därför inte fått några förordnanden. Dessa var viktiga för löner och befogenheter under kommittéarbetet. Löfvenskiöld vände sig till Kungl. Maj:t för att klaga, och fick tillslut, via dess förmedling, förordnanden utfärdade avgiftsfritt.⁶²⁵ Precis som uppfostringskommittén bad förvaltningskommittén dessutom om pengar för att anlita kanslisterna för sitt behov av att inhämta uppgifter och skriva av dokument, samt för papper att skriva på och andra mindre utgifter.⁶²⁶ Löfvenskiöld var överlag noggrann med att understryka ledamöternas arbetsförhållanden. I rapporter till Kungl. Maj:t påpekade han flera gånger att de arbetade i den mån ledamöternas övriga tjänster tillät det. Han visade det kommittén lyfte fram i betänkandet, och som också framfördes i förarbetet, att ämbetsmännens simultana tjänster och göromål försvårade ett väl utfört arbete.⁶²⁷

Ungefär samtidigt som förvaltningskommittén arbetade reste Nils Johan Ekdahl runt om i Sverige för att samla in olika historiska lämningar. För att göra detta krävdes en mängd saker, däribland dem särskilda pass som gav honom tillträde till kyrkor och sockenstämmor.⁶²⁸ Platserna låg i utkanten i relation till centrum, vägarna var oftast sämre, sjöarna svårare att överfara, postgången ibland obefintlig. Men även här där förvaltningen skulle göras läsbar, där staten så att säga jagar sig själv, är distansen påtaglig mellan statens olika delar. Även här behövde tillträde ges genom utfärdande av förordnande, tilldelande av skrivhjälp och behjälpliga händer. I metaforisk bemärkelse låg delar av staten i periferin, utan att centrum hade inblick i eller fungerande kontakt med dem. Denna distans

⁶²⁴ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 29/1-1820.

⁶²⁵ ÄK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 30/6-1819.

⁶²⁶ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 12/5-1819.

⁶²⁷ ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 1/3-1821, 8/5-1821, 13/11-1821.

⁶²⁸ Molin, *Den rätta tidens mått*, s. 222.

var paradoxal eftersom den centrala förvaltningen rymdes inom ett fåtal adresser i Stockholm där dess ämbetsmän satt tätt, tätt inpå varandra.⁶²⁹

Komplettering och insamling av det redan insamlade

I april 1820 återkom kommittén till frågan om lönerna. Ledamöterna hade fått tabeller av Kammarrätten vilka de ”företogo till granskning och skärskådande.”⁶³⁰ Ett par möten senare önskade kommittén en komplettering av listan med uppgifter om boenden, arrenden och hemman kopplade till ett antal tjänster, de skulle dock inte klumpas ihop utan separeras från löneuppgifterna.⁶³¹ Senare under året talade kommittén om ytterligare luckor i den samling de påbörjat. För att fullborda samlingen behövde den samla in uppgifter om hemman i Blekinge, Kalmar och Östergötland. Aktörerna led genomgående av dessa fantomsmärto: de visste att något saknades som borde tillhöra dem, oavsett om det gällde ord, löneuppgifter eller förteckningar på böcker. För att fullborda samlingen skickade kommittén ut ett cirkulär till den högsta instansen i de olika länen, en mängd tjänstemän samt stiften. I cirkuläret uppgavs att kommittén fått uppgifter om ett antal tjänster och deras löner (såsom biskopens, organistens och klockarens) men att den var osäker på huruvida alla tjänster var med. Kommittén gissade att det kanske fanns någon vaktmästare som ännu inte redogjorts för och bad därför om en lista med namn på tjänsterna och deras löner.⁶³² Några månader senare uppgavs att flera personer under lång tid arbetat med att sammanställa uppgifterna.⁶³³

I avhandlingen har det ofta upprepats att arbetet var villkorat av politikens materiella kultur: tidspress, medier, platsbundenhet. Kommittéformen innebar en speciell plats inom förvaltningsapparaten med sina egna utmaningar. Även om

⁶²⁹ 1824 behandlades, som ett exempel på trängseln, ett ärende i kanslistyrelsen om att det låg ved, sängar och kläder på kansliet. Det var särskilt illa eftersom ”rikets högre ämbetsmän och utländska sändebud” vistades i lokalerna Nils G. Wohlin ”Kungl. Maj:ts kanslis ämbetslokaler” i Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 2. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840* (Uppsala, 1935), s. 356-357.

⁶³⁰ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 1/4-1820.

⁶³¹ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 29/4-1820.

⁶³² ÄK524: 2. Utgående skrivelser/koncept, 26/10-1820.

⁶³³ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 11/11-1820.

kommittéer var ett väl inarbetat inslag i det politiska livet var de tillfälliga och verkade inom ett system som de delvis befann sig utanför, oaktat att kommittéerna i egentlig mening var ett förvaltningsorgan och att personerna i kommittéerna själva var ämbetsmän och vana vid förvaltningen. När Löfvenskiöld sedermera bad Kungl. Maj:t om pengar för hjälpen kommittén fått framhåller han hjälpredornas arbete med att ta fram uppgifter. Till exempel kammarrättsrådet Zaar som arbetat med ”ett aldeles outröttligt nit och bemödande”, samt alla de som hjälpt till att göra ”vidlyftige utdrag” ur bevillningslängderna.⁶³⁴ Kännetecknande för de insamlingar som studeras i denna avhandling är att de i nästan alla fall var det av statsapparaten redan insamlade som behövde samlas in och föras till akademien och kommittéerna. Personer som Zaar var därför nödvändiga. I detta fall var det Kammarrätten som ägde mängder med uppgifter om ägarförhållanden och löner. För Hammarsköld var det en mängd olika bibliotek, boktryckare och bokförsäljare som ägde uppgifterna han sökte. Kommittéerna gav instruktioner för hur uppgifter skulle organiseras. Uppgifterna fanns på annan plats och behövde göras tillgängliga för aktörerna. Det innebär att det ofta var cirkulationen eller förflyttningen som var det prekära momentet.⁶³⁵ De många aktörernas läsande och skrivande på specifika platser stod för osäkerheten. Den mediala infrastruktur som exempelvis Christine von Oertzen talat om saknades och frigjorda från sin infrastruktur riskerade uppgifterna alltid att missförstås och vara svårhanterbara.⁶³⁶ I Björn Askers bok om den svenska förvaltningen ifrågasätter han bilden av ämbetsmännen som långsamma, men framhåller att deras förmåga att hantera ärenden begränsades ”av de enkla kontorshjälpmidlen och de bristfälliga kommunikationerna.”⁶³⁷ Dylig teknologisk determinism är förenklande. Goda kommunikationer och avancerade kontorshjälpmiddel fungerar inte

⁶³⁴ ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 14/1-1823.

⁶³⁵ För cirkulation som ett kunskapshistoriskt problem, se Östling, Sandmo, Larsson Heidenblad, Nilsson Hammar, & Nordberg, *Circulation of knowledge: Explorations in the history of knowledge* (Lund, 2018).

⁶³⁶ Christine von Oertzen, “Machinerics of Data Power: Manual versus Mechanical Census Compilation in Nineteenth-Century Europe”, *Osiris*, vol. 32, nr 1, 2017, s. 31. I föregående fallstudie talade jag om statistiska uppgifter som ingen ännu riktigt visste vad de skulle göra med.

⁶³⁷ Asker, *Hur riket styrdes*, s. 229.

utan sina infrastrukturer. Det är därför problemen som beskrivs här både är historiskt specifika och varaktiga. Liknande problem har ständigt hemsökt förvaltningarna eftersom de inte kan frigöra sig från att vara beroende av en användare, en förflyttning och en avläsning.

I slutbetänkandet bifogade kommittén lönetabellerna för att upplysa om ”statens förvaltningskostnad”. Kostnaden för de mest anonyma ämbetsmännen, till exempel vaktmästarna som höll sammanträdesrummen öppna och varma, hade också listats. De krälade ämbetsmännen, verksamma i Stockholm och Karlstad, Falun och Sala, hade alla genom en väldig insats hamnat på en bit papper. Med hjälp av kunskapen som samlats i tabellerna, som ”visa förhållandet så nära, som det för närvarande lärer kunna bestämmas”, kunde man besluta om att ta bort tjänster, öka eller minska löner, och således jämnat ut skillnaderna i löner.⁶³⁸ Kommittén fäste uppgifterna på papper och gav dem till ett fåtal personer att betänka, förvaltningskostnaden gjordes till något möjligt att kalkylera och leka med. Tjänster kunde tas bort, adderas och flyttas runt. Kommittén hade dock inte byggt en institution som kunde reproducera detta lönereglage, det var snarare ett mödosamt tillkämpat engångsverktyg. Det stämmer för de flesta objekt som studerats i avhandlingen – Leopolds ordlista, Hammarskölds läroboksförteckning, uppfostringskommitténs uppgifter om skolväsendet. Lönetabellen var inte varaktig. För att överblicken skulle nås var samma tidsödande insamlingsprocess tvungen att upprepas.

Samtidigt hade det kommittén gjort åskådligt – låt säga en väldig förvaltning på en bit papper och i förlängningen förvaltningen som ett system möjligt att reglera – framtiden för sig. I teorin kunde den mäktiga kommerskollegiechefen eller den krånglande avdelningen på tullverket bara dras ett blyertsstreck över. Sådana möjligheter gav varaktiga politiska drömmar. Lönetabellen kan jämföras med de revisionsformulär uppfostringskommittén föreslog och således förstås som ännu ett logistiskt medium, det vill säga ett medium som används och fylls i

⁶³⁸ *Betänkande*, s. 177-178.

och som på sikt får agens men inte nödvändigtvis den avsedda. Av den empiriserade politikens bräckliga pappersdrömmar följer logistiska medier.

Författningarna och de många tidernas styre

I Sverige var det en väl etablerad princip att kungen själv hade rätt att besluta över förvaltningen. Dessa bestämmelser kallades ofta ekonomiska författningar eller lagar men reglerade alltså fler områden än de strikt ekonomiska. Författningarna kunde verkställas direkt av kungen utan vägen via riksdagen, däri skilde de sig från allmän- civil- kriminal och kyrkolag som kungen beslutade om tillsammans med riksdagen. Författningarna var inte heller med i den allmänna lagen eftersom de ständigt förändrades.⁶³⁹ Där allmänna lagar fick en varaktig fysisk manifestation – 1734 års lag blev en *bok* – skedde spridandet av författningarna flyktigare. Författningarna tillkännagavs bland annat via predikstolen.⁶⁴⁰ Anna Maria Forssberg har uppmärksammat andra kanaler för ändamålet såsom Årstrycket.⁶⁴¹ Forskare har gjort bedömningen att systemet var effektivt.⁶⁴² Vad som flyktigt sägs alternativt publiceras i svåröverblickbara alster är dock inte läsbart i mer kvalitativ bemärkelse. När minnet fallerar och boken är utom räckhåll glöms lagen lätt bort, eller förvanskas. Det myckna utfärdandet av författningar hade lett till problem vilket aktörerna, såsom Kungl. Maj:t, själva uppgav. Som redan nämnts hade exempelvis Karl XI svårt att hålla ordning på alla sina bestämmelser. Förvaltningshistorikern Björn Asker talar om dem som en ”snårskog av [...] föreskrifter i olika former” vilket renderade i att det var oklart vad som egentligen gällde.⁶⁴³ I förarbetet från särskilda utskottet uppgavs att författningarna ”skulle,

⁶³⁹ Göran Inger, *Svensk rättshistora* (Malmö, [1980]2011), s. 163.

⁶⁴⁰ Vissa författningar lästes upp årligen. Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd: Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775* (Stockholm, 1993), s. 106.

⁶⁴¹ Anna Maria, Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655-1680* (Stockholm, 2005), s. 45.

⁶⁴² Joachim Östlund kallar det ”ovanligt effektivt” i europeiskt perspektiv, men också att läsningen från predikstolen kunde ta två timmar. Östlund, *Ljckolandet*, s. 37-38.

⁶⁴³ Asker, *Hur riket styrdes*, s. 229. Se också Carl-Johan Gadd, *Varför är äldre näringslagstiftning så oklar?*, Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd*, s. 108.

under vissa Titlar sammandragas, öfverses och från onyttiga förvillande stadgan- den befrias”.⁶⁴⁴ I kungens proposition på kommitténs betänkande sades seder- mera att författningarna ofta inte var kända av alla.⁶⁴⁵ I en lärobok om Sveriges ekonomiska författningar från 1825 talade författaren om att boken säkert inne- höll vissa fel. Mängden lagar kunde, enligt författarens rubriker, leda till misstag, ofullständighet, ojämnhet och omsägelser.⁶⁴⁶ Det var med lagen som med förvalt- ningsmediet i övrigt, vad som placerades däri utsattes för viskningsleken. Som en av sina uppgifter skulle kommittén alltså förenkla förvaltningens lagstiftning och råda bot på ett i samtiden djupt känt problem.

Författningarnas förenklande skulle kunna göra lagen mer stabil. Ett av tillvä- gagångssätten var att samla ihop och radera de författningar som inte gällde. Undervisning var ett annat sätt varpå lagen kunde fixeras. En slags allmän politisk kunskap riktad till de medborgare som tidigare varit undersåtar efterfrågades efter 1809, men de grova dragen stod i fokus snarare än detaljerade regelverk.⁶⁴⁷ Okun- skap om lagen var dock inte bara den oinsatta allmänhetens problem. Kommittén sökte ämbetsmän med ”en mere vidsträckt kännedom af fäderneslandets Lag- stiftning” och efterlyste en utredning för att förbättra deras undervisning.⁶⁴⁸ Be- stämmelser om att en viss studietid och uppfylld ålder krävdes för att få utföra vissa ämbetsmannasysslor hade införts i början av 1800-talet men bedömdes alltså inte vara tillräckliga.⁶⁴⁹

Vid sidan av de generella problemen med författningarna – i till exempel kom- mitténs slutbetänkande och debatterna kring förvaltningsfrågorna – får man lätt uppfattningen att problemet med dem var deras begränsning av handeln och de- ras reglering av jordens beskattning som hörde samman med privilegierna. Men

⁶⁴⁴ *Betänkande*, s. 6.

⁶⁴⁵ ”Kongl. Maj:ts Nådiga Skrifvelse till Rikens Ständer, angående det af utsedde Committerade uppgifne Förslag, till en förändrad Organisation af åtskilligt Rikets Styrelse-Verk [...], s. 486-487.

⁶⁴⁶ Lars Georg Rabenius, *Lärobok i svenska kameral-lagfarenheten* (Uppsala, 1825), s. ii-iii.

⁶⁴⁷ Det talades exempelvis om behovet av en bok i ”samhällslärans grunder” i ett av läroboksför- slagen till 1812 års uppfostringskommitté. ÄK851, A:1. 1812 års uppfostringskommitté, protokoll 3/2-1816.

⁶⁴⁸ *Betänkande*, s. 181.

⁶⁴⁹ Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1*, s. 356-357.

författningarna reglerade som sagt all förvaltning och författningsinsamlingar gjordes inte bara av de huvudsakligen ekonomiska kollegierna såsom Kommers- och Kammarkollegiet utan även Krigskollegiet. Det var alltså inte bara näringsfrihet som efterfrågades utan en lättare apparat. I det perspektivet är näringsfrihet mindre en följd av ideologiska ställningstaganden och mer av behovet av en enklare förvaltning, om distinktionen ens kan göras. Att reglera alla dessa transaktioner var inte bara hämmande för ekonomin utan också en svårutförd förvaltningsuppgift.⁶⁵⁰ Det fanns, som sagt, flera sammanhang som betonade att staten inte skulle styra som påverkade reformarbetet.

För arbetet tillsattes *Kommittén till öfversende af rikets ekonomiska författningar*, hädanefter författningskommittén. Kommittén skulle bestå av en person från Bergs- Krigs- Kommers-och Kammarkollegium, vars uppgift det var ”att samla och i ordning ~~ställa~~ bringa de till dessa Collegiers omfattning hörande förordningar och stadganden, samt att dem der efter granska och med hvarandra jemföra, för att derefter kunna till Oss [Kungl. Maj:t] uppgifva underdåniga förslag till de rättelser och förbättringar, som kunna finnes nödige”.⁶⁵¹ Syftet med kommittén var alltså att samla och överblicka författningarna för att kunna radera och slå samman. Kommitténs reformförslag vilade tungt på att detta arbete utfördes. Tydligare förvaltningsföreskrifter skulle vara lättare att administrera och skapa färre tolkningskonflikter och överklaganden. Vad som strängt taget stod i fokus var alltså inte författningarnas innehåll, utan deras åskådlighet. De skulle bli tydligare, färre och mer välkända – de skulle göras läsbara. En ytterligare aspekt av författningarna var att kategorin var böjbar såtillvida att helt interna dokument för hur de olika kollegierna skulle arbeta – ofta kallade arbetsordningar eller instruktioner – också innefattades. Författningarna hade således relevans för både de anställda som skulle administrera dem och för de medborgare som skulle följa dem. En av de utsedda samlarna, Gustaf Wilhelm af Tibell, utnyttjade denna möjlighet när han med visst ordvrängeri påpekade att alla enskilda författningar

⁶⁵⁰ Om att det hämmade ekonomin, se Olsson, *Ministerstyrelse- och kollegialprinciperna i svensk reformdiskussion 1812-1840*, s. 65.

⁶⁵¹ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 2/2-1819. Brevet är en avskrift. Strykning i original.

vore menlösa om de inte hanterades riktigt. Den viktigaste författningen var därmed den som stadgade själva arbetet vid förvaltningen.⁶⁵²

Författningskommittén tillsattes samtidigt som förvaltningskommittén och Löfvenskiöld var ordförande även för denna kommitté. I huvudsak arbetade ledamöterna var för sig utan gemensamma överläggningar, ledamöterna rapporterade istället till Löfvenskiöld som i sin tur rapporterade till Kungl. Maj:t. Det var specifikt i anslutning till författningsarbetet som det i slutbetänkandet yttrades att författningarna ”äro uti ett så oredigt och inveckladt skick” att lång tid användes för att samla in och förstå dem. Det är ingen överdrift att säga att ingen hade möjlighet att veta hur hela Sverige styrdes förrän detta arbete gjorts, arbetet var på så sätt en tydlig del av vad som i samtiden kallades att ”lära känna sig själv”. Redan i ett av utkasterna till den tidigare förvaltningskommittén från 1812 talas det om behovet av att få nödvändiga uppgifter från personer anställda vid kollegierna, information som, i detta fall utrikesministern, inte hade och som därför gjorde hans förslag till blott ”konturer” av hur riket kunde styras.⁶⁵³ Att sammanställa de många dokumenten som föreskriver hur ämbetsverken skulle styras hade försökts flera gånger förr. Löfvenskiöld menade att arbetet ”ofta varit påbörjat, men aldrig blifvit fullbordat.”⁶⁵⁴ Så sent som 1806 hade ämbetsverken fått i uppdrag att beskriva sina verksamheter utifrån de författningar som reglerade desamma. Produkterna av det arbetet, som tydligen inte var tillfyllest, var som sagt kommittén tillhanda. 1818 fick Rönbeck samma uppdrag ”hvarigenom en allmän öfversigt deraf [ämbetsverken] må kunna beredas”, vilket resulterade i en bok som inte heller räckte till.⁶⁵⁵ Dessutom fanns det en rik topografisk litteratur där ämbetsverken belystes på olika sätt, till exempel Reinhold Gustaf Modés ”Publique handlingar” i åtta band och Stjernemans samlingar av riksdagsbeslut. Till sist

⁶⁵² ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 14/6-1821. ”Protokollet” består av rapporter inskickade till Löfvenskiöld, vilka vidarebefordras till Kungl. Maj:t.

⁶⁵³ ÄK524: 6. 1812 års förvaltningskommitté, odaterat.

⁶⁵⁴ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 5/12-1820. När Frohnert studerar aspekter av förvaltningen under 1700-talet utgår bland annat han från en lathund som en fogde själv tagit fram vilket vittnar om författningarnas provisoriska karaktär. Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd*, s. 94.

⁶⁵⁵ Peter Adam Wallmark, *Öfversigt af de förnämsta åtgärder inom förvaltningens alla grenar, 1809-1838* (Stockholm, 1839), s. 19.

fanns också sådana samlade kanaler som det redan nämnda Årstrycket, där kungens olika besked, såsom författningarna, gavs ut. Utöver detta blev man hänvisad till de enskilda kollegiernas arkiv. Även om mycket således redan var gjort var problemen samma som för andra som försökt göra olika aspekter av Sverige till ett kunskapsobjekt, vare sig det gäller lärobokstgivande, skolsystem eller språk: dess utspriddhet. En viktig likhet var också att de som samlade in författningar själva arbetade vid kollegierna. Personen från Bergskollegium, Carl Magnus af Robson, var exempelvis näst högst upp i hierarkin och efterträdare till Sven Rinman, författare av ett omfattande lexikon över bergsnäringen. Precis som akademien och uppfostringskommittén hade ledamöterna i författningskommittén goda möjligheter att överblicka.

Vilken insamling?

Inom författningskommittén uppstod en tolkningskonflikt om Kungl. Maj:ts avsikt med insamlingen ledamöterna blivit ålagda att utföra. Å ena sidan menade en ledamot, Johan Gustaf Branting vid Kammarkollegiet, att syftet var att ”lätta kändomen” om alla författningarna och att deras insamling därför inte ”skulle äga annan kraft än andra af enskilde personer utgifne sammandrag”.⁶⁵⁶ Det vill säga om de gjorde vad andra topografer gjort före dem, såsom nyss nämnda Modé och dennes utgivande av olika typer av offentliga dokument. Å andra sidan menade de övriga ledamöterna att deras uppgift var att samla in författningar, organisera dem, gallra ut gamla och överflödiga regler, och att en ny författning därmed skulle uppstå som ogiltigförklarade de gamla författningarna.⁶⁵⁷

Rättshistorikern Nils Jansen framhåller att bägge tillvägagångssätten varit viktiga för lagens etablering. Lagen bestäms inte bara när den stiftas utan påverkas av dess förklaringar och presentationer i exempelvis läroböcker. Den första typen innebär insamling och placering i ett system, men utan att tolka, översätta och

⁶⁵⁶ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 12/5-1819. Brantings fråga återberättades alltså i brevet.

⁶⁵⁷ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 12/5-1819.

abstrahera lagen. Den andra liknar snarare vad rättshistorikerna kallar för kodifiering, ersättandet av flera lagar med en ny lagtext.⁶⁵⁸ För aktörerna hade aktiviteterna dock säkerligen olika tyngd: frågan som stod på spel för dem var trots allt huruvida de blott skulle samla in lagar eller stifta dem. Kommittén som kompilator eller kodifierare, alltså.

I ett brev till Kungl. Maj:t bad ordföranden Löfvenskiöld om klarhet i frågan. Även Tibell bad kungen att deklarerat sin avsikt eftersom ett felaktigt tillvägagångssätt ”kunde medföra en skadlig tidsförlust”. Tibell var en klar företrädare för det förvisso, medgav han, arbetskrävande senare alternativet men det första skulle bara bli ett ”utförligt register”.⁶⁵⁹ Frågan avgjordes till Tibells fördel. Kungl. Maj:t ville inte bara ha samlingar eller kritik utan också förslag.⁶⁶⁰ Uppmaningen var: beskriv inte, abstrahera och föreskriv.

Arbetsrapporter

JoAnne Yates har i en klassisk studie studerat vad hon kallar ”kontroll genom kommunikation”. I studien följer hon skiftet från små familjeägda företag som styrs genom informell kommunikation till stora nationella eller till och med internationella företag som styrs genom en mängd formaliserade och standardiserade kommunikationssätt. Kontrollen bestod bland annat i att ledarskikten hela tiden delgav information, regler, procedurer och instruktioner till de anställda, och att de anställda ständigt återrapporterade sina förhållanden och läget i företaget.⁶⁶¹ Generellt sett skiljer föreliggande studies korrespondens sig från den kommunikation Yates talat om: missförstånd drev på kommunikationen. Försöken att göra

⁶⁵⁸ Nils Jansen, *The Making of Legal Authority. Non-Legislative Codifications in Historical and Comparative Perspective* (New York, 2010), s. 86-91.

⁶⁵⁹ ÄK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 29/4-1819. Tibell föreslog uppställning av det som är och att förbättringar ska föreslås separat men sedan införas om de blir godkända. Huvudarbetet blir då ”lika nyttigt” även om de inte godkänns.

⁶⁶⁰ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 12/5-1819.

⁶⁶¹ JoAnne Yates, *Control through communication: The rise of system in American management* (Baltimore, 1989), s. xvii.

läsbart födde ständigt mer arbete. Missförstånd uppstod och tydligare beskrivningar önskades. Författningssamlarna blev dock också underkastade kontroll. De tvingades nämligen av Kungl. Maj:t att avfatta rapporter om sitt arbete när arbetet försenades.⁶⁶² Materialet ger en inblick i försöken att göra läsbart.⁶⁶³ Tre problemområden var återkommande. Det gällde för det första att hitta alla författningar, utspridda som de var på olika platser, medier och genrer. För det andra gällde det att förstå författningarna för att veta huruvida de gällde, och för det tredje handlade det om att färdigställa arbetet genom de insamlade författningarnas organisering i lämpliga rubriker, att renskriva, upprätta register och paginera.

Carl Magnus af Robson från Bergskollegium påpekade i sin inledande rapport, vilket de andra ledamöterna också gjorde om sina kollegier, att kollegiet hade en månghundraårig historia och att det dolde sig många olika typer av genrer under namnet författningar. Robson delade upp dem i förordnanden, stadgar och författningar. Problemen liknar de uppfostringskommittén ställdes inför när testamenten, tabeller och rapporter skulle sammanfattas. Förordnanden fanns ända från 1340-talet. Författningar som fortfarande gällde fanns sedan 1630-talet, men dessa hade också modifierats på olika sätt. Han menade att man behövde jämföra alla ”och derutur skilja hvad ej för närvarande tid kan vara tjenligt” för att framställa en *allmän* stadga för bergsnäringen.⁶⁶⁴ Hur gruvnäringen sköttes och reglerades på 1400-talet kunde alltså fortfarande, i början av 1800-talet, vara relevant. Arbetet, menade Robson, var ”af en vidsträckt omfattning.” För att hitta alla föreskrifter behövde exempelvis resor företas för att få tag i uppgifterna, bland annat till gruvsamhällena Sala och Falun.⁶⁶⁵

⁶⁶² ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 24/3-1820.

⁶⁶³ Materialet ser ut som följande: efter att de blev ombedda att avlämna rapport lämnas först en större sådan från vardera samlare. Sedan lämnas löpande korta rapporter, oftast med en kappa skriven av Löfvenskiöld. Därefter finns en större avslutande rapport.

⁶⁶⁴ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 24/3-1820. Arkivet är omfattande, se exempelvis Jacob Orrje, *From Folios to Files: Evaluating the Use of Handwritten Text Recognition to Transcribe the Protocols of the Swedish Bureau of Mines 1700–1840* (Uppsala, 2020).

⁶⁶⁵ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 2/4-1821.

Ledamoten Brantings biograf framhåller att han var ”väl förberedd” på arbetet eftersom han länge funderat på hur problemet med författningarnas svårigenomtränglighet skulle lösas.⁶⁶⁶ Branting framhöll ändå liknande bekymmer. Ett var, sade han, att mycket förvisso var tryckt och samlat, men att en hel del bara fanns i olika arkiv. Särskilt hade han problem med att varje förordnande var tvunget att tolkas för att förstås, vilket lett till att han även undersökt dokument som bara hade ett ”indirect” förhållande till förordningarna. Han kunde inte heller förbise äldre förordningar – även Kammarkollegiet hade en lång historia – eftersom dessa ”i åstkillige delar upplysa anledningarne till vissa i sednare tider deruti gjorde förändringar” och att äldre författningar fortfarande kunde gälla.⁶⁶⁷ Endast genom att förstå hur olika förordningar tillkommit, genom sitt historiska sammanhang, kunde de bedömas.

Insamlingsarbetet var således också ett tolkningsarbete, att vara författningssamlare ställde samma krav som den framväxande hermeneutiska historievetenskapen. En annan av de utsedda var den redan bekanta G.M. Danckwardt från kommerskollegium. I sin första rapport hade han arbetat ca ett år med uppgiften och under tiden varit tjänstledig. Han hade hunnit med att ordna de olika regelverken i tre kategorier men de saknade dock en ”fullständighet i Redactionen” vilken man tydligen inte heller kunde räkna med att få än, eftersom det fanns flera delar som han inte hade samlat in. För att ge en antydan om hur mycket som återstod nämnde han att hantverken och manufakturerna kommer att kräva omfattande arbete.⁶⁶⁸ Även tolkningsproblem uppstod. Särskilt en kungörelse från 1810 som tycktes upphäva en mängd tidigare regler dröjde sig kvar hos Danckwardt. Huruvida kungörelsen faktiskt upphävde de tidigare bestämmelserna var inte avgjort. Eftersom jag är ledamot av kommerskollegium, sade Danckwardt, är min tolkning att de tidigare författningarna är att betrakta som upphävda. Men, ”då erfarenheten visat” att det agerats som om författningarna

⁶⁶⁶ Bertil Boëthius, ”Johan Gustaf Branting”, *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16869>, hämtad 2025-1-1.

⁶⁶⁷ ÄK523: 1. Protokoll författningsskommittén, 24/3-1820.

⁶⁶⁸ ÄK523: 1. Protokoll författningsskommittén. 24/3-1820.

inte var upphävda såg Danckwardt sig nödgad att ha med dem i samlingen.⁶⁶⁹ Andra frågor – ”som icke genom en närmare granskning eller jämförelse kunnat försvinna” – löste han genom att förlägga dem i fotnoter och låta läsaren bedöma saken.⁶⁷⁰ Instruktionen om att ta bort överflödiga och förvillande regler var alltså svår att följa. Det fanns ingen absolut auktoritet att avgöra tolkningens riktighet – varken praxis, texten själv eller den erfarna bedömningen kunde säkert säga vad som var lag och vad som inte var det. Att själv sonika etablera lagen – att som statstjänstemän bestämma gränser, begrepp och sakers beskaffenhet – vågade ledamöterna inte. Dyligt målinriktat och autonomt beteende lyser överlag med sin frånvaro i det studerade reformarbetet, det var den empiriska undersökningen och beskrivningen av olika frågor som premierades.

Tibell rapporterade att han närmast motvilligt lämnat egna förslag, det gjordes endast ”till underdånig åtlydnad af Eders Kongl. Maj:ts uttryckelige nådiga föreskrift”.⁶⁷¹ Anledningen till oviljan var att han menade sig sakna kunskap om krigskollegiets många förvaltningsområden och därför inte, egentligen, kunde föreslå förbättringar.⁶⁷² I Tibells arbete med samlingarna berättades det också om att han bjudit in andra till överläggningar. Först hade han gjort en ”plan eller schema” dit författningarna skulle föras i ”ett systematiskt uppställt verk”. Sedan gick han igenom det som tryckts – topografiska verk som Modés, men också Årstrycket nämns – och placerade dessa i sitt uppgjorda schema. Sedan gick han igenom alla kungliga brev till kollegiet för att därefter ordna allt detta sinsemellan. Till slut bad han kollegiet titta på allt och föreslå förbättringar. Han hade därefter ett färdigt utkast med fyra delar.⁶⁷³

Tibells löpande rapporter är i regel kortfattade, han vittnade framförallt om ett ständigt och noggrant omläsande ”för at så mycket möjligt är försäkra sig at intet gällande förordnande är förbigånget”.⁶⁷⁴ I Brantings rapporter kan man följa

⁶⁶⁹ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, odaterat.

⁶⁷⁰ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, odaterat.

⁶⁷¹ ÄK534: 1. Protokoll författningskommittén, 14/6-1821.

⁶⁷² ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 14/6-1821.

⁶⁷³ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 24/3-1820.

⁶⁷⁴ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 24/3-1820.

hur samlingarna ständigt växer. För maj 1820 rapporterade Branting att han fortsatt och läst färdigt Anders Botins *Svenska hemman och Jordegods* och därigenom fått ut fyra ark. Han hade också läst häradshövdingen Drangels *Lagsamling* från 1798, sekreterare Bredbergs *Underrättelse för executoren* och en viss kronofogde Lundqvists samlingar. Branting talade om sin skörd i form av ark eller foliantsidor. Ett ark var en stor bit papper. En foliant var en stor bok. Ett delat ark skapade fyra sidor (samma mått som Nordin i akademien föreslog). I mars 1820 rapporterade han att hans ”ännu inskränkta” samling bestod av 463 ark eller 1352 sidor ”i någorlunda tät stil”.⁶⁷⁵ På nyårsafton 1820 berättade han att han under december fått ihop, bland annat genom att läsa resolutioner från 1766 till mars 1779, 919 ark eller 3676 sidor.⁶⁷⁶

I en rapport till Kungl. Maj:t talade Löfvenskiöld något mer detaljerat om hur Branting företog sitt ”lika tröttsamma som noggranna arbete”. Branting hade valt att först samla alla författningar för att sedan iordningställa dem. Allt tryckt och alla brev behövdes läsas och sedan skrivas av, ”Volume för Volume.” När detta skrevs, 5 december 1821 uppnådde antalet ark 1200 eller 4600 sidor. Ett ark var som sagt en stor bit papper. Hur många författningar som fick plats på ett ark varierade. Dessa redan gjorda samlingar behövde därför skrivas av ytterligare en gång. På så sätt skulle författningarna vara flyttbara. Om *en* författning var på *en* bit papper kunde de ordnas i samma hög i enlighet med den logik Branting bestämde. Som Branting framhöll låg inte författningarna i ”annan ordning, än i afseende till tiden, då de blifvit utfärdade”.⁶⁷⁷ Som mediehistorikern Marcus Krajewski påpekat kan papperslappar flyttas runt och information adderas, vilket möjliggör ”skapandet av ständigt nya arrangemang.”⁶⁷⁸ Böcker, författningar och Brantings ark var (innan de skrevs av igen) däremot fixerade. Löfvenskiöld hoppades att Branting med sina metoder kunde lösa ett problem som länge plågat

⁶⁷⁵ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 20/3-1820.

⁶⁷⁶ ÄK523: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 31/12-1820.

⁶⁷⁷ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 20/3-1820.

⁶⁷⁸ Markus Krajewski, *Paper machines*, s. 16. Min översättning.

förvaltningen, och lösningen låg alltså i att bättre hantera papper snarare än i en bättre skriven lag.

Branting använde sig av flera hjälpredor i sitt arbete.⁶⁷⁹ Hjälpredorna gavs instruktioner för sitt samlande, aktörerna försökte som sagt behålla samma metod för insamling för att bevara det studerade objektets integritet. En Anders Gustaf Osaengius hade exempelvis fått sig tilldelat uppgiften att samla in författningar som föreskrev hur skatten skulle drivas in på 1600-talet i enlighet med vissa rubriker och kapitelindelningar.⁶⁸⁰ Efter en tid meddelade Osaengius att han hade hunnit till 1814 års författningar och snart kunde börja lämna ifrån sig delar av sitt arbete. Utkasten var dock så nedkladdade att de först behövde lämnas till en renskrivare för att åstadkomma ett rent utkast att visa för sin höga vederbörande.⁶⁸¹ Om samlandet gick att delegera var det dock svårare med sammanställningen. För den krävdes på samma sätt ”lika Form och Methode” vilket dock i detta mer delikata arbete inte kunde säkerställas hos skilda personer, menade Branting.⁶⁸² Att göra läsbart innehåller som synes en mängd aspekter som alla var av vikt. Avsaknad av paginering, otillräckliga register och rubriker kunde kraftigt försämra läsbarheten.⁶⁸³ I den bemärkelsen står eller faller lagen och styret på val av rubrik och andra trivialiteter.

Dokument av olika slag har ofta förklarats vara ensamma och maktlösa. De behövde föras till register, samlingar, förteckningar, och centralarkiv för att återfå sin makt.⁶⁸⁴ Bara så kunde de hittas och användas. Här kompliceras den uppfattningen något. Från centralmaktens sida skulle dessa förordningar tämjas. De skulle inte ligga och vara verksamma på det sättet att de styr en statlig representants handlande (om så blott genom att förvillja). I undervisningsfrågor kunde

⁶⁷⁹ Löfvenskiöld äskade exempelvis pengar ÅK523: 1. Protokoll författningskommittén, 5/12-1820.

⁶⁸⁰ ÅK523: 1. Protokoll författningskommittén, 30/4-1821.

⁶⁸¹ ÅK523: 1. Protokoll författningskommittén, 30/6-1821.

⁶⁸² ÅK523: 1. Protokoll författningskommittén, 7/4-1821.

⁶⁸³ Se t.ex. Löfvenskiölds rapporter där förlängningar och hjälpredor efterfrågas för att bland annat register och renskrivning behöver göras. ÅK523: 1. Protokoll författningskommittén, 1/10-1821, 2/1-1822.

⁶⁸⁴ Det är exempelvis en av Latours poänger. Papper är ”incredible weak and fragile” men lyckas trots det bli dominant. Latour, ”Visualisation and cognition”, s. 30.

privata donatorer, genom sina stipendier, vara minst lika inflytelserika som någon kung. Äldre tiders statsmän – Oxenstierna och andra statens arkitekter – visade sig fortfarande styra Sverige genom sina verksamma författningar. Det förflutna levde på ett påtagligt sätt kvar i samtiden som pappersavlagringar. För Danckwardt låg det som ett brus i myndighetsutövningen, som ett frågetecken i bakhuvudet vilket inte, som han vackert uttryckte det, kunde ”försvinna”. Ungefär samtidigt samlade riksantikvarien Johan Gustaf Liljegren och andra in äldre lagar för utgivning i bokprojektet *Svenskt Diplomatarium* i syfte att bevara och belysa Sveriges äldre historia, för att också ge vägledning och identitet i nutiden. För författningssamlarna kunde en förordning från 1400-talet fortfarande vara giltig. Det historiska var i deras fall inte det förflutna och passerade som behövde räddas, det var ett halvt dolt system av gamla författningar som behövde samlas in för att kunna raderas. Historien som hinder eller räddning – oavsett behövde den samlas in för att göras operativ.

Efter insamlingen av författningarna behövde deras spridning säkerställas, likt akademiens stavningar. Tibell menade att hans samling borde finnas på regementen, hos rust- och rotehållare, dessutom trodde han att ”allmänheten” längtade efter att köpa verket.⁶⁸⁵ För krigs- och kommerskollegium bestämde Kungl. Maj:t antalet tryckta exemplar till 1500, för det mer underjordiska Bergskollegium 750 exemplar.⁶⁸⁶ Författningarna var till för att användas, annars åstadkoms ingen förändring. Lagen och makten var som sagt situerad.

Författningssamlandets kaos och ofrivillig ogenomskinlighet

I en avslutande rapport till Kungl. Maj:t skrev ordförande Löfvenskiöld att resultatet av kommitténs arbete med författningarna *inte* var att betrakta som nya författningssamlingar redo att ersätta de gamla. Samlingarna presenterades snarare

⁶⁸⁵ ÄK523: 1. Protokoll författningskommittén, 9/5-1822.

⁶⁸⁶ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 26/6-1822. Sammanställningen av Kammarkollegiums samling dröjde.

som ett förarbete till den nya författning Kungl. Maj:t egentligen efterfrågat.⁶⁸⁷ När Tibell väl publicerade sin författningssamling var den därför försedd med en varningstext som sade att den inte gällde:

At detta Sammandrag, *liksom alla andra af enskilda Personer gjorda samlingar af Författningar*, ej kan äga någon officiel egenskap, torde man här så mycket hellre böra erinra, som Författaren, oaktadt all använd möda at söka uppfylla det honom lemnade updrag, likväl icke vågar hoppas at et arbete, som omfattar så olikartade och vidsträckta befattningar, genast kunna bringas til en felfri fullständighet.⁶⁸⁸

Till slut lyckades alltså ingen av ledamöterna skriva eller föreslå en ny auktoriserad samling av författningar, bara samla de (flesta) redan utgivna. De hade bara gjort vad Modé och andra gjort före dem. Branting fick rätt trots att han missförstått uppgiften, och trots att Kungl. Maj:t uttryckligen skrev att hans arbetssätt ogillades.⁶⁸⁹

Ambitionen att abstrahera och föreskriva hade urartat till beskrivning. Om avhållandet från att abstrahera för Svenska Akademien och för 1812 års uppfostringskommitté delvis berodde på en uttalad ovilja mot förenklande och reducerande beskrivningar, var den här snarare en följd av de praktiska svårigheterna det innebar att abstrahera, omvandla och skapa nya kategorier. Även i detta reformområde vidhölls förvisso den empiriska hängivenheten snarare än visionen, inte så mycket av kärlek till författningarna, som för att kommittén valt att låta sig begränsas av grundlagen samt principen om att inte införa alltför stora förändringar. Kommittén lekte dock med tanken på att ta bort alla privilegier, utjämna stånden och korporationerna (och därmed inte befatta sig med alla papper). ”Då, men också endast under desse vilkor vore det möjligt att föreslå en fullkomligt enkel och ändamålsenligt plan för Rikstyrelsen.”⁶⁹⁰ Ett sådant upprättade stannade dock vid denna kittlande tanke. Angående författningarna var den

⁶⁸⁷ ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 20/3-1822.

⁶⁸⁸ af Tibell, *Sammandrag af författningar, rörande förvaltningen vid krigsväsendet til lands. [...]* (Stockholm, 1822-1824). Min kursivering.

⁶⁸⁹ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 12/5-1819.

⁶⁹⁰ *Betänkande*, s. 36.

fullödiga beskrivningen alltså inte ett aktivt val utan en följd av, som Löfvenskiöld uttryckte det, att uppdraget ”öfverstiger en mans förmåga”.⁶⁹¹ Arbetet med författningarna var ett pappersarbete och det var detta arbetes svårigheter som stod i vägen för lagens förändring.

Aktörerna talade om det mödosamma och i slutändan misslyckade samlandet på ett alldeles särskilt målade sätt. När Danckwardt, den en gång av arbetet insjuknade, ursäktade sig för att det endast blev ett sammandrag och inte en ny författning, sade han att Kungl. Maj:t måste betänka ”det Caos, hvarutur jag måst hämta de nödiga materialier derföre”.⁶⁹² Svenska Akademiens Botin hade i ett arbete från 1750-talet också försökt samla författningar, deras utspriddhet beskrev han också som ett ”Chaos” där även kunniga personer ”ofta famla i mörker och okunnighet” på jakt efter gällande lagtext.⁶⁹³ Även Tibell talade om ett slags kaos, ur den ”ofattliga massa af äldre och nyare handlingar” hade hans sammanställning uppstått.⁶⁹⁴

Förutom att kaoset hade konsekvenser för lagstiftningen visar det på en ofrivillig ogenomskinlighet. Det var ingen som ville att författningarna skulle vara otillgängliga eller dolda, det hade bara blivit så genom deras långsamma framväxt och utspridning. Offentlighetsprincipen, censur, pressfrihet, alla dessa sätt att reglera tillgången till uppgifter, handlar per definition om lagar och institutioners vilja att dölja eller göra tillgängligt. Om man närmar sig saken från ett annat håll visar det sig att papper i sig själva kan vara så svårhanterbara att ingen vilja krävs för att dölja deras innehåll. I den reservation August von Hartmansdorffs sedermera skrev framhöll han att förslaget inte bara skulle läsas av kungen eller regeringen utan också av riksdagen, vilken inte kunde förväntas ha ”fullständig kännedom af statsförvaltningens skick” varför han valt att vara utförlig.⁶⁹⁵ Riksdagsledamoten Fredrik Bogislaus von Schwerin – som beklagat sig över sin relativa

⁶⁹¹ ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 20/3-1822.

⁶⁹² ÄK523:1. Protokoll författningskommittén, odaterat.

⁶⁹³ Anders af Botin, *Beskrifning om svenska hemman och jorda-gods. Första delen, om hemman i allmänhet* (Stockholm, 1755), Företal.

⁶⁹⁴ ÄK523:1. Protokoll författningskommittén, 14/6-1821.

⁶⁹⁵ August von Hartmansdorff, *Förslag till inrättning af Sveriges statsförvaltning* (Stockholm, 1823), s. 24.

okunskap om saker han förväntades fatta besluta över i sin roll som riksdagsman⁶⁹⁶ – menade exempelvis, angående en tidskrift som skulle sprida uppgifter om staten, att ”Sveriges StatsEkonomi ännu i detta ögonblick är för oss [redaktionen] ett Chaos [!]; att ännu i detta ögonblick wi knappt weta hwart wi skola wända oss för att erhålla de upplysningar och de bewis som erfordras för att kunna utarbete sådana taflor öfwer förhållanden, att läsaren må kunna inse, hur det förhåller sig.”⁶⁹⁷ Kaos och okunskap berodde på aktörer utan intentioner.

Även den forskning som lägger fokus på de materiella aspekterna av informationshanterande framställer en misstänkt enkel manövrering av pappersmassorna. Matthew G. Hannah har exempelvis undersökt hur amerikanska staten bemästrade sitt territorium under 1800-talet genom att förlita sig på och utveckla begrepp från bland annat Latour, Foucault och Scott. Han talar om hur ett observationsfält med skarpa gränser och underavdelningar skapas genom abstraheringar, tillgång till information och åtkomst till platser. Han framhåller, tvärt emot de krokiga resor som beskrivits i denna avhandling, att detta observationsfält sammantaget låter ”statens blickande aktörer resa utan nämnvärda (eng. ”significant”) hinder, varigenom de kan förväntas förses med fullständig och korrekt information”.⁶⁹⁸ Även om de studerade aktörerna försökte påtvinga författningarna andra organisationsprinciper än den som följde av deras kronologiska framväxt, och på så vis skapa ett abstrakt eller konstruerat betraktande, förmådde reformerandet sällan skapa nya kategorier för att skapa överblick. I ett första led hade kommittén inget annat val än att överta kategorier som sedan länge varit i bruk i sitt försök att göra förvaltningen läsbar. Skattens och jordens kategorier – exempelvis mantal, hemman, bevilling – eller lagstiftningens författningar, föreskrifter, kungliga brev, stadganden och förordnanden var tvungna att användas för att förstå förvaltningen. Kommittén sökte statens konstruerade och långsamt

⁶⁹⁶ Schwerin, citerad i Adamson, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överbet*, s. 495.

⁶⁹⁷ Citerat i Adamson, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överbet*, s. 519. Adamson tolkar det som en okunskap hos redaktionen snarare än en följd av informationens ogenomskinlighet.

⁶⁹⁸ Matthew G. Hannah, *Governmentality and the mastery of territory in nineteenth century America* (Cambridge, 2000), s. 124. Min översättning. Trots denna sammanfattning framhåller han att seendet var bemängt med svårigheter.

framvuxna ”kamerala verklighet”, oavsett om den var krånglig och svårtillgänglig.⁶⁹⁹ Något annat filter var inte möjligt. Poängen är alltså inte att ämbetsverken var röriga, eller att ämbetsverken inte var kodifierade, utan att den centrala förvaltningen i viss mån saknade kunskap om eller tappat kontrollen över dem. Kommitténs beskrivningar behövdes på samma sätt som beskrivningarna av en okänd älv eller skog. Detta oaktat att lokalbefolkningen, ämbetsmännen vid kollegierna, kände till dem. Att analysera och dra slutsatser om förvaltningars möjliga och önskvärda organisation kunde kommittén förvisso göra ändå – genom exempelvis jämförelser med andra länders förvaltningar – men hur lokalbefolkningen förstod förvaltningen var ett måste för att navigera, pedagogiskt förklara, ommöblera eller radera.

*

Målet med samlingarna nåddes inte, men något år efter samlandet inrättades *Svensk författningssamling*. Denna samling, som fortfarande är verksam, skulle ersätta andra författningssamlingar. Om inte styre så åtminstone steg mot läsbarhet.

Kollegierna, domsrätten och åtskillnadens konst

Några månader efter att kommittéerna hade inrättats och arbetet påbörjats meddelade Kungl. Maj:t den 21 maj 1819 att ett av de största hindren för ett effektivt styre var sammanblandningen av administrativa och rättsliga frågor.⁷⁰⁰ Kungl. Maj:t bestämde att kommittéerna skulle skilja rättsfrågorna från kollegierna och

⁶⁹⁹ För dess konstruerade natur, se exempelvis Thisner, *Indelta inkomster*, s. 136.

⁷⁰⁰ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 21/5-1819. Förutom att det förhindrade styre var sammanblandningen, framhölls det, ett problem för individens rättigheter och trygghet.

förlägga dem till domstolarna.⁷⁰¹ Förslagen skulle beredas och vara redo att prövas vid nästa riksdag, 1823. Den exakta tillkomsten av detta tillägg är oklart, men i förarbetet pekades kollegiernas samtida dömande och administrerande, ”i strid mot Constitutionens anda”, ut som ett problem.⁷⁰² Generellt var maktodelningsprincipen viktig i 1809 års konstitution. Frågan om sammanblandning intresserar jurister än i dag, och den lyftes fram i arbetet med den nuvarande regeringsformens framtagande.⁷⁰³ Att skilja administrativa och rättsliga frågor åt skulle innebära att den gamla ordningen – där kollegierna inte bara hanterade hur gruvnäringen sköttes eller handeln bedrevs utan också tvister kopplade till detta, såsom enskildas bestridande av beslut – skulle upphöra. Tanken var alltså att tvisterna skulle flyttas från den administrativa myndighet som saken gällde till domstolarna.

Hur operationaliserades då denna uppgift? För att kunna göra sitt arbete behövde kommittéerna, uppgav de, ”känna antalet och beskaffenheten av alla de Mål och ärender” som kommer in varje år till kollegierna.⁷⁰⁴ Sammanblandningen behövde, alltså, göras läsbar. I kommitténs arkiv finns en lapp med en standardformulering som skickades till en rad kollegier och verk. Kommittéledamöterna skrev att de förvisso hade en uppfattning om svaret på sin fråga – de arbetade trots allt själva vid dessa kollegier – men att de behövde ”utgå från säkra källor”, och bad därför om en lista på antal mål och ärenden kollegierna fått in under förra året. De bad om att få uppgifterna uppdelade efter ämne.⁷⁰⁵ Skiljandet hade även konsekvenser för kommitténs övriga arbete med förvaltningens organisation eftersom personalbehovet påverkades av uppdelningen.⁷⁰⁶

Innan vi tittar på förslaget är det värdefullt att se hur motståndare till uppdelningen motiverade den rådande ordningen. Inte sällan kom invändningarna från

⁷⁰¹ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 21/5-1819.

⁷⁰² Särskilda utskottet, citerat i *Betänkande*, s. 4.

⁷⁰³ Vidar Kristian Olaf Cardell, *Vad är rättskipning?* Examensarbete juristprogrammet (Lund, 2020), s. 7-8.

⁷⁰⁴ ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 6/6-1820.

⁷⁰⁵ ÄK524: 2. Utgående skrivelser/koncept, 7/6-1820.

⁷⁰⁶ ÄK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 1/6-1820. För diskussionerna om vad kollegier respektive domstolar skulle göra, se ÄK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 10/2-1821.

personer anställda på kollegierna, som ju blev av med väsentliga befogenheter. Branting talade exempelvis om att de borde skicka tillbaka ärendet till Kungl. Maj:t, precis som i fallet med huruvida de skulle kodifiera eller blott samla lagarna, för att få tydligare fastställt vad en rättsfråga var snarare än att ledamöterna själva bestämde var gränsen skulle dras.⁷⁰⁷ Brantings rädsla var att kollegiernas göromål skulle minskas alltför drastiskt om en för vid förståelse av domstolarnas domän antogs. Johan August Sandels från lagkommittén menade att kollegiernas arbete hade ”fullkomn[at] i flere sekler” och att flytta över frågorna skulle innebära en våldsamt ”rubbning”.⁷⁰⁸ Varför? Jo, personerna vid kollegierna motiverade domsrätten utifrån den särskilda insyn kollegierna hade i kraft av sitt förfogande över förvaltningsområdets dokumentation. De uppgifter som kollegierna hade tillgång till var alltså centrala. Till skillnad från kollegierna var domstolarna i vissa fall omogna organisationer som inte ens hade en ständigt pågående verksamhet. Därtill saknade de, enligt Branting, kunskap om allt de behövde besluta om.⁷⁰⁹ Bara i ifråga om Kammarkollegiets uppgifter hade domstolarna behövt ha tillgång till jordeböckerna, hur skatt beräknades och hela regelverket som omgärdade det. Att kopiera (”anskaffa”) dessa uppgifter menade Branting vara ”icke lätt verkställd” eftersom det var så många domstolar som behövde uppgifterna.⁷¹⁰ Bara författningarna var, som vi sett, nog så svåra att hantera. Uppgifterna som fanns i jordeböckerna om ägarförhållanden och dylikt uppdaterades än oftare. Branting menade att beslut bör fattas på en ”icke hastigt förvärfvad noggrann kännedom af den allmänna hushållsställningen i Riket till sitt upphof, widd, föremål och sammansättning”. För att styrka sin poäng citerade han ett brev som Karl den XI skickat till Kammarkollegiet och hovrätterna i november 1694, där domstolarna kritiserades för att fatta beslut utan tillräcklig kunskap.⁷¹¹ Löfvenskiöld tillade att Kammarkollegiet hade gjort förklarande kommentarer (”annotationer”) i sina

⁷⁰⁷ *Lag-Comiténs, samt de af Kongl. Maj:t, dels för Styrelse-verkens reglering, och dels för de Ekonomiska författningarnas öfverseende, i nåder förordnade comiterades Underdåniga Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken* (Stockholm, 1823), s. 53.

⁷⁰⁸ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 81.

⁷⁰⁹ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 45, 69.

⁷¹⁰ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 45.

⁷¹¹ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 44.

böcker.⁷¹² Kunskapen Kammarkollegiet förvarade i sitt arkiv var alltså unik. Domaren eller domstolarna kunde, menade Branting, kanske få en grund kunskap, men den djupa kunskapen tillhörde arkiv-innehavaren, och det var Kammarkollegiet. Arkivarien Theodore Roosevelt Schellenberg har framhållit att dokument ligger till grund för regerande,

Records, even the older ones, are needed by a government for its work. They reflect the origins and growth of a government and are the main source of information on all its activities. They constitute the basic administrative tools by means of which the work of government is accomplished. They contain evidence of financial and legal commitments that must be preserved to protect the government. They embody the great fund of official experience that the government needs to give continuity and consistency to its actions, to make policy determinations, and to handle social and economic as well as organizational and procedural problems. In short, they are the foundation upon which the governmental structure is built.⁷¹³

Om uppgifter är nödvändiga för att styra, och dessa uppgifter är platsbundna, betyder det också att regerande är platsbundet. Dessa pappers placering och produktion var ett hinder för förändring av förvaltningen. Papper (eller arkiv) kunde inte med enkelhet flyttas, särskilt inte eftersom en del av uppgifterna reproducerades vid dessa verk. Kollegierna fick således sin makt av dessa papper, från att de var uppgiftsägare. Författningarna var utfärdade av tidigare kungar, och var auktoriteter som gick bortom den för tillfället rådande. Två möjliga förståelser av kollegierna konkurrerade. Antingen var de anakronismer i samtiden, som Silverstolpe och Richert skulle säga, eller så var kollegierna frukten av historiens framåtskridande som dess försvarare framhöll.

När förslaget om gränsdragningen skulle tas fram bjöd Johan Gabriel Richert och hans lagkommitté in till överläggningar.⁷¹⁴ Efter att uppgifter begärts in om vilka mål kollegierna behandlade, och förvaltningen därmed gjorts läsbar, kunde ett redigerande börja. De tre kommittéerna satt tillsammans och granskade ärenden vid kollegierna, ”Mål för Mål”, för att därefter föra dem till antingen en lista

⁷¹² *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 70.

⁷¹³ Schellenberg, citerad i Agar, *The government machine*, s. 4.

⁷¹⁴ Löfvenskiöld skriver att kommittén själv beslöt att bjuda in lagkommittén. ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

med rubriken förvaltning eller en lista med rubriken domstol.⁷¹⁵ I betänkandet säger kommittén att problemet med gränsernas överskridande inte var nytt, de hade insetts långt tidigare och hade även stadgats i lagstiftningen. Problem uppstod dock när den stadgade principen skulle prövas och användas för att fördela fall.⁷¹⁶ Gränsen behövde hela tiden prövas, ritas upp, snarare än att den var ständigt och tydligt markerad. Problemet ville inte, som Danckwardt uttryckte saken, försvinna. Det är det ett praktiskt skiljande, mål för mål, kan åstadkomma. Att svart på vitt se var enklare än att i huvudet utföra operationen, precis som pappersuttrycket säger.

I betänkandet som kommittéerna lämnade gemensamt inskräptes gränser mellan förvaltande och dömande som tidigare överskridits: det var skillnad mellan att ”wårda kronans eller det allmännas egendomar, och att döma i frågor om deras rätta gränser”. Det var skillnad mellan ”att i allmänhet befrämja näringsars uppkomst och förkofran och att fälla dom öfwer deras idkares enskilda rättsförhållanden” och så vidare.⁷¹⁷ Kommittéerna listade sju titlar där kollegierna gått över sin gräns och som alltså bör flyttas till domstolarna.⁷¹⁸ Titlarna är abstrakt hållna – såsom tvister mellan enskilda och styret, eller tvister enskilda emellan – men belysande exempel användes också. Kollegierna, berättades det, hade exempelvis tidigare beslutat om vilken avgift som skulle betalas när man flyttade utomlands.⁷¹⁹ I sådana frågor var staten dock att betrakta som en part i ett mål enligt kommitténs förslag. Den för ändamålet tillsatta förvaltningsgrenen skulle förvisso bevaka frågor om avgifter, men när tvist uppkom skulle domstolarna sköta den.⁷²⁰

Till betänkandet skrevs en hel rad principiella reservationer, och under varje titel räknades det upp om ledamöterna varit eniga eller ej. Det tryckta betänkan-

⁷¹⁵ ÄK524: 2. Skrivelse till Kungl. Maj:t, 24/3-1820.

⁷¹⁶ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 3.

⁷¹⁷ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 3-4.

⁷¹⁸ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 3.

⁷¹⁹ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 5.

⁷²⁰ *Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken*, s. 6.

det liknar, i likhet med G.A. Silverstolpes förarbete till 1812 års uppfostringskommitté, snarare en debattskrift än ett uttalande från en enig statsförvaltning. Betänkandet klarades av på ca 40 sidor, reservationer och diskussioner, som också trycktes i samma bok, krävde över 80. När Kungl. Maj:t tagit emot kommittéernas betänkande hänsköts frågan till riksdagens avgörande på grund av att gränsdragandet var ”så grannlaga att till sina principer bestämma och så svåra att uti verkställigheten uppdraga”.⁷²¹ Särskiljandet var som sagt både ett intellektuellt och ett manuellt arbete. Ensamma kan principer varken stifta eller upphäva lagar. Principers abstrakta natur är svåra att omvandla till arbetsredskap. Eftersom reformerandet är en materiell kultur uppnåddes maktindelningen istället genom att det som stod i vägen för principen samlades in och raderades eller omplacerades. Som princip var maktindelningen redan godtagen, som realitet återstod arbete.

Organiseringen av förvaltningen. Pusslande och skrivkaruseller

Förutom att undersöka aspekter av förvaltningen som löner, författningar och var gränserna drogs mellan administration och rätt behövde den svenska förvaltningens organisation göras läsbar. Dess trassel var förvisso själva utgångspunkten men kunskapen kunde fördjupas och uppdateras. Kommittén införskaffade exempelvis generella beskrivningar av hur förvaltningen var organiserad genom en förfrågan till alla kollegierna om nya instruktioner för dess arbete tillkommit. I utkastet till brevet fanns en standardformulering om att kommittén undrade huruvida det, ”till grund och rättesnöre för dess närvarande befattningar”, fanns andra instruktioner eller föreskrifter än de som av kommittén antogs reglera de olika kollegiernas arbete.⁷²² Angående Krigskollegiet hänvisades det exempelvis till en arbetsordning från 1807 och till en instruktion från 1811 och angående Kammarkollegiet till en instruktion från 1734. Förvaltningskommittén frågade

⁷²¹ ÄK524: 2. Skrivelser från Kungl. Maj:t, 16/1-1821.

⁷²² ÄK524: 2. Utgående skrivelser/koncept, 17/5-1820.

också ifall eventuella nya föreskrifter fanns utan att dessa tryckts och kommit alla till del. Uppenbarligen kände kommittén till de styrande dokumenten, men var inte säker på om den hade alla. I kommitténs arkiv återfinns även en bunt papper betitlad ”Ämbetsverkens organisation”. I buntens samsas, bland annat, övergripande beskrivningar av Kommerskollegiet med detaljuppgifter på smålappar om hur polisen var organiserad och hur mycket järn som producerades i Sverige 1817.⁷²³

Beskrivningarna användes. I sitt slutliga förslag om hur förvaltningen borde organiseras nöjde kommittén sig inte med att föreslå generella bestämmelser av var ärenden skulle hanteras, hur kollegierna skulle organiseras, hur många som skulle vara anställda och så vidare. Dylika principiella gränser var, som vi sett, varken lätta att dra eller att efterfölja. Varje befintligt förvaltningsområde beskrivs istället utförligt. Kommitténs uppdrag att reformera förvaltningen genomfördes således som ett slags pussel med nya ramar till gamla pusselbitar. Vem skulle bära ansvar för skeppsbrutna sjömän? Hur skulle fästningsfångarnas kläder skötas? Var hanterades ollonskatten bäst? Vem skulle förvalta Eskilstuna fristadsmedel och fonden för avlandet av hingstar? Vem skulle köpa in mastspiror, kanoner och kulor?⁷²⁴ Beståndsdelarna behövde placeras i rätt ordning på rätt plats. Avsaknad av empirisk noggrannhet riskerade att leda till trassel, sammanblandning och dubbel hantering. Att inte nämna fonden för avlandet av hingstar, exempelvis, skulle inte leda till dess försvinnande, utan bara bli ett senare problem att hantera eller, än värre, bli ett av de missljud från det förflutna som levde kvar i samtiden.

En av ledamöterna, Per Adolf Granberg, använde två av kommitténs samlingar – kollegiernas antal mål och ärenden samt bestämmelser över deras ansvarsområden och arbetssätt – för att fortsätta sitt pionjärverk *Utkast till en svensk statistik*.⁷²⁵ Den första delen innehöll en mängd uppgifter om befolkning, klimat,

⁷²³ ÄK524: 2. Ämbetsverkens organisation, odaterat.

⁷²⁴ Dessa exempel kommer från kommitténs betänkande. Krigskollegium föreslogs, exempelvis, bli av med uppsikten av hästaveln. Frågan skulle hamna på inrikesdepartementet. *Betänkande*, s. 136.

⁷²⁵ Enligt Höjer var Granberg den som introducerade offentlig nationell statistik i Sverige. Höjer, ”Den politiska räknekonstens skrämästare”, s. 47.

ekonomi och så vidare. Enligt en i inledningen citerad recensent var verket hjälpsamt för det uppdrag Sverige nu intresserade sig för – ”att lära känna sig sjelf.”⁷²⁶ I den andra delen var det dags att lära känna förvaltningen. Förutom en beskrivning av förvaltningens olika grenar användes de nyss nämnda uppgifterna för att också ge innehåll till dessa generella beskrivningar. Man får föreställa sig att Granberg haft mycket roligt när han exempelvis skriver om hur kungen föredrogs ärenden av statsråd om huruvida ett ämbetsverk kunde få tolv exemplar av en kungörelse eller om en enskild person fick fälla en oduglig ek – saker som, får man anta, varken kungen eller statsråden var särskilt intresserade av att lägga tid på men ändå gjorde. Granberg berättade också om hur olika mål och ärenden generellt hanterades inom statsapparaten. Det myckna skrivandet var för honom en viktig förklaring till förvaltningens långsamhet. Granberg illustrerade med ett exempel. En husbonde ville belöna sin torpare med en medalj för att han brukat jorden väl och vände sig därför till landshövdingen. Landshövdingen gjorde därefter, skriftligen, en ansökan hos kungen varpå målet där föredrogs och godkändes. Därefter skickades protokollet från föredragningen, ännu mer skrivande, till finansexpeditionen rörande kostnaden. Brev skickades därefter från kammarexpeditionen till Kammarkollegium om tillverkningen och från finansexpeditionen till statskontoret, återigen för kostnaden. Protokollsutdrag skickades till mynttillverkningen och en skrivelse om ersättning upprättades. Skrivelsen födde fler skrivelser – medaljen måste ha ett band och en ögla, ärendet måste förklaras och räkningar göras upp. Efter nio skrivelser, två kollegier, två statsexpeditioner och två vändor hos kungen landade medaljen sedermera hos landshövdingen för husbonden att hämta ut.⁷²⁷ En recensent reagerade genom att tala om förvaltningens generella långsamhet och de obetydligheter som sysselsatte kungen.⁷²⁸ Den kommitté Granberg tillhörde och dess skrivelser om klargöranden, skrivmaterial och ersättningar blev också mål som skickades runt inom statsapparaten. Granberg

⁷²⁶ *Allmänna journalen*, nr 8, 11/1-1817.

⁷²⁷ Per Adolf Granberg, *Utkast till en svensk statistik 1-2* (Stockholm, 1816-1820), del 2, s. 39-41.

⁷²⁸ *Allmänna journalen*, nr 113, 16/5-1821.

använde även uppgifterna för att räkna ut hur många ärenden varje förvaltningsgren hade och hur de var fördelade på typ av mål. En typ av ärenden kallades ansökningsmål, det vill säga frågor om ersättning, befordran, intyg, ledighet, och sjukskrivning. Dessa mål upptog en stor del av varje förvaltningsgrens göromål. 1817 hade exempelvis kammarexpeditionen ca 1100 ärenden varav 270 gällde olika ansökningar. Det framkommer således att en stor del av förvaltningens arbetsuppgifter handlade om att hantera personalen, om en statsapparat som arbetade med att underhålla sig själv. För de få anställda på kanslierna innebar det en hård belastning. Även i slutbetänkandet lyftes frågan om skrivandet i förvaltningen. Det krävdes genomgående in utlåtanden om varje fråga vilket ledde till att ”målen onödigtvis uppehållas, deras vidlöftighet ökas, och Embetsmän samt enskildte, utan ändamål besväras.”⁷²⁹ Problemen bestod alltså inte bara i förvaltningens organisation. Kommittén menade att det fanns brister i arbetssättet som berodde på ämbetsmännens undermålighet och obeslutsamhet: ibland förelåg exempelvis tillräckligt med underlag för att direkt fatta beslut men istället skickades ärenden vidare.⁷³⁰

I Granbergs publikation och kommitténs betänkande framstod förvaltningen som oerhört ineffektiv. Problembeskrivningarna över förvaltningen förändrades inte nämnvärt av arbetet men de förstärktes, åskådliggjordes och illustrerades med slagkraftiga exempel. Uppgifterna kunde både användas för att reformera och för att formulera kritik. Denna kritik, som kom inifrån statsapparaten och de facto också sanktionerades av andra delar av staten, var nog så hård som rösterna i den liberala pressen. Att ställa ämbetsmannavärlden mot pressen som två politiska partier, som t.ex. görs i själva titeln av historikern Rolf Adamsons bok *Reformivriga tidningar och svårflörtad överbet: Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet*, är alltså missvisande. Ämbetsmän kunde göra mer än vad en konstitutionell idé om maktindelning föreskrev: de kunde bedriva politik och agera opposition i denna sekelskiftets materiella politiska kultur.

⁷²⁹ *Betänkande*, s. 179-180.

⁷³⁰ *Betänkande*, s. 179.

Beslutande

Kommitténs principiella botemedel mot denna långsamma förvaltning var att tydligare separera beslutande och informationshantering. I slutbetänkandet förklarades den nya förvaltningens ledord vara att ”*Styrelsen* öfverser det hela [...] *Förvaltningen* sysselsätter sig blott med detaljerne, sammandraga de spridde tillgångarne och hålla den strängaste räkenskap öfver den minsta småsak, på det att allt må vara redo för den ofvanifrån kommande dispositionen [det vill säga ordern]”.⁷³¹ Kommitténs förslag berodde av att kollegierna fråntogs sin domsrätt och som följd därav skulle hantera färre mål, i enlighet med vad den föreslog tillsammans med lagkommittén. Kollegierna skulle också fråntas sitt beslutsfattande över näringarna.⁷³² Mycket av det kollegierna gjorde flyttades därmed till antingen domstolarna eller till kungen för att avgöras.⁷³³ Man skulle även fortsättningsvis vara tvungen att be kungen om lov för att fälla en ek, till exempel, och frågan skulle fortfarande behandlas i konseljen, men utan den kollegiala behandlingen och de många skrivelserna. Kommittén föreslog inrättandet av sex departement (istället för expeditioner som de kallades under tiden kommittén var verksam) med tydligare chefer och underordnade myndigheter. Där, till exempel, krigsexpeditionen tidigare hade krockat med Krigskollegium skulle ett mer hierarkiskt förhållande råda mellan krigsdepartementet och ett nedskalat Krigskollegium och alla andra tillhörande verk (fortifikationen, artilleriet och så vidare). De nedbantade kollegierna skulle istället vara administrativa och ärendena landa hos departementschefen som skulle föredra ärendena för kungens direkta avgörande. Det skulle ge mindre makt till kollegierna och färre ärenden med långsam hantering.

Mer makt skulle hamna hos departementschefen, något kommittén benämnde en ”Svensk *Ministère*”, till skillnad från det mer renodlade ministerstyret som förordades i förarbetet. Att gå så långt som att ministrar skulle få befogenhet att avgöra ärenden var inte möjligt, menade kommittén, eftersom det dels skulle ta

⁷³¹ *Betänkande*, s. 55. Kursiv i original.

⁷³² *Betänkande*, s 52-54.

⁷³³ *Betänkande*, s. 91.

makt ifrån kungen (som ”allena ska styra riket” som det hette i regeringsformen) och dels att ansvar inte kunde utkrävas från dessa ministrar eftersom riksdagen så sällan var samlad. Ministrarna hade behövt begränsas genom granskning, och till det var varken riksdag eller pressen mäktig.⁷³⁴ Kommittén föreslog alltså ändå en chef för varje del av administrationen, som kunde ha insyn i både förvaltningen och av verkställigheten av kungens beslut. Separationen mellan beslut och administration var det viktiga, cheferna skulle arbeta på en mer övergripande nivå och inte nedsänkas till ”göromål af en lägre och inskränkta natur.”⁷³⁵ Dock var det som sagt fortfarande så att dessa chefer skulle begränsas, de kunde inte ”*efter eget godtfinnande något hufvudsakligt beslut fatta.*”⁷³⁶ Sådant var förbehållet kungen. Per Adolf Granberg var kritisk och menade att idén om att kungen hade den administrativa makten ”har knappt i någon despotisk stat blifvit starkare rotfastad än hos oss.”⁷³⁷ Kommittén ville dock bevara möjligheten att gå till kungs. Det framställdes som ett krav underifrån (Sverige var ”en Nation, som, ifrån urminnes tider vand att få sina angelägenheter underställda konungens egen decision”). Förslaget handlade alltså inte bara om att kungen kunde avgöra saker snabbare än kollegierna eller att ministrar tog makt från kungen, utan om att kungen var kungen.⁷³⁸ Den process där en statens tjänsteman eller institution kom att ses som lika pålitlig som kungen var långsam. Den tilltro svenskarna (fram tills nyligen) känt för posten och polisen, domstolarna och järnvägen, var förr förbehållen kungen.

⁷³⁴ *Betänkande*, s. 45. Om den skiftande inställningen till ministrar och kollegier under perioden, se Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1*, s. 353.

⁷³⁵ *Betänkande*, s. 55. De lägre uppgifterna, fortsätter kommittén, kräver ”likväl, för att rätt skötas, fordra träget arbete och upptaga mycken tid.”

⁷³⁶ *Betänkande*, s. 46. Kursiv i original.

⁷³⁷ Granberg, *Utkast till en svensk statistik 1-2*, Del 2, s. 42.

⁷³⁸ *Betänkande*, s 44.

Seende

Samtidigt som kollegiernas juridiska och ekonomiska inflytande minskades skulle deras överblickande bevaras. Någon måste se och veta åt kungen, och de som vet ska inte själva vara de som styr. Kunskap och beslut separerades och hierarkiserades. Kollegierna skulle stå för kunskapen och kungen för besluten. Även om det fanns en kritik mot kollegierna så skulle de alltså ingalunda försvinna. När beslutandet flyttades till andra delar av staten skulle det administrativa behållas. Det är en aspekt av vad Martin Melkersson kallat att staten mindre skulle lägga sig i och mer ”informera sig om”.⁷³⁹ Det innebar att exempelvis Kommerskollegiums statistiska uppgiftshantering skulle flyttas till ett kommers- och manufakturkontor som underordnas det nyinrättade handels- och finansdepartementet. Där skulle uppgifterna ”controlleras, ordnas och i Tabellarisk form sammandragas.”⁷⁴⁰ Ommöbleringens metoder användes även här. Det föreslogs exempelvis att Kammarkollegium skulle upphöra med skatteuppbörden, vilken istället skulle flyttas till statskontoret.⁷⁴¹ Förfaringsättet att omstöpa föreslogs också angående hallrätterna. Hallrätterna var en slags domstol underordnad Kommerskollegium som bland annat kontrollerade varors kvalitet. Även om det var den slags inrättning som ansågs hindra näringarnas utveckling var kommittén positiv till de uppgifter hallrätterna hade om fabriker. Kommittén var därmed nog med att dessa inte fick gå förlorade, utan de skulle skickas till en ämbetsman som i sin tur skulle vidarebefordra dem till det nyss nämnda kontoret kommittén också föreslog.⁷⁴² Seendet skulle kvarstå och placeras centralt, men för att kunna stötta, bedöma, och förändra. Angående hallrätternas kontroll sades i liberal anda, att ”köparen sjelf bäst är i tillfälle att bedöma varornas godhet”. Det här kan förstås som en principiell fråga om självbestämmande, men handlar egentligen om att individen ser, kalkylerar och förstår vida bättre än vad staten med sina tunga myndigheter

⁷³⁹ Melkersson, *Staten, ordningen och friheten*, s. 179.

⁷⁴⁰ *Betänkande*, s. 110.

⁷⁴¹ *Betänkande*, s. 115.

⁷⁴² *Betänkande*, s. 129-130.

gör. Angående *Allmänna magasinsdirektionen*, som skötte spannmålshandeln, sades på samma tema att

Det ligger i sjelfva sakens natur, att ett, på en punkt af ett vidsträckt Rike inrättadt, af Statens EmbetsMän bestående verk omöjligen kan ingå uti alla de mångfaldiga beräkningar, eller erhålla den vidsträckta, ofta för dagen nödiga kännedom, som erfordras för att leda en så vidsträckt handelsrörelse, hvilken sysselsätter en mängd kring hela riket spridda, vid handeln såsom yrke vanda, och af enskilda fördelar noggranna beräkningar vägledda privata personer.⁷⁴³

Ett verk, som bara finns på ett ställe, kan inte se allt, särskilt inte ett så komplext och föränderligt fenomen som spannmålspriser. James C. Scott framhåller att liberala demokratier utgjorde ett hinder för 1900-talets högmodernistiska förenklande och planerande genom att det fanns en sektor, ekonomin, som den styrande inte kunde styra över. I Foucaults ordalag, som Scott citerar, så tillkännager den politiska ekonomin, precis som kommittén ovan, "omöjligheten för suveränen att känna till totaliteten av ekonomiska processer, och som en konsekvens, omöjligheten av en ekonomisk suveränitet".⁷⁴⁴ De studerade aktörerna förbehåller dock inte denna ostyrbarhet till ekonomins område. Samma sak sägs egentligen om språket och undervisningen. Inget av områdena var lätta att underkasta statsförenklingar. Det statliga subjektet skulle observera områdena men det var deras egna principer subjektet sedan skulle agera på och understödja, snarare än att ta fram egna principer.

Liknande ommöbleringar föreslogs för länsstyrelserna och socknarna. Kommittén menade att den administrativa uppdelningen i socknar, fögderier och häradar var för rörigt och utspritt.⁷⁴⁵ För invånarnas "beqvämlighet" och för att också här undvika dubbel hantering och långsamt verkande makt föreslogs generellt att "alla Auctoriteter inom hvarje Province, så mycket som möjligt centraliserades [... och] sattes i medelpunkten af länet."⁷⁴⁶ Vikten av tillsyn inskräptes.

⁷⁴³ *Betänkande*, s. 99-100.

⁷⁴⁴ Foucault, citerad i Scott, *Seeing like a state*, s. 101. Min översättning.

⁷⁴⁵ *Betänkande*, s. 155. Se t.ex. Höjer för problemet med de många olika administrativa indelningarna, Höjer, *Svenska siffror*, s. 76. För tidens enhetsideal, se Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning, 1695–1860* (Uppsala, 1990).

⁷⁴⁶ *Betänkande*, s. 155.

Häradsskrivaren var en tjänsteman som arbetade bredvid kronofogden med framförallt skattefrågor, det var han som räknade på räntor, kyrkotienden och bevillningen. Kommittén föreslog att det hos denne skulle finnas ett kontor där alla nödvändiga uppgifter fanns såsom gällande författningar och jordeböckerna. Om häradsskrivaren byttes ut skulle landshövdingen ansvara för att en noggrann inventering genomfördes. Samma procedur föreslogs av fornforskaren vid Göttiska Förbundet, Leonard Rääf, när präster byttes ut, för att säkerställa statens insyn i vilka äldre dokument och andra historiskt värdefulla föremål som stiftet innehade.⁷⁴⁷

Kommittén inskräpte att fogden och landshövdingen skulle vara exekutiva och inte inrätta ”egna police-ordningar.” Både inskräpningen av att alla papper skulle vara i ordning och att tjänstemännen inte skulle införa egna regler kan schematiskt betecknas som en övergång från en feodal till en byråkratisk ordning. Den feodala ämbetsmannen fogade själv över sitt ämbete, och den byråkratische skulle följa noggrant stipulerade regler.⁷⁴⁸ Det innebär också att det som accentueras är ämbetsmännens bevakande av socknarna snarare än ett ingripande. Staten reviderar och utövar kontroll, men det kommer i efterhand. Kommittén föreslog också att mer självbestämmande skulle flyttas till socknarna genom en socken-nämnd, som skulle vara underordnad sockenstämman och som kunde verkställa beslut. Nämnden skulle bestå av ett antal ledamöter, beroende på socknens storlek, de skulle väljas på sockenstämman och inte bero av stånd. Invånarna kunde därmed ”besluta om gemensamma angelägenheter med frihet och efter egit [sic] omdöme.”⁷⁴⁹ Kommittén menade att beskattningen skulle skötas bättre än om fogden gjorde det på grund av socknens gemensamma intresse. Kommittén tänkte till och med att skatten kunde vändas från en börda till ett glädjeämne, ”[t]ill äfverntyrs skulle Socknarne sins emellan täfla, hvilken som

⁷⁴⁷ Leonard Rääf, ”Tankar om sättet att uppsöka och värda fäderneslandets fornlemningar” *Iduna*, nr 5, 1814.

⁷⁴⁸ Rothstein, ”State building and capitalism”, s. 300. Se också Frohnert med liknande diskussion utifrån Weber. Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd*, s. 8.

⁷⁴⁹ *Betänkande*, s. 165.

först kunde erlægga sina Utskylder.” Resonemangen följde samma logik som kritiken mot statens försök att styra spannmålspriserna. Vissa saker kunde lättare och bättre styras genom omfördelning av auktoritet. Häradsskrivarens och fogdens kontroll över skatterna skulle dock kvarstå, de kommer få kontrollera uppgifterna.⁷⁵⁰ Insamlingen av skatten skulle också underlättas eftersom nämnderna fanns, så att säga, där skatten fanns. Tidigare hade man fått resa till möten för att betala sin skatt vilket förspilde, beräknade kommittén ”[t]usentals dagsverken”.⁷⁵¹ Även om nämnden ges ganska stora befogenheter menade kommittén att dessa framöver skulle kunna bli ännu större om experimentet föll väl ut.⁷⁵² Till vinsterna hörde också att det skulle skapa en ”förkortning” som gör att domstolarna och Kammarkollegium skulle få långt färre tvister att behandla.⁷⁵³

Det fortsatta arbetet

Kommittén hade avhållit sig från att avvika från grundlagen och föreslog istället något som snabbare kunde sättas i verket. Det talades om ”förenkling” och ”förbättring” snarare än snabb och total omvandling.⁷⁵⁴ Den ofta åberopade antirevolutionära principen innebär egentligen en alltid pågående reform. Även om problembeskrivningarna ofta framhöll en angelägenhet – läget är kaotiskt och detta måste ordnas nu! – skulle åtgärdandet ske långsamt. Däri sammanflätades reformerandets idé och praktik som den här framställts: långsamt och mödosamt arbete återstod. Till att börja med behövde det göras som kommittén inte gjort men borde gjort.⁷⁵⁵ Även om kommittén var noggrann i beskrivandet av departementen föreslogs, skrev den, bara ”hufvudsakliga befattningar”.⁷⁵⁶ Kommittén föreslog inte heller löner eller nya arbetsordningar. Förslagen berodde dessutom

⁷⁵⁰ För att inte nämnden skulle fuska lämnades ”restlängder till Fogden, som med Restantiernas [restskatten] indrivning och redovisning efter Författningarne finge förfara.” *Betänkande*, s. 166.

⁷⁵¹ *Betänkande*, s. 165.

⁷⁵² *Betänkande*, s. 164.

⁷⁵³ ÅK524: 1. Protokoll förvaltningskommittén, 24/2-1821.

⁷⁵⁴ *Betänkande*, s. 38-39

⁷⁵⁵ *Betänkande*, s. 170-171.

⁷⁵⁶ *Betänkande*, s. 172.

delvis av att författningarna förenklades, och detta arbetet var inte klart när kommittén lämnade in sitt betänkande.⁷⁵⁷ Kommittén avslutade betänkandet med ett antal punkter som sammanfattade hur verkställandet av förslaget kunde gå till, en liknande att-göra-lista som också lämnades för det fortsatta författningsarbetet. En punkt gällde varifrån personalen skulle tas. En princip om återbruk togfördes. Personalen skulle omplaceras från den befintliga förvaltningen för att undvika att belasta statskassan med pensionskostnader och nya löner. De överflödiga tjänsternas löner skulle sättas på indragingsstat. När personen befordrats eller avgått kunde pengarna sparas in. Kommittén föreslog också att de återstående ämbetsmännen skulle få en lön som var tillräcklig att leva på ("äfvén för den minsta Tjenstegrad"), dessa löner skulle dock bara tillsättas i den mån de äldre lönerna drogs in.⁷⁵⁸ I Kungl. Maj:ts proposition berättades det sedermera att Kungl. Maj:t valt att inte återanställa de tjänsterna som blivit föremål för förslag om indragning.⁷⁵⁹ En annan punkt gällde arbetsordningarna. Kommittén föreslog att departementscheferna skulle ta fram dem tillsammans med underlydande chefer så snart antalet anställda hade bestämts. När förslaget tagits fram tog arbetet vid.

Avslut. Styra det rörliga

Medeltiden är förbi; men en stor del af dess former och inrättningar äro ända hitintills bibehållna, än med mer, än med mindre förändring, men alltid till sjelfva grunden desamma. Nationalrepresentationen ständvis: Stiftstvänet för prästerskapet, att ej kunna söka befordran i annan ort, än födelsebygden – ett tvång, som gör vedertagna läromethoder och slentrianer så tillsägande ärflika åtminstone vid hvarje mindre skolverk, och som underhåller en särskild skrånanda för hvarje stift: städernas skralådor och monopolier, som qväfva alla näringar: de otaliga särskilde Domstolarna, såsom Slotts-Rätter, Borg-Rätter, Bergs-Rätter, Tull-Rätter, Hall-Rätter, m.fl. af hvilka krängel och trassel i lagskipningen uppkomma, genom beständiga collisioner och frågor om behörigt

⁷⁵⁷ Exempel där antalet tjänster beror på författningarna, se *Betänkande*, s. 135

⁷⁵⁸ *Betänkande*, s. 183.

⁷⁵⁹ "Kongl. Maj:ts Nådiga Skrifvelse till Rikens Ständer, angående det af utsedde Committerade uppgifne Förslag, till en förändrad Organisation af åtskilligt Rikets Styrelse-Verk [...]", s. 486-492.

forum, dem hvarken juridiska faculteter eller Domare med säkerhet förmå upplösa: allt detta är icke annat, än verkliga kvarlevor af medeltiden [...].⁷⁶⁰
Johan Gabriel Richert, 1822.

Om kommunismens spöke ett trettiotal år senare kom att hemsöka Europas liberala stater var medeltidens spöke det tidiga 1800-talets fasa. Kommitténs operativa metoder för att omskapa förvaltningen, liberalisera näringarna och utrota medeltiden var en radering och ommöblering som byggde på att allt hade beskrivits. Beskriva för att inventera, pedagogiskt förklara och ta bort. Att reformera förvaltningen blev som sagt ett stort pussel. Att göra helt nytt var inte ett alternativ. Att missa beskrivandet av en författning eller domstol kunde därför leda till dess fortlevande. Att inte göra förvaltningen hierarkisk, där beslut och uppgifter färdades upp och ner som en hiss, riskerade trassel. Författningarna med prohibitivt innehåll kunde vara bortglömda, men hittas igen. Medeltidens spöke riskerade därför alltid att hemsöka det moderna. Den stat som själv ville sluta styra löpte alltid risken att göra det.

Svårigheterna att göra läsbart har varit många. För kommittén handlade det primärt om att samla in löner, författningar och uppgifter om förvaltningens organisation och göromål. Utmaningen låg i att göra dem tillgängliga och att se dem i enlighet med deras egna kategorier och principer för organisering. Författningarna var utspridda och uråldriga, otaliga och otydliga. Redan Gustav III påpekade vilka bekymmer det ständiga tolkandet av lagar orsakade på grund av språkets instabilitet. Att hantera författningarna krävde abstraktionsförmåga. När förvaltningen väl beskrivits och samlats in skulle den också presenteras. Kommitténs beskrivningar användes för att lämna förslag, men de ledde också till publicerandet av tabeller och böcker. Att bara sammanställa gjorde inte nödvändigtvis något läsbart. Om något föränderligt fixerades blev boken snabbt hopplöst daterad. Som tidiga fotografier fångar boken bara det som står stilla, det rörliga hade vandrat vidare medan det trögrörliga stod kvar. Både Granberg och Tibell försedde sina texter med varningar: vad som står häri gäller nödvändigtvis inte. Även Leopold blev tvungen att konstatera att Svenska Akademiens tidiga samlingar inte

⁷⁶⁰ Richert, *Ett och annat om corporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc.*, s. 10.

var uppdaterade och den uppfostringskommitté som följde på 1812 års dito behövde samla in uppgifter om undervisningsväsendet på nytt. Föränderligheten åtråddes av alla de studerade aktörerna. Foucault kallar det för den moderna kunskapens villkor – historiciteten träder in i objekt och fenomen. För att förstå något ska det förstås i sin rörlighet.⁷⁶¹ Det seende som byggts kunde inte fånga det rörliga. Det var inget smidigt panoptikon utan ett högst tillfälligt öga, skapat genom att klättra upp på stegar lutade mot varandra, det sedda nedtecknat på ömtåliga material och distribuerat på opålitliga vägar. Föremålet för statistiken, framhålls det i förarbetet till SCB cirka trettio år senare, bör vara ”föränderliga eller rörliga förhållanden”.⁷⁶² Hur något förstås, villkoren för att något ska betraktas som värdefull kunskap, blev också ett reformproblem för dessa empiriskt hänvisade aktörer. Hur fånga något i rörelse? Att lösa bokens brister på området förespeglade inte aktörerna (kanske bortsett Branting med sina rörliga papperslappar). Det rörliga och uppdaterade skulle istället åstadkommas genom institutioner vars uppgift det var att ständigt samla på sig uppgifter så att nya böcker kunde publiceras. En kommitté inriktad på att göra Sverige lättare att förvalta adderade följaktligen mer försök till överblick till det statliga subjektet genom *Svensk författningssamling* och *Statistiska centralbyrån*.

Premissen för alla dessa försök att samla uppgifter var att kunskapen behövdes för att styra. Genom att renodla beslutande och förvaltning försökte aktörerna etablera en infrastruktur där en strikt relation mellan kunskap och styre förelåg. Relationen är numera logistisk, undansjunknen, exempelvis såtillvida att SCB på ett självklart sätt är den myndighet som, enligt egen utsago, ”beskriver Sverige” och som beslutsfattare använder för att styra. Den ger oss alla relevanta mått. Redan på 1850-talet tjänade beskrivningarna, som Frans Lundgren framhåller, som referens för det verkliga varifrån beslut ska emanera.⁷⁶³ Idén att beskrivandet skulle komma föra föreskrivandet saknade inte kritiker. August von

⁷⁶¹ Michel Foucault, *Order of things: An archaeology of the human sciences* (London, [1970]2018), s. xxv.

⁷⁶² *Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett statistiskt embetsverk*, s. 191. Kursiv i original.

⁷⁶³ Lundgren, *Den isolerade medborgaren*, s. 104-105.

Hartmansdorff var ledamot av förvaltningskommittén men tillkom sent och ansåg sig därför inte kunna förändra dess arbete. Han beklagade att, som han uttryckte det, ”Comitéen antog grundlagens bokstaf såsom en gräns”.⁷⁶⁴ Kommittén borde utnyttjat sitt revolutionära mandat och förändrat förvaltningen i grunden. Mot den empiriska hängivenheten skrev han att man först måste ”utreda hvad som i allmänhet är rätt; sedan följer undersökningen huruvida det allmänt rigtiga måste vid utförandet, jemnkas, med afseende å tillfälliga omständigheter på den tid och ort, hvarest verkställigheten skall ske.”⁷⁶⁵ Först princip sedan empiri, alltså.

Enligt Arndt Brendecke har vi alltsedan upplysningen tenderat att tillskriva användbarhet till kunskapen. Till det kan vi addera att kunskapen varken kunde skapas eller användas så målinriktat som de i forskningen dominerande begreppen implicerar. Beskrivandet tar över, försenar, och ändrar reformen. Det är förvisso själva grundtanken: kunskapen ska förbättra reformen. Men snarare så att beskrivandet och föreskrivandet inte kan samexistera. Det förra äter upp det senare. Inte minst av den högst alldagliga anledningen att det var svårt och tidsödande men också fokusskiftande. När beskrivningen ändrats hade reformplanen försvunnit eller förändrats.

*

Några månader efter att kommittén var färdiga med sitt arbete skrev Löfvenskiöld ett sista brev till Kungl. Maj:t. Ett sista ärende att expediera. I det berättade han att kommittén köpt två skåp för att bevara alla dokument den fått från Kungl. Maj:t, kollegierna och kommitténs egna protokoll och handlingar. Det var dock inte pengar han ville ha, tvärtom underströk han bokstavigt talat att medel för skåpen redan var ”requirerade” från statskontoret. Problemet rörde istället att ett skåp nu var överflödigt och stod överksamt, det andra ruvade alltjämt på sina

⁷⁶⁴ August von Hartmansdorff, *Förslag till inrättning af Sveriges statsförvaltning* (Stockholm, 1823), s. 2.

⁷⁶⁵ Regeringen och riksdagen åsyftade dessutom ”en grundelig förbättring” av förvaltningen. Hartmansdorff, *Förslag till inrättning af Sveriges statsförvaltning*, s. 9.

papper och fyllde därmed sin funktion. Löfvenskiöld presenterade lösningar och tillvägagångssätt. Det överksamma skåpet kunde överlätas till någon annan del av staten. Det skulle också kunna säljas på auktion, förslagsvis i Stockholm. Pengarna det skulle inbringa kunde därefter levereras till Kungl. Maj:t eller statskontoret. Om detta, meddelade friherren och presidenten vid Kammarkollegium Salomon Löfvenskiöld, väntade han nu underdånigt på ”nådig föreskrift”.⁷⁶⁶

⁷⁶⁶ ÄK524: 2. Skrivelser till Kungl. Maj:t, 14/1-1823. Understruket i original.

Avslut

Svenska Akademien försökte standardisera språket genom att beskriva det. Uppfostringskommittén försökte utvidga undervisningsväsendet genom en storskalig uppgiftsinsamling. Förvaltningskommittén försökte förändra och omorganisera förvaltningen genom att flytta runt uppgifterna de samlat in. Att göra läsbart var inte bara en uppsättning praktiker för att skapa överblick utan också sättet varpå reformerna fick sitt innehåll. Avhandlingen har därmed ytterst visat hur statsaktörer kom att betrakta och behandla politiska problem som empiriska frågor.

I det följande ska jag diskutera denna historiska förändringsprocess. Först ska jag besvara de empiriska frågorna om hur aktörerna samlade, sammanställde och spred. Svaren på frågorna har synliggjort en politisk materiell kultur. Med hjälp av den kan den studerade perioden omtolkas.

Därefter diskuterar jag empiriseringens genomslag: Hur jakten på uppgifter blev en generell metod och hur denna politik kan karaktäriseras.

Till sist om empiriseringens reformer, hur studiens läsbarhetsbegrepp bidragit till forskning om statlig kunskapsproduktion och hur empiriseringen gav upphov till ett nytt statligt subjekt.

Empiriseringens praktiker, miljöer och aktörer

Återkommande och helt centrala moment i reformarbetet var att samla ihop, sammanställa och sprida uppgifter, det vill säga praktiker som innebar läsande och skrivande på specifika platser. Arbetet innebar försök att förstå reformområdets lagar och logiker, dess inneboende problem och sätten varpå de kunde

reformerats. Insamlingar gjordes, formulär skapades, rapporter sammanfattades, information åskådliggjordes.

Reformarbetet har följts högupplöst och utan att underordna det andra tolkningsmodeller. Jag har genomgående visat ett villkorat politiskt arbete: Något så grundläggande som att bestämma vad som skulle göras var beroende av en politisk materiell kultur. Det spelade ingen roll att språket, förvaltningen och undervisningen alla hade etablerats som ”frågor” och välbekanta problem. Även i de fall det fanns en bred samsyn om att något skulle göras återstod problemet med att bestämma exakt vad, och hur. Varken Svenska Akademien, som var en persons överlagda projekt, eller kommittéerna, som tillkommit till följd av diskussioner och påtryckningar mellan riksdag och Kungl. Maj:t, kunde undkomma det politiska arbetet. Det första ledamöterna fick göra var att läsa direktiven. Att det var en fråga om läsning, en osäker praktik, har visat sig genom olika tolkningskonflikter om vad målet med deras arbete egentligen var. Skrivelserna var öppna och äldre utredningar gav inte tillräckligt stöd. Trots att kommittémateriel är en av de vanligare materialkategorierna inom historisk forskning är kommittéer underutforskade som politisk miljö. Kommittéer spelade en central roll i politiska beslutsprocesser under perioden genom att det var där frågor operationaliserades och diskuterades.

Ledamöterna var högst kapabla att ha åsikter om hur en viss aspekt av Sverige skulle styras, men det var inte så reformarbetet bedrevs. Det var uppgifter som i olika grad visade vad som behövde göras, och det var behovet av uppgifterna som tvingade fram en rad åtgärder. För att göra läsbart krävdes bland annat förmågan att transcendera sammanträdesrummen. Ledamöterna läste på, skrev brev, utarbetade modeller och frågeformulär för att införskaffa nödvändig information.

Ledamöternas försök att överblicka utfördes inom förvaltningen. De försökte samla in, organisera om, och föra till sig själva vad andra delar av staten redan visste. Det var ett ständigt försvarande villkor. Tillstånd krävdes och frågorna behövde uppfattas på rätt sätt av de tillfrågade. De uppgifter som ledamöterna ville ha var djupt rotade i den miljö de tillkommit. Uppgifterna om exempelvis

skatt och språk uppstod för att fylla andra syften än de ledamöterna ville. Reformarbetet bestod kort sagt av ett pappersarbete som inbegrep svårigheten att hantera sammanfogningen av reformområdenas uppgiftsformat. I de många formaten låg svaren på vad aktörerna ville veta: testamenten som berättade om skolors inrättning, ordböcker som avslöjade ords beskaffenhet, skatteuppgifter som visade ämbetsmännens antal. I deras skiljaktighet låg svårigheterna: testamentenas ordrikedom, ordböckernas otymplighet och skatteuppgifternas egensinniga logik. Till verktygen för att bemästra dem hörde registret, formuläret och saxen, men framförallt personer som kunde hjälpa ledamöterna att förstå och sortera uppgifterna. Till stor del handlade reformarbetet därför om att samordna aktörer och papper.

När uppgifterna samlats in låg de – även efter försöken att enhetliggöra dem – som ett huller om buller på sammanträdesborden och uppvisade, för att tala med Lisa Gitelman, ”an embarrassment of material forms”.⁷⁶⁷ Denna rikedom av testamenten, handskrivna frågeformulär, inbundna böcker och brev var inte ett lätt åskådligt material. Ledamöterna blev tvungna att organisera, sammanställa, abstrahera, rubricera, renskriva.

Att sprida vad de samlat och sammanställt var viktigt för att göra läsbart även för andra. Spridandet av ordlistor och författningssamlingar kunde vara den felande länk som omintetgjorde allt tidigare arbete. Tryckaren kunde slarva eller agera godtyckligt. Det som gjorts läsbart kunde tryckas i för få exemplar och inte bli allmänt känt. Att sprida var den enda vägen att få dokumenten att betyda något bortom platsen där de tagits fram. Det fanns inte någon automatisk kanal för denna spridning förutom högst instabila informationsvägar som kungörelser och årstryck.

I viss mån har avhandlingens perspektiv tonat ned de motsättningar som brukar strukturera förståelsen för politik under perioden. Genom att genomgående

⁷⁶⁷ Gitelman, *Paper knowledge*, s. 6.

betona betydelsen av det materiella och praktiska har jag visat att annat än aktörernas olika inställningar är viktigt för att förstå reformarbetet. Därigenom har avhandlingen sammantaget visat en förbisedd politisk kultur.

Rosensteins uppläsare, Leopolds duster med Delén, uppfostringskommitténs budgetarbete och förvaltningskommitténs sammanställning av författningarna hör alla till ett tidigare ouppmärksammat politiskt universum. Denna sekelskiftets politiska kultur påverkade reformerna i stort och smått. Än viktigare: ett fokus på materiella aspekter ändrar vår förståelse av hur politik bedrevs och begränsades. Den tidigare forskningens premierande av tydligt uttalade motsättningar har bland annat lett till att perioden beskrivits som lugn och ”menlös”.⁷⁶⁸ I avhandlingen har perioden tvärtom trätt fram som viktig för statens utveckling och för de liberala strömningar i politiken som brukar förknippas med senare tider – trots periodens avsaknad av liberala organ som *Aftonbladet* och *Argus*. Perioden har framstått som händelserik och viktig eftersom jag har studerat andra miljöer än pressen och riksdagen. Liberalism har, exempelvis, inte karaktäriserats som en yttrad ståndpunkt utan som försök att åstadkomma maktindelning i praktiken genom att med papper och penna skilja förvaltning och juridik åt – det arbete och de praktiker man utförde i miljöer som kommittéer och som förändring, eller avsaknaden därav, i slutändande vilade på.

Empiriseringens genomslag

Kännetecknande för den empiriska politiken var att föreskriften fick stå tillbaka till förmån för beskrivningen. Föreskrifter ansågs pompösa, tidsbundna och radikala. Sammantaget bör empiriseringen förstås som en omtumlande process

⁷⁶⁸ Se t.ex. Sten Carlsson, ”Ständsriksdagens slutskede 1809-1866”, i Herman Schück (red.), *Riksdagen genom tiderna* (Stockholm, 1985). Se också Almbjär, ”Grävandet efter demokratins rötter”, s. 12. I ett presshistoriskt översiktsverk är år 1830 starten på ”ären då allting hände”. Gustafsson, Rydén, Nordmark, Johannesson, Petersson (red.), *Den svenska pressens historia 2: Ären då allting hände (1830-1897)* (Stockholm, 2001).

som förvandlade vad politiken i stort var. Genomslaget för det empiriska betraktelsesättet har ställts mot studier av mer avgränsade statliga projekt såsom Tabellverket. Politiken företog *generellt* en färd från principernas till beskrivandets sfär, och därigenom förändrades spelreglerna i grunden. Snarare än en kombination eller samexistens tog de empiriska tillvägagångssätten över.

Empiriseringen har kopplats till viljan att lära känna sig själv. Uttrycket fångar att Sverige, och andra stater, alltmer kom att betraktas som individer som följde en utveckling. Uppfattningen kom exempelvis till uttryck i 1809 års konstitution. Den skulle förändras vid varje riksdag i takt med att allmänna opinionen utvecklades. Undervisningen var på samma sätt kopplad till en historisk förändringsprocess. Reformerna syftade alltså till ett förbättrande där och då, men också till ett skapandet av en stat som framgent, ständigt, skulle vara öppen för förändring och förbättring. Den empiriska politiken följde en återbrukets logik och hade en anti-utopisk strömning i linje med skepsisen mot radikala förändringar och med att nationen var en individ: bevara det man kunde, inte ändra för sakens skull, behålla det som var unikt med Sverige.

Empirin kunde, om den kontinuerligt samlades in, erbjuda självreproducerande politiska åtgärder. Om aktörerna kom att acceptera att språket var det som folk talade – snarare än att vidhålla en alternativ vision om hur språket bör vara beskaffat – behövde det bara mätas för att språket skulle kunna föras till en ordbok och bli officiell politik. Om den pedagogiska debatten förändrades var det bara att mäta av den för att Sverige också skulle kunna styras av dess nya rön. Anledningen till att den empiriska politikens tillvägagångssätt, när vi avgränsat betraktar det som ett av aktörerna omhuldat ideal, också var ett *önskvärt* alternativ var att det var detsamma som att följa historiens utveckling mot en högre frihet. Att kontinuerligt samla in och mäta gjorde det möjligt att veta den nivå folket nått upp till och därmed vilka friheter som kunde givas dem, för att, så att säga, släppa ut friheten lite i taget. Det var ett sätt att följa historiens gång i enlighet med en idé om en allmän utvecklingskurva där olika nationer befinner sig på olika stadier, och där Sverige ansågs befinna sig efter många länder. Som G.A. Silver-

stolpe uttryckte saken redan 1795: ”de strålar Europas allmänna upplysning kastar, liksom Solens, tyckas hinna vårt nordiska läge i en spetsigare vinkel och förlora under vägen en del af sin värmande kraft”.⁷⁶⁹ Sverige behövde utvecklas självständigt, sadet det ofta, men det betydde att följa efter den europeiska utvecklingen när man var redo. Det var en postpolitik vid historiens födelse snarare än vid dess slut.⁷⁷⁰

Det var som sagt de som brukar benämnas konservativa som inte ville låta sig vägledas av det empiriska, inte låta sig styras av varje vindpust. De ville själva bestämma vad ett gott språk var, hur undervisningen borde bedrivas och hur mycket eller lite förvaltningens organisation borde förändras. Det var de som kanhända förvånades och blev irriterade över ett politiskt samtal som plötsligt handlade om empiriska uppgifter snarare än generell inställning. På så sätt är deras frustration en tydlig illustration av förändringen i hur politiken bedrevs. De ifrågasatte i olika ordalag den blinda process varmed historien föreslog politik. Att operera helt fritt: rita upp ett eget språk, inrätta undervisningsväsendet efter de bästa principer och planera en förvaltning helt efter eget huvud, återkommer förvisso i alla fallstudier men lades snabbt åt sidan. Den empiriserade politiken är därför inte skillnaden mellan vision och utfall utan en politik som skyr visioner.

Reformarbetet, statlig kunskap och det statliga subjektet

Om empirisk politik kretsade kring de ovan nämnda praktikerna är det dags att säga något mer om konsekvenserna av politiken. Aktörernas visioner och mål var beroende av att göra läsbart. Eftersom den processen var så komplex och beroende av så många medier och miljöer, har reformerandet visat sig vara en irrande och månghövdad historia. Det den tidigare forskningen talat om som en möjlighet för staten – exempelvis statistikens förmåga att överblicka – har i bästa fall

⁷⁶⁹ G.A. Silverstolpe, *Litteratur-tidning* (Stockholm, 1795), s. [3].

⁷⁷⁰ Historiens födelse syftar på den modern historieuppfattning som etablerades vid denna tid. För ”historiens slut” se Francis Fukuyama, *The end of history and the last man* (London, 1992).

framstått som tveeggat för förmågan att styra. Hur svårigheter att hantera information kom att inverka på vilka förslag som lades är återkommande i alla fallstudier. Det är en följd av att avhandlingen inte premierat en särskild rationalitet bortom det praktiska arbetet. I fallet med Svenska Akademien innebar utmaningen att bestämma vilket språket ledamöterna sökte en svårighet som påverkade visioner och mål. I fallet med förvaltningskommittén föll reformen i förstone på svårigheten att abstrahera författningar. I fallet med uppfostringskommittén gjorde mängden uppgifter det svårt att ställa samman och därefter föreslå förändringar. Eftersom det viktiga för den empiriserade politiken var skapandet av kunskap och reformer via beskrivning – och inte genom att sonika skriva nya lagar utifrån visioner – knöts reformerna genom denna historiska process alltmer till vikten av tillgång på empiriska uppgifter. Politiken gjordes alltså avhängig kunskapsinsamling som tillsammans med annan informationshantering innebar svårigheter som i sin tur återverkade på vilka förslag som var möjliga.

Reformerna, den kunskap de byggde på, och de verktyg de skulle vara, blev därför sällan resultatet av en målinriktad process. Men vilken var då denna empiriska kunskap? Och hur såg reformerna ut? Ett genomgående tema har varit aktörernas vilja att beskriva och samla pålitliga uppgifter om det som skulle reformeras. Av aktörerna framställdes det som motsatsen till att ha en principiell och normativ förståelse. I relation till tidigare forskning har aktörernas empiriska inriktning kontrasterats mot föreställningar om målinriktad och prydlig kunskap. Att ha en vision innebär att låta den vara vägledande och låta allt forma sig därefter. Scott använder kartan som metafor för statlig kunskap eftersom ”de är designade för att sammanfatta allt som är av omedelbart intresse för den som gör kartan och att ignorera resten.”⁷⁷¹ Eftersom aktörerna som studerats i denna avhandling – de som som så att säga gjorde kartan – inte ville låta sina definitioner styra var den kunskap som efterfrågades oftast efterhärmande. Det betyder att det var de eftersökta objekten som i möjligaste mån själva dikterade hur de skulle förstås. Det var uttalat *inte* aktörernas egna förståelser av objekten som skulle

⁷⁷¹ Scott, *Seeing like a state*, s. 87. Min översättning.

råda. Försöken att efterhärma kom till uttryck på två sätt. Dels hade aktörerna inget val än att förlita sig på äldre statliga kategorier för att skapa överblick. Dels önskade de en närapå fullständig kunskap. De var förvisso intresserade av vissa aspekter men användes sig av omfattande frågeformulär och modeller. I andra fall – som när aktörerna ville förenkla författningarna – var den uppnådda kunskapen resultatet av svårigheter: av att aktörerna *inte kunde* skapa en specifikt statlig förståelse av språket, undervisningsväsendet och förvaltningen. Arbetet degenererade till beskrivning när abstraheringen och föreskrivningen egentligen önskades. Studiens läsbarhetsbegrepp och högupplösta fokus har sammantaget gett en ny och en annan förståelse för statlig kunskapsproduktion.

Om kunskapen inte var ett enkelt sätt att behärska världen hade de reformer som faktiskt blev till flera oförutsedda konsekvenser vilket ytterligare visar på värdet av att studera praktisk politik. Försöken att inrätta styrande ledde inte dit det var tänkt. Svenska Akademiens stavningsförslag väckte agg och förslaget förbjöds, trots aktörernas försök att undvika konflikter. Förhoppningen om undervisningsrevisionen – att styra undervisningsväsendet med hjälp av att kontinuerligt samla in nya uppgifter – kom att konservera undervisningsväsendet. Undervisningsrevisionen var ett logistiskt medium: ett typiskt utfall av en empirisk politik. Formulär har också använts som exempel på ett medium som kunde koordinera människor och papper. Trots att formulären först irriterade eller ignorerades – slutsatsen kan dras från datainsamlingens historia i stort, eller mer specifikt ecklesiastikutskottets reaktion på formulären – blev de något som man måste fylla i och använda sig av. På så sätt agerade de tyst och oberäkneligt. Redan i inledningen av studien anmärkte jag, med hjälp av Gunnar Hesslén, att beredningen av ärenden ledde till inrättande av kommittéer. Samma dynamik upprepades ständigt. Kommittéer blev först till för att statsapparaten ville överblicka något. Arbetet inom dessa födde mer arbete genom att uppgifter krävdes in, nya ärenden öppnades på kollegierna, uppgifterna behandlades och cirkulerades. Arbetet engagerade andra statsaktörer: präster, anställda vid statskontoret, kopister vid Kommerskollegium. Förslagen ledde sedan i sin tur till revisioner, dokumentationskrav och nya institutioner. Ur viljan att veta mer för att göra mer växte

ytterst en hel stat fram – en statsförvaltning där människor ständigt sysselsatte sig med att försöka göra läsbart. I den bemärkelsen är staten det största logistiska mediet. Staten skulle åstadkomma nya saker, hoppades man, och det statliga subjektet som framträtt blev den oförutsedda konsekvensen av dessa strävanden.

Avsaknad av uppgifter, beklagade sig A.G. Silverstolpe, begränsade statens möjlighet att agera genom att planer ”vid många tillfällen tvärstanna eller missriktas af brist på tillförlitelig kunskap”.⁷⁷² Tillgången till uppgifter om empiriska förhållanden skulle vara botemedlet mot en återkommande oförmåga att styra: ett sätt att lämna den stat som inte kände sig själv och som i de allra flesta bemärkelser var blind. Försöken att lära känna sig själv och göra språket, undervisningsväsendet och förvaltningens myller till lättläst litteratur ledde förvisso till att en hel del sågs. Men återkommande var framförallt tendensen att fastna i beskrivningarna. Om den vanliga linjen som dragits från det tidiga 1800-talets politiska överväganden är till liberalt styre finns alltså en annan möjlig linje. Empiriseringen pekar mot ett statligt subjekt som är långsamt, ängsligt och obeslutsamt, som grundligt dokumenterar välkända problem – rörande undervisningsväsendet, miljön, klimatet eller arbetsmarknadsåtgärder – utan att åtgärda. Problem beskrivs och övervakas men når sällan någon lösning.

⁷⁷² *Protocoll, hållne hos bögfloflige ridderskapet och adeln wid urtima Riksdagen i Örebro år 1812*, s. 440.

Tack

Såsom denna avhandling kretsar kring försök att överblicka och abstrahera, och hur en statsapparat växte fram ur dessa försök, är avhandlingen produkten av min egen oförmåga att göra detsamma. Vi vill någonstans, och det är inte dit vi kommer, men det blir förhoppningsvis OK ändå.

Många har försökt orientera mig i detta arbete. Jag hoppas det varit ett kärt besvär. Ihärdigast har mina handledare Staffan Bergwik och Victoria Fareld varit. Jag kommer inte sakna våra möten men se tillbaka på dem med glädje. Ett stort tack är jag även skyldig Jens Eriksson som var min handledare under ett viktigt skede.

Tack till doktorandkollektivet: Sara Ekström, Adam Kjellgren, Martin Jansson, Johan Jönsson, Linnea Ripenberg, Isabelle Ståhl. Tack även till alla kollegor vid Institutionen för kultur och estetik: Annika Berg, Karin Dirke, Karolina Enquist Källgren, Linn Holmberg, Elisabeth Mansén, Martin Wiklund. Ni har alla varit inspirerande. En gång i tiden gjorde John Björkman det spännande med politisk idéhistoria. Ett särskilt tack till dig.

Patrik Lundell och Peter Josephson var hjälpsamma och pedagogiska i samband med mitt- och slutseminarium. Tack för det. Mot den senare halvan presenterade jag utkast på Institutionen för pedagogik, didaktik och utbildningssociologi respektive Institutionen för litteraturvetenskap och retorik i Uppsala. Tack för att jag fick göra det, särskilt till Paula Henrikson och Anne Berg. I ett sent skede bad jag även Martin Almbjär, i egenskap av tidigmodernare och allmänhistoriker, att läsa. Tack för att du gjorde det.

När pengarna tagit slut – på grund av lättjan och barnen – fick civilsamhället ta över statens roll som finansiär. Tack till Johan och Jakob Söderbergs stiftelse och Helge Ax:son Johnsons stiftelse för bidrag.

Under pandemin byttes Stockholm mot Halmstad. I Halmstad finns familjen: tack för allt ni gjort. Tack till stadsbiblioteket i Halmstad som fått administrera en hel del fjärrlån. Tack även till Joakim Andersson som gjort omslag.

Under tiden avhandlingen vuxit fram träffade jag Elisabet, och vi fick först Eyvind och sedan Malte. Tack för att ni är obändiga, krångliga, underbara.

Halmstad, när magnoliorna snart blommat över

David Malm

Summary

This dissertation explores state-led reform efforts in Sweden between 1786 and 1823. The efforts were part of a broader wave of political transformations in the late 18th and early 19th centuries aimed at refashioning the state. The overarching purpose is to develop an understanding of what the dissertation terms the empiricisation of politics – a process in which empirical records and descriptions became central to political decision-making. In contemporary debates the efforts were characterized as efforts of the state to “get to know oneself”. I examine the practices, environments, and actors involved in the reform efforts in order to understand the transformation. In addition, I analyse the consequences of this work – and its emphasis on empirical data – for individual reforms, and, more broadly, for the emergence of a new subject of state with altered objectives and methods.

While political history often has focused on the visions of kings, officials, and philosophers regarding how the state should be governed, this dissertation explores the aftermath of such visionary enthusiasm – the slow and arduous process of implementing what had been ceremoniously thought out. It is a history of political work around the turn of the 19th century and the developments that accompanied an empirical perspective. Thus, this dissertation also serves as a prehistory of the relationship between knowledge and politics in our time. It is a history of the belief that documenting problems – through audits, investigations, reports, and action plans, regarding, for example, the ever-scrutinized climate – will lead to reforms, and of how this belief often results, instead, in further documentation.

The study employs the analytical concept of making legible to examine how the state sought to render areas of interest amenable to reform through empirical

inquiries. This concept is influenced by scholars who highlight oversight and its role in the exercise of power. At the same time, the concept is intended to be polemical, emphasizing that making legible was a labour-intensive process of enacting and implementing reforms, carried out by a broad range of actors across various environments – thus illustrating what is termed a material political culture.

Making language, education, and administration legible

The first chapter examines the Swedish Academy, instituted in 1786, and its efforts to regulate language through the creation of a dictionary and a spelling reform. What was the academy supposed to do? One line of conflict concerned what kind of object of knowledge language was, and whether it could be prescribed, or, if it rather was something to accept.

The academy started a process of collecting and describing the language. This process of making the language legible involved a carefully constructed collection method dealing with which words to describe, such as how old Swedish and vernacular should be treated. The process of collecting faced various challenges, creating large collections of words but no dictionary. The chapter ultimately shows that the empirical records underwent a journey from raw material to the actual language. What was meant to be the preparations and means of the reform effort became the goal itself.

The second case study investigates a committee, established in 1812, tasked with reforming the education system. According to one of the critics the education system suffered from many problems. While the Swedish Academy eventually concluded that description was essential for the making of reform it was a starting point for the committee. The committee's decision to gather information on the Swedish education system and its textbooks came to play a big part of the reform effort. The committee sent out four questionnaires to be answered by the administrative body in charge of schools, amassing a large number of records.

The material has been described as rich, providing insight early nineteenth century school system. The historical actors themselves, however, ended up not using the material. Compiling and using the records was too difficult, especially regarding catechism schools. The material culture of politics affected outcomes rather than ideological stances on education.

The committee proposed mechanisms for maintaining an ongoing cycle of documentation, reflecting an emerging view of the state as an entity that must be attentive to empirical records and descriptions. It was deemed the best way to keep up with change, making sure that the school system was up to date. The Ecclesiastical Committee – representing the priests at the Diet – criticism of the suggestions made it evident that an empiricisation was occurring. The priests complained that the documentation would only be a burden to teachers and of no use and that it would be better to decide what school one wanted rather than letting it emerge from the records.

The third case focuses on administrative reforms following the constitution of 1809, particularly a committee's attempts to render the administration legible. Rather than making a new administrative system, the committee sought to reorder the old. The labour-intensive process of collecting and describing administrative structures thus became central to the effort.

The committee's work revolved around three areas. First, the committee created a table of state officials and their salaries. Second, another committee consisting of civil servants was appointed, tasked with individually collecting the legal statutes. Third, the committee sought to calculate and understand the types of administrative matters handled by the various agencies.

The difficulties of making the administration legible were many, partly due to the nature of the objects themselves and partly due to the way they were to be made legible. For the committee, the primary task was to collect information on salaries, statutes, and details about the organization and functions of the administration. The challenge lay in making these available and understanding them in accordance with their own categories and principles of organization. The statutes were scattered and ancient, countless, and unclear. The labour-intensive

process of collecting and describing administrative structures thus became central to the effort of altering the administration, the same kind of work as in the other reform efforts. The committee also suggested more institutions for the production of records that would enact the correct relation between information and decision-making.

Conclusion

A fundamental finding is that empirical politics did not merely inform decision-making; it became the dominant framework for conceiving and executing political action. A recurring and central aspect of the reform work was the collection, compilation, and dissemination of information – practices that involved reading and writing in specific locations. This work included attempts to understand the laws and logic of the reform areas, their inherent problems, and the ways in which they could be reformed. Records were gathered, questionnaires were created, reports were summarized, and information was visualized.

If records were continuously collected, it could provide self-reproducing political measures. If actors accepted that language was simply what people spoke – rather than maintaining an alternative vision of how language should be structured – it only needed to be measured to be incorporated into a dictionary and become official policy. If the pedagogical debate changed, it only needed to be measured so that Sweden could be governed according to its new findings. The reason why the empirical approach to politics, when regarded as an ideal embraced by the actors, was also seen as a desirable alternative was that it aligned with the historical trajectory toward greater freedom. Continuously gathering and measuring information made it possible to determine the level the people had reached and, consequently, what freedoms could be granted to them – allowing freedom to be released gradually, so to speak. It was a way of following the course of history in accordance with an idea of a general developmental curve where different nations were at different stages. As G.A. Silverstolpe put it in 1795: “The rays of Europe's general enlightenment, like those of the Sun, seem to reach

our northern location at a sharper angle and lose some of their warming power along the way.” Sweden needed to develop independently, it was often said, but this meant following the European development once it was ready. This was a post-politics at the birth of history rather than at its end.

Empirical politics thus became dependent on collection of information which presented numerous difficulties that, in turn, influenced which proposals were feasible. As a result, the reforms, the knowledge they were based on, and the tools they were intended to produce were rarely the result of a goal-oriented process. But what was this empirical knowledge? And what did the reforms look like? A recurring theme in the dissertation is the actors’ desire to describe and gather reliable information about what was to be reformed. The actors framed this as the opposite of having a principled and normative understanding. The actors’ empirical orientation has been contrasted with prior assumptions about goal-oriented and neatly organized knowledge.

To have a vision means to let it guide one’s actions and allow everything else to be shaped accordingly. James C. Scott uses the map as a metaphor for state knowledge, because “they are designed to summarize precisely those aspects of a complex world that are of immediate interest to the mapmaker and to ignore the rest.” Since the actors studied in this dissertation – those who, so to speak, drew the map – did not wish to let their own definitions take precedence, the knowledge they sought was often imitative. This means that the objects being investigated themselves, as far as possible, dictated how they were to be understood. It was explicitly not the actors’ own understandings of these objects that were to prevail. The attempts at imitation manifested in two ways. On the one hand, the actors had no choice but to rely on older state categories to create an overview. On the other hand, they aspired to an almost exhaustive knowledge. While they were indeed interested in specific aspects, they employed extensive questionnaires and models. In other cases – such as when the actors attempted to simplify the legal statutes – the knowledge that was ultimately obtained was the result of difficulties: the actors were unable to establish a specifically state-

oriented understanding of language, education, and administration. The work deteriorated into mere description at the very point when abstraction and prescription were desired. The study's concept of legibility have provided a new and different understanding of state knowledge production.

Committees were initially instituted to create oversight. Their work generated further work, as information was requested, new cases were opened in administrative offices, and the collected data was processed and circulated. This engaged other state actors, priests, employees at the treasury, and so forth. The proposals then led to revisions, documentation requirements, and new institutions. From the desire to know more in order to do more, an entire state ultimately emerged. The state was expected to achieve new things, and the state that has emerged in the study became the unforeseen consequence of these aspirations.

The lack of data, reformer A.G. Silverstolpe lamented, limited the state's ability to act, as plans "often come to a halt or are misdirected due to a lack of reliable knowledge." Access to empirical data was supposed to be the remedy for a recurring inability to govern. But instead, the tendency to get stuck in descriptions was equally persistent. If the common narrative drawn from early 19th-century political considerations is one leading to liberal governance, an alternative trajectory is also possible. Empiricisation points to a subject of state that is slow, anxious, and indecisive – one that meticulously documents well-known problems concerning education, the environment, climate or labour market policies – without resolving them. Problems are described and monitored but rarely solved.

Källor och litteratur

Arkivmaterial

1812 års uppfostringskommitté, ÄK851.

A1: Protokoll.

E2 b: Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor

Ö: Skrivelser till Kungl. Maj:t.

Kommitterade ang reglering af rikets embeten och tjenster samt ett förbättradt arbetssätt inom rikets styrelseverk, ÄK524. [Förvaltningskommittén].

1: Protokoll.

2: Diarium över handlingar. Diarium över sammanträden. Utgående skrivelser / koncept. Kungl. Maj:ts skrivelser till kommittén, Skrivelser till Kungl. Maj:t.

6: 1812 års förvaltningskommitté, m.m.

Kommitterade för samlande och överseende av de ekonomiska författningarna, ÄK523. [Författningskommittén].

1: Protokoll.

Riksdagstryck

Protocoller hållne hos Högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809
[Del 1] (Stockholm, 1809)

Protocoll, hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid urtima Riksdagen i Örebro år 1812.
[Del 2]. *Andra delen* (Stockholm, 1813)

Protocoll hållna hos Högvärldiga Prest -Ståndet vid Urtima Riksdagen i Stockholm, Åren 1817, 1818 (Stockholm, 1818)

”Högv. Prest-Ståndets Ecclesiastik-Utskotts Betänkande i anledning af Kongl. Uppfostrings-Comiténs underdåniga Förslag till en förbättrad Skol-ordning”, i *Protocoll hållna hos Högvärldiga Prest -Ståndet vid Urtima Riksdagen i Stockholm, Åren 1817,1818* (Stockholm, 1818)

- ”Serskildta Utskottets Betänkande med upplysningar om de hittills vidtagna åtgärder i frågan om indragning och sammansläende af öfverflödiga Embeten och Tjenster” i *Bibang till Riks-Ståndens Protokoll vid Urtima Riksdagen i Stockholm 1817 och 1818. 8:de Samlingen, Innehållande Rikens Ständers Allmänna Besvärs- och Ekonomi-Utskotts Betänkanden och Förklaringar* (Stockholm, 1818)
- ”Uppfostrings-Commiténs underdåniga Utlåtande” i *Bibang till Riks-Ståndens Protokoll vid Urtima Riksdagen i Stockholm 1817 och 1818* (Stockholm, 1818)
- ”Kongl. Maj:ts Nådiga Skrifvelse till Rikens Ständer, angående det af utsedde Committerade uppgifne Förslag, till en förändrad Organisation af åtskilligt Rikets Styrelse-Verk, m. m; Gifven Stockholms Slott den 4:de Martii 1823” i *Bibang till Samliga Riks-Ståndens Protokoll, Innehållande Konungens Nådiga Skrifvelser, Berättelser och Propositioner* (Stockholm, 1823)
- Sakregister till rikets ständers protokoll med bibang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866 Bd 1 A-K* (Stockholm, 1891)

Tryckta källor och litteratur

- Adamson, Rolf, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet: Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet* (Stockholm, 2014)
- Adolfsson, Maria, *Fäderneslandets kännedom: Om svenska Ortsbeskrivningsprojektet och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet* (Stockholm, 2000)
- af Botin, Anders *Beskrifning om svenska hemman och jorda-gods. Första delen, om hemman i allmänhet* (Stockholm, 1755)
- af Tibell, Gustaf Wilhelm, *Sammandrag af författningar, rörande förvaltningen vid krigsväsendet til lands. [...]* (Stockholm, 1822-1824)
- Agar, Jon, *The government machine: A revolutionary history of the computer* (Cambridge, 2003)
- Allén, Loman, Sigurd, *Svenska akademien och svenska språket: Tre studier* (Stockholm, 1986)
- Allmänna journalen*, nr 8, 11/1-1817
- Allmänna journalen*, nr 113, 16/5-1821
- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772- 1809* (Stockholm, 2002)
- Almbjär, Martin, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the age of liberty, 1719-1772* (Umeå, 2016)
- Almbjär, Martin, ”Inget nio till fem-jobb: Bondeståndets sekreterare och dennes inflytande i frihetstidens riksdag 1720–1772”, *Historisk tidskrift*, vol. 140, nr 1, 2020
- Almbjär, Martin, ”Grävandet efter demokratins rötter”, *Scandia*, vol. 89, nr 1, 2023
- Andersson, Catrin, *Tudelad trots allt: Dualismens överlevnad i den svenska staten 1718-1987* (Stockholm, 2004)
- Andersson, Ivar, *”Oppositionen” och ministeransvarigheten: Parlamentariska strömningar i svensk politik 1809-1840* (Uppsala, 1917)

- Andersson Burnett, Linda, "Collecting humanity in the age of Enlightenment: The Hudson's Bay Company and Edinburgh University's natural history museum", *Global Intellectual History*, vol. 8, nr 4, 2022
- Andgren, Sigfrid, "Kungl. Maj:t och 1810 års riksstat", *Statsvetenskaplig tidskrift*, årgång 48, häfte 4, 1945
- Asdal, Moser "Experiments in Context and Contexting", *Science, Technology, & Human Values*, vol. 37, nr 4, 2012
- Asdal, Hobæk "Assembling the Whale: Parliaments in the Politics of Nature", *Science as Culture*, vol. 25, nr 1, 2016
- Askeberg, Sven, *Pedagogisk reformverksamhet: Ett bidrag till den svenska skolpolitikens historia 1810-1825* (Uppsala, 1976)
- Asker, Björn, *Hur riket styrdes: Förvaltning, politik och arkiv 1520-1920* (Stockholm, 2007)
- Baker, Keith Michael, *Inventing the French revolution: Essays on French political culture in the eighteenth century* (Cambridge, 1990)
- Balsamo, Luigi, *Bibliography: A history of a tradition* (Berkeley, [1984]1990)
- Barrell, Peter, *The spirit of despotism: Invasions of privacy in the 1790s* (Oxford, 2006)
- Becker, Clark (red.), *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices* (Ann Arbor, 2001)
- Bennett, Joyce (red.), *Material powers: Cultural studies, history and the material turn* (London, 2010)
- Bennich-Björkman, Bo, *Termen litteratur i svenskan 1750-1850* (Uppsala, 1970)
- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550-1850* (Stockholm, 1970)
- Benzelstierna, Gustaf, *G. Benzelstjernas censursjournal 1737-1746* (Uppsala, 1884-1885)
- Berg, Gösta, "Johan Murberg", <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8572>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-12-21
- Berg, Anne, *Kampen om befolkningen: Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780-1860* (Uppsala, 2011)
- Berndtsson, Tim, *The order and the archive: Freemasonic archival culture in eighteenth-century Europe* (Uppsala, 2020)
- Bergström, Carin *Lantprästen: Prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800* (Stockholm, 1991)
- Bernhardson, Peter, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800-1880* (Lund, 2016)
- Bertilsson, Fredrik, *Frihetstida policyskapande: Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna, 1738-1766* (Stockholm, 2017)
- Berättelse af kongl. Uppfostrings-comitén, första häftet, innefattande dess inrättning och föremål, samt den plan blifvit fattad, och de anstalter som sedan dess tillförordnande blifvit vidtagne i afseende på allmänna uppfostringens och undervisningens förbättrande* (Stockholm, 1813)
- Betänkande angående förändrad organisation af Rikets styrelse- och förvaltningsverk* (Stockholm, 1859)

- Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek* (Stockholm, 1924)
- Blair, Ann, *Too much to know: Managing scholarly information before the modern age* (New Haven, 2010)
- Boëthius, Bertil, ”Johan Gustaf Branting”, *Svenskt biografiskt lexikon*
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16869>, hämtad 2025-01-01
- Bowker, Leigh Star, *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences* (Cambridge, 1999)
- Boscani Leoni, Simona, “Queries and Questionnaires: Collecting Local and Popular Knowledge in 17th and 18th Century Europe” i von Greyerz, Flubacher, Senn (red.), *Wissenschaftsgeschichte und Geschichte des Wissens im Dialog: Connecting Science and Knowledge* (Göttingen, 2013)
- Branco, Rui i Becker, von Krosigk (red.), *Figures of authority: Contribution towards a cultural history of governance from the seventeenth to the twentieth century* (Bryssel, 2008)
- Brendecke, Arndt, *The empirical empire: Spanish colonial rule and the politics of knowledge* (Berlin, [2009]2016)
- Burke, Peter, *Popular culture in early modern Europe* (London, 1978)
- Burke, Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge, 2004)
- Bush, Lawrence, *Standards: Recipes for reality* (Cambridge, 2011)
- Cardell, Vidar Kristian Olaf, *Vad är rättsskapning?* Examensarbete juristprogrammet (Lund, 2020)
- Carlsson, Sten, ”Ståndsriksdagens slutskede 1809-1866”, i Herman Schück (red.), *Riksdagen genom tiderna* (Stockholm, 1985)
- Carroll, Patrick, “Articulating Theories of States and State Formation,” *Journal of Historical Sociology*, vol. 22, nr 4, 2009
- Cavallin Maria, *I kungens och folkets tjänst: Synen på den svenske ämbetsmannen 1750-1780* (Göteborg, 2003)
- Charmantier, Müller-Wille “Carl Linneaus’s botanical paper slips, 1767-1773”, *Intellectual history review*, vol. 24, nr 2, 2014
- Christensson, Jakob, *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning* (Stockholm, 1996)
- Clark, William, *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago, 2006)
- Comiterades till Reglering af Rikets Styrelse-Verk Underdåniga Betänkande* (Stockholm, 1823)
- Corrigan, Sayer, *The great arch: English state formation as a cultural revolution* (Oxford, 1985)
- Crane, Susan A., *Collecting and historical consciousness in early nineteenth-century Germany* (Ithaca, 2000)
- Csaika, Nordin, Snickars (red.), *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid* (Stockholm, 2014)
- Dányi, Endre, “The insides and outsides of parliamentary politics: Introduction to special section of *Social studies of Science* on parliamentary practices”, *Social Studies of Science*, vol. 50, nr 2, 2020
- Daston, Galison, *Objectivity* (New York, 2007)

- Darnton, Robert, "First Steps Toward a History of Reading", *AJFS*, vol. 23, nr 1, 1986
- Darnton, Robert, *Censors at work: How states shaped literature* (New York, 2014)
- der Weduwen, Arthur, *State communication and public politics in the Dutch golden age* (Oxford, 2023)
- Desrosières, Alain, *The politics of large numbers: A history of statistical reasoning* (Cambridge, Mass., ([1993]1998))
- Durham Peters, John, *Speaking into the air: A history of the idea of communication* (Chicago, 1999)
- Dørum, Hallenberg, Katajala, (red.), *Bringing the people back in: State building from below in the Nordic countries ca. 1500-1800* (London, 2021)
- Eddy, Matthew Daniel *Media and the mind: Art, science, and notebooks as paper machines, 1700-1830* (Chicago, 2023)
- Edgren, Monika, *Från rike till nation: Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet* (Lund, 2001)
- Edgren, Henrik, "Tänkt, talt och skrifwet om uppfostran: Den politiska stockholmspressen om utbildning under 1810- och 1820-talen" i Englund, Berg, Bernhardsson, Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Ringarp & Sjögren (red.), *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* (Uppsala, 2022)
- Edling, Winton, (red.), *Ett nödvändigt ont: Statskuöld och politik i Förenta Staterna och Sverige 1780-1870* (Uppsala, 2009)
- Ekman, Kerstin, *Mine herrar: Om inträdestalen i Svenska akademien* (Stockholm, 1986)
- Ekström, Anders, *Representation och materialiet: Introduktioner till den nya kulturhistorien* (Nora, 2009)
- Ekström, Sara, *Att styra genom känslor: Regeringskonst i tre gustavianska projekt* (Stockholm, 2023)
- Ellegren, Hans, *Hvad nytt och nyttigt: Tillkomsten av Sveriges första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-societete i Uppsala* (Uppsala, 2019)
- Eliasson, Pär, *Platsen blick: Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå, 1999)
- Eriksson, Jens, *The end of piracy: Rethinking the history of German print piracy in the early nineteenth century* (Uppsala, 2016)
- Erlin, Matt, *Necessary luxuries: Books, literature, and the culture of consumption in Germany, 1770-18* (New York, 2014)
- Falk, Klockar Linder, Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria* (Stockholm, 2023)
- Fareld, Victoria, *Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet* (Göteborg, 2007)
- Felten, von Oertzen "Bureaucracy as knowledge" i Felten, von Oertzen (red.), *Journal for the history of knowledge*, vol. 1, nr 1, 2020
- Forssberg, Anna Maria, *Att hålla folket på gott humör: Informations-spridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655-1680* (Stockholm, 2005)

- Foucault, Michel, *Order of things: An archaeology of the human sciences* (London, [1970]2018)
- Foucault, Michel, *Society must be defended: Lectures at college de France 1975-1976* (London, 2004)
- Foucault, Michel, *Discipline and punish: The birth of the prison* (New York, [1977]1995)
- Foucault, Michel *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-78* (Basingstoke, 2007)
- Fourcade, Gordon, ”Learning Like a State: Statecraft in the Digital Age”. *Journal of Law and Political Economy* vol. 1, nr 1, 2020.
- Fredrikzon, Johan, *Kretslopp av data: Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* (Lund, 2021)
- Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd: Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775* (Stockholm, 1993)
- Fukuyama, Francis, *The end of history and the last man* (London, 1992)
- Förslag till en förbättrad Skol-Ordning [...]* (Stockholm, 1817)
- Gadd, Carl-Johan, ”Varför är äldre näringslagstiftning så oklar? Kring ekonomisk lagstiftning lagefterlevnad och sedvana, ca 1680–1850”, i Andersson Palm, Sjöberg (red.), *Historia: Vänbok till Christer Winberg* (Göteborg, 2007)
- Gitelman, Lisa, *Paper knowledge: Toward a media history of documents* (London, 2014)
- Glete, Jan, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (London, 2002)
- Granberg, Per Adolf, *Utkast till en svensk statistik 1-2* (Stockholm, 1816-1820)
- Gustafsson, Rydén, Nordmark, Johannesson, Petersson,(red.), *Den svenska pressens historia 2: Åren då allting bände (1830-1897)* (Stockholm, 2001)
- Gustafsson, Harald, *Political interaction in the old regime: Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund, 1994)
- Gustafsson, Harald, *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen* (Göteborg, 2010)
- Gustafsson, Anna W., *Pamfletter!: En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet* (Lund, 2009)
- Götselius, Thomas, ”Skriftens rike: Haquin Spegel i arkivet” i Jülich, Lundell, Snickars, (red.), *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm, 2008)
- Hacking, Ian, *The taming of chance* (Cambridge, 1990)
- Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet* (Göteborg, 2015)
- Hall, Rudolf, B. (red.), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905: 1820 års skolordning* (Lund, 1923)
- Hall, Rudolf, B. (red.) *Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe: Tidiga enbets-skoletankar* (1926, Lund)
- Hammar, Isak, ”Klassisk karaktär: Den moraliska samhällsnyttan av klassiska studier, ca 1807– 1828”, *Historisk tidskrift*, vol. 137, nr 4, 2017
- Hammarsköld, Lorenzo, *Förteckning på de i Sverige från äldre till närvarande tider utkomna schole- och undervisnings-böcker* (Stockholm, 1817)

- Hannah, Matthew G., *Governmentality and the mastery of territory in nineteenth century America* (Cambridge, 2000)
- Hannesdóttir, Anna Helga, *Lexikografihistorisk spegel: Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga* (Göteborg, 1998)
- Harvard, Lundell (red.), *1800-talets mediesystem* (Stockholm 2010)
- Hedberg, Sten, (red.), *I bokens namn: Äldre bibliotekskataloger i Sverige [...]* (Uppsala, 2002)
- Henrikson, Paula, *Detta tryckpapperstidevarv: Litterär editionshistoria i Sverige under det långa 1800-talet* (Möklinta, 2018)
- Hesslén, Gunnar, *Det svenska kommittéväsendet intill år 1905: Dess uppkomst, ställning och betydelse* (Uppsala, 1927)
- Higgs, Edward *The information state in England: The central collection of information on citizens since 1500* (Basingstoke, 2004)
- Holmberg, Linn, *The Maurists' unfinished encyclopedia* (Oxford, 2017)
- Holmberg, Linn, "Why explore stranded encyclopedias?" i Holmberg, Simonsen (red.) *Stranded encyclopedias 1700-2000* (Cham, 2021)
- Hunt, Lynn, *Politics, culture, and class in the French Revolution* (London, 1986)
- Häggkvist, Birgit, *Välkomna och please come in* (Stockholm 2018)
- Höjer, Henrik, "Den politiska räknekunstens skrämästare", *Personhistorisk tidskrift*, årgång 97, nr 1, 2001
- Höjer, Henrik *Svenska siffror: Nationell integration och identifikation genom statistik 1800-1870* (Uppsala, 2001)
- Höjer, Torgny, (red.), *Svenska akademiens dagbok 1793–1794* (Stockholm, 1975)
- Höjer, Torvald T:son, *Carl XIV Johan: [2] Kronprinstiden* (Stockholm, 1943)
- Ihalainen, Pasi, *Agents of the people: Democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates 1734-1800* (Leiden, 2010)
- Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt, Winton (red.), *Scandinavia in the age of revolution: Nordic political cultures, 1740-1820* (Farnham, 2011)
- Ihre, Johan, *Svenskt dialect lexicon. Hvarutinnan upptecknade finnas the ord och talesätt, som uti åtskilliga Svea rikets lands-orter aro brukelige, men ifrån allmänna talesättet afvika. Till upplysning af vart språk, och bevis om the ömnhet* (Uppsala, 1766)
- Inger, Göran, *Svensk rätts historia* (Malmö, [1980]2011)
- Jansen, Nils, *The Making of Legal Authority. Non-Legislative Codifications in Historical and Comparative Perspective* (New York, 2010)
- Jansson, Hägglund, Bengtsson (red.), *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid: Sverige 1880-1930* (Lund, 2024)
- Jansson, Martin, *Samtidens gränser. Om språkreformer och historisk tid runt sekelskiftet 1900* (Uppsala, 2023)
- Jansson, Torkel, *Adertonhundralets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum* (Uppsala, 1985)
- Johns, Adrian, *The nature of the book: Print and knowledge in the making* (Chicago, 1998)
- Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Stockholm, 1988)

- Jonsson, Bengt, R., *Svenske Balladtradition 1: Balladkällor och balladtyper* (Stockholm, 1967)
- Joyce, Patrick, *The rule of freedom: Liberalism and the modern city* (Cambridge, 2003)
- Joyce, Patrick, *The state of freedom: A social history of the british state since 1800* (Cambridge, 2013)
- Joyce, Mukerji, "The state of things: state history and theory reconfigured", *Theory and society*, vol. 46, nr 1, 2017
- Järpvall, Charlie, *Pappersarbete: Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium* (Lund, 2016)
- Kafka, Ben, *The demon of writing: Powers and failures of paperwork* (New York, 2012)
- Kaiserfeld, Thomas, "Den envetna differentieringen: Uppfostringskommissionens reformarbete 1724-1778" i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (Uppsala, 2007)
- Karlsohn, Thomas, "Humboldt och skriften: Om bildningens mediala förutsättningar" i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (Uppsala, 2011)
- Kaspersen, Strandsbjerg, (red.), *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology* (Cambridge, 2017)
- Keen, Paul, *The crisis of literature in the 1790s: Print culture and the public sphere* (New York, 1999)
- Keen, Paul, *Literature, Commerce, and the Spectacle of Modernity, 1750–1800* (Cambridge, 2012)
- Keller, Matthew R., "When is the State's Gaze Focused? British Royal Commissions and the Bureaucratization of Conflict" *Journal of Historical Sociology*, vol. 27, nr 2, 2014
- Klose, Gunilla, *Folkundervisningens finansiering före 1842* (Uppsala, [1992] 2011)
- Kohler, Robert E., "Finders, keepers: Collecting sciences and collecting practice", *History of science*, vol. 45, nr 4, 2007
- Krajewski, Markus, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548–1929* (Cambridge, [2002]2011)
- Lag-Comiténs, samt de af Kongl. Maj:t, dels för Styrelse-verkens reglering, och dels för de Ekonomiska författningarnas öfverseende, i nåder förordnade comiterades Underdåniga Betänkande, rörande Rättsfrågors skiljande från de administrativa verken* (Stockholm, 1823)
- Lagerroth, Fredrik, "1840 års departementalreform. Karolinskt eller frihetstida ursprung?", *Scandia*, vol. 38, nr 2, 1972
- Larsson, Esbjörn, *En lycklig mekanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution* (Uppsala, 2014)
- Larsson Kraus, Jonas, *Att odla ett sambälle: Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst* (Uppsala, 2009)
- Larsson, Westberg (red.) *Utbildningshistoria* (Lund, [2011] 2019)
- Larsson Heidenblad, Östling, *The History of Knowledge* (Cambridge, 2023)
- La Vopa, Anthony J, *Grace, talent, and merit: Poor students, clerical careers, and professional ideology in eighteenth century Germany* (Cambridge, 1988)
- Lindström, Matts, *Drömmar om det minsta: Mikrofilm, överflöd och brist, 1900-1970* (Lund, 2017)

- Latour, Bruno, ”Visualisation and cognition: Drawing things together” i Kuklick, Long (red.), *Knowledge and society studies in the sociology of culture past and present* (Greenwich, 1986)
- Latour, Bruno, *Science in action: How to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, 1987)
- Lemke, Thomas, ”New Materialisms: Foucault and the ‘Government of Things’” *Theory, Culture & Society*, vol. 32, nr 4, 2015
- Holmberg, Hanson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold*, senare avdelningen, tredje delen (Lund, 1970)
- Lindberg, Bo, *De lärdes modersmål: Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige* (Göteborg, 1984)
- Lindmark, Daniel, (red.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från landsförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen* (Umeå, 1988)
- Lindmark, Daniel, (red.), *1812 års uppfostringskommittés enkät: Svaren från landsförsamlingarna i Medelpad* (Umeå, 1987)
- Lindmark, Daniel, *Barnaundervisningen i Härnösands stift: Speglad i uppfostringskommitténs enkät 1813* (Umeå, 1988)
- Lindroth, Sten, *Vetenskapsakademiens historia 1739-1818. Tiden 1783-1818* (Uppsala, 1967)
- Linnarsson, Magnus, ”Från bondestafett till järnväg: Postväsendet som exempel på infrastruktur och förvaltning i Sverige 1600–1870, *TEMP-tidsskrift för historia*, vol. 9, nr 18, 2019
- Ljunggren, Gustaf, *Svenska Akademiens historia 1786-1886* (Stockholm, 1886)
- Loo, Tina, ”High Modernism, Conflict, and the Nature of Change in Canada: A Look at Seeing Like a State”, *Canadian Historical Review*, vol. 1, nr 97, 2016
- Loughran, Trish, *The republic in print: print culture in the age of U.S nation building, 1770-1870* (New York, 2007)
- Lundell, Patrik, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning, 1750-1850* (Lund, 2002)
- Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Uppsala, 2003)
- Mattsson, Annie, *Komediant och riksförrädare: Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010)
- McMahon, Darrin, *Enemies of enlightenment: The french counter-enlightenment and the making of modernity* (Oxford, 2001)
- Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten: En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Stockholm, 1997)
- Miller, Rose ”Political power beyond the state: Problematics of government”, *The British journal of sociology*, vol. 43, nr 2, 1992
- Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: Götbiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet* (Umeå, 2003)
- Mukerji, Chandra, *Impossible engineering: Technology and territoriality on the Canal du Midi* (New Jersey, 2009)

- Mukerji, Chandra, "The territorial state as a figured world of power: Strategies, logistics, and impersonal rule", *Sociological theory*, vol. 24, nr 4, 2010
- Möller, Bert, *Carl Erik Deleen*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17435>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2025-01-01
- Möller, Tommy, *Svensk politisk historia: Strid och samverkan under tvåhundra år* (Lund, [2007]2015)
- Neidenmark, Thomas, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning 1812-1828* (Stockholm, 2011)
- Nordin, Jonas, "Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet" i Csaika, Nordin, Snickars (red.), *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid* (Stockholm, 2014)
- Nordin, Thor, *Växellundervisningens allmänna utveckling och dess utformning i Sverige till omkring 1830* (Stockholm, 1973)
- Norlin, Björn, *Skolagens historia och pedagogik: Sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan* (Lund, 2021)
- Ogborn, Miles, *Indian ink: Script and print in the making of the English East India Company* (Chicago, 2007)
- Ogilvie, Brian, *The science of describing: Natural history in renaissance Europe* (Chicago, 2006)
- Oertzen, Christine von "Machineries of Data Power: Manual versus Mechanical Census Compilation in Nineteenth-Century Europe", *Osiris*, vol. 32, nr 1, 2017
- Olesko Kathryn M., "The indaganda survey of the Prussian frontier: The built world, logistical power, and bureaucratic knowledge in the polish partitions 1772-1806" i Felten, von Oertzen (red.) *Journal for the history of knowledge*, vol. 1, nr 1, 2020
- Olsson, Henrik A., *Ministerstyrelse- och kollegialprinciperna i svensk reformdiskussion 1812-1840: Studier i departementalreformens förhistoria* (Lund, 1934)
- Orrje, Jacob, *From Folios to Files: Evaluating the Use of Handwritten Text Recognition to Transcribe the Protocols of the Swedish Bureau of Mines 1700–1840* (Uppsala, 2020)
- Otter, Chris, *The Victorian Eye: A political history of light and vision in Britain 1800 1910* (Chicago, 2008)
- Pettersson, Lars, *Fribet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala, 1992)
- Pettersson, Richard, *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering* (Umeå, 2001)
- Philp, Mark, "Vulgar Conservatism, 1792-3", *The English Historical Review*, vol. 110, nr 435, 1995
- Porter, Theodore, *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life* (Princeton, 1995)
- Porter, Theodore, "Revenge of the Humdrum: Bureaucracy as Profession and as a Site of Science." *Journal for the History of Knowledge*, vol. 1, nr, 1, 2020
- Rabenius, Lars Georg, *Lärobok i svenska kameral-lagfarenheten* (Uppsala, 1825)

- Reuterswård, Elisabeth, *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna keungörelsernas funktion i 1700 talets samhälle* (Lund, 2001)
- Richert, Johan Gabriel, *Ett och annat om corporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc.: I anledning af Consistorii academici i Upsala betänkande om den akademiska jurisdictionen* (Stockholm, 1822)
- Ridderstad, Per S., (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1797-1798* (Stockholm, 1980)
- Ridderstad, Per S., (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1799-1800* (Stockholm, 1983)
- Ridderstad, Per S., (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1800-1801* (Stockholm, 1989)
- Ridderstad, Per S., ”Boksamlade och bibliotek” i Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Frihetstiden* (Lund, 2006)
- Rimm, Anna-Maria, *Elsa Fougt, Kungl. Boktryckare: Aktör i det litterära systemet ca. 1780–1810* (Uppsala, 2009)
- Roberts, Lissa (red.), *Centres and cycles of accumulation in and around the Netherlands during the early modern period* (Zürich, 2011)
- Rosengren, Cecilia *Tidervarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm, 1999)
- Rothstein, Bo, ”State building and capitalism: The rise of the Swedish bureaucracy”, *Scandinavian political studies*, vol. 21, nr 4, 1998
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennytta i Frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm, 2005)
- Räaf, Leonhard, ”Tankar om sättet att uppsöka och vårda fäderneslandets fornlemningar” *Iduna*, nr 5, 1814
- Sahlin, Gunnar, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770-1795* (Stockholm, 1989)
- Sandin, Bengt, *Schooling and state formation in early moden Sweden* (Basingstoke, 2021)
- Savin, Kristiina, ”Språkets makt och mångfald” i Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Gustavianska tiden* (Stockholm, 2007)
- Schück, Henrik (red.), *Svenska Akademiens dagbok 1786-89* (Stockholm, 1916)
- Schück, Henrik, *Gustavianska brev* (Stockholm, 1918)
- Schück, Henrik, *Svenska Akademiens historia 1: Gustav III:s akademi* (Stockholm, 1935)
- Schück, Henrik, *Svenska Akademiens historia 2: Under förmyndarregeringen* (Stockholm, 1936)
- Scott, James C., *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven, 1998)
- Segerstedt, Torgny T., *Nils von Rosenstein: Samhällets människa* (Stockholm, 1981)
- Segerstedt, Torgny T., *Svenska Akademien i sin samtid: En idéhistorisk studie. Del 1 1786-1844* (Uppsala, 1986)
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 2011)
- Silverstolpe, Gustaf Abraham, *Litteratur-tidning* (Stockholm, 1795)
- Silverstolpe, Gustaf Abraham, *Försök till en framställning af allmänna läro-verkets närvarande tillstånd i Sverige [...]* (Stockholm, 1813)
- Sjöfors, Oscar, *Kanslärsgillet och 1807 års skolordning* (Karlskrona, 1919)

- Skouvig, Laura, "Rethinking a Danish information state: Information in the trading zone", *Library and information history*, vol. 39, nr 2, 2023
- Sköld, Peter, *Kunskap och kontroll: Den svenska befolkningsstatistikens historia* (Umeå, 2001)
- Sundin, Anders, *1809: Statskuppen och regeringsformen som tolkningsprocess* (Stockholm, 2006)
- Sundin, Anders, "Att öppna ett fönster - och lämna det på glänt: Tillkomsten av 1809 års regeringsform" i Brundin, Isberg (red.) *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv* (Stockholm, 2009)
- Soll, Jacob, *The information master: Jean-Baptiste Colbert's secret state intelligence system* (Ann Arbor, 2009)
- Stoler, Ann Laura, *Along the archival grain: Epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton, 2009)
- Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786, D. 1* (Stockholm, 1801)
- Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1786, D. 2* (Stockholm 1802)
- Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796, D. 1* (Stockholm, 1801)
- Svensson, Anders, "Riktig svenska – mannen bakom stilbibeln", *Språktidningen*, 15 maj 2023, <https://spraktidningen.se/artiklar/riktig-svenska-mannen-bakom-stilbibeln/>, hämtad 2025-03-07
- Sorensen, Janet, *Strange vernaculars: How eighteenth century slang, cant provincial languages and nautical jargon became English* (Princeton, 2017)
- Steinmetz, George, (red.), *State/culture: State-formation after the cultural turn* (New York, 1999)
- Strand, Karin, *Brott, tiggeri, och brännvinets fördärv: Studier i socialt orienterade visor i skillingtryck* (Möklinta, 2016)
- Ståhle Sjönell, Söderlund (red.) *Samlade skrifter av Carl Gustaf Leopold. D. 4, Skrifter på prosa 1785-1829* (Stockholm, 2010)
- Taylor, Charles, *The language animal: The full shape of human linguistic capacity* (Cambridge, 2016)
- Teleman, Ulf, *Åra, rikedom och reda: Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid* (Stockholm, 2002)
- Theelin, Bengt, *Exit eforus: Läroverkens sekularisering och striden om kristendomsundervisningen* (Stockholm, 1981)
- Thisner, Fredrik, *Indelta inkomster: En studie av det militära löneindelningsverket 1721-1833* (Uppsala, 2014)
- Tistedt, Petter, *Visioner om medborgerliga publik: Medier och socialreformism på 1930 talet* (Höör, 2013)
- Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett statistiskt embetsverk* (Stockholm, 1856)
- von Beskow, Bernhard, *Om förflutna tiders svenska ordboks företag: Tal i Kongl. Vetenskaps-akademien* (Stockholm, 1857)
- von Hartmansdorff, August, *Förslag till inrättning af Sveriges statsförvaltning* (Stockholm, 1823)

- von Platen, Magnus, *Diktare och domare: Svenska Akademiens pristävlingar* (Stockholm, 1986)
- Wakefield, Andrew, *The disordered police state: German cameralism as science and practice* (Chicago, 2009)
- Warner, Michael, *Publics and counterpublics* (New York, 2002)
- Wennås, Olof, *Striden om latinväldet: Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800 talet* (Uppsala, 1966)
- Werner, K.F, "Gustaf Abraham" i Carl G.U Silfverstolpe (red.), *Några anteckningar om adliga ätten Silfverstolpe* (Stockholm, 1884)
- Westberg, Johannes, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840-1900* (Lund, 2014)
- Wiborg, Anders, [Anmälan], *Svenskt bibliographie eller allmän förteckning öfver utkomna böcker* (Stockholm, 1828)
- Widmalm, Sven, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning, 1695–1860* (Uppsala, 1990)
- Wieselgren, N. Forssell, Munthe, A. Forssell, Liljedahl (red.) *Kungl. Maj:ts kanslis historia: Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840* (Uppsala, 1935)
- Wikman, Pär, "Epistemiska auktoriteter: Kulturgeografiska experter och politiska reformer" i Falk, Klockar Linder, Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria* (Stockholm, 2023)
- Wieselgren, Per, "Vetenskap och/eller politik? Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria" i Bosse Sunding & Maria Göransdotter (red.), *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria* (Umeå, 2008)
- Woodmansee, Martha, *The author, art, and the market: Rereading the history of aesthetics* (Columbia, 1994)
- Yale, Elisabeth, "The history of archives: The state of the discipline", *Book history*, vol. 18, nr 1, 2015
- Yale, Elisabeth, *Sociable knowledge: Natural history and the nation in early modern Britain* (Philadelphia, 2016)
- Yates, JoAnne, *Control through communication: The rise of system in american management* (Baltimore, 1989)
- Zetterberg, Kent, "Det statliga kommittéväsendet", i Departementshistorie-kommittén, *Att styra riket: Regeringskansliet 1840-1990* (Stockholm, 1990)
- Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: Konflikt kompromiss– politisk kultur", *Scandia*, vol. 55, nr 1, 1989
- Östling, Sandmo, Larsson Heidenblad, Nilsson Hammar, Nordberg, *Circulation of knowledge Explorations in the history of knowledge* (Lund, 2018)
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott* (Lund, 2007)

Hur förändras staten? I denna idéhistoriska avhandling får vi följa det mödosamma arbetet med att reformera staten i det sena 1700- och tidiga 1800-talets Sverige.

Med fokus på tre reformförsök – inriktade på att stabilisera språket, bredda undervisningsväsendet och göra förvaltningen smidigare – utforskar *Blind stat* hur arbetet med att samla in, skriva ner och förstå uppgifter blev ett politiskt projekt i sig.

Det är en berättelse om arbetet bakom överblick och ordning, om kaos och kommittéprotokoll. Men också om hur en ny slags stat växte fram.

ISBN 978-91-8107-194-8

Institutionen för kultur och estetik

